

SWEDISH DIALECTS AND FOLK TRADITIONS 2013

Periodical founded 1878 by J. A. Lundell

Published by

THE ROYAL GUSTAVUS ADOLPHUS ACADEMY FOR SWEDISH FOLK CULTURE, UPPSALA

Editor:

MAJ REINHAMMAR

Editorial assistant:

GERD EKLUND

Editorial board:

LARS-ERIK EDLUND, LENNART ELMEVIK, ANN-MARIE IVARS, BENGT
AF KLINTBERG, LARS-GUNNAR LARSSON, BIRGITTA SKARIN FRYK-
MAN and MATS THELANDER

Kungl. Gustav Adolfs Akademien/Swedish Science Press

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV 2013

Tidskrift grundad 1878 av J. A. Lundell

Utgiven av

KUNGL. GUSTAV ADOLFS AKADEMIEN FÖR SVENSK FOLKKULTUR, UPPSALA

Redaktör:

MAJ REINHAMMAR

Redaktionssekreterare:

GERD EKLUND

Redaktionsråd:

LARS-ERIK EDLUND, LENNART ELMEVIK, ANN-MARIE IVARS, BENGT
AF KLINTBERG, LARS-GUNNAR LARSSON, BIRGITTA SKARIN FRYK-
MAN och MATS THELANDER

Kungl. Gustav Adolfs Akademien/Swedish Science Press

© Författarna och Kungl. Gustav Adolfs Akademien

Omslagsbild: Upptecknaren Margot Nilson och informanten Maria Samuelson i Torsered, Västergötland, 1928. (Okänd fotograf.)

ISSN 0347-1837

Printed in Sweden by Textgruppen i Uppsala AB 2013

Innehåll *Contents*

ANDERSSON, DANIEL, Texter i samspel i O. P. Petterssons <i>Gamla byar i Vilhelmina</i> – exemplet Marsvik	7
— Summary: Texts in interaction in O. P. Pettersson's ' <i>Gamla byar i Vilhelmina</i> ' – the case of Marsvik	20
EDLUND, LARS-ERIK, Sigurd Fries 1924–2013	111
EDLUND, LARS-ERIK et al., Aktuell litteratur om svenska dialekter	127
ELMEVIK, LENNART, Några fall av <i>dd</i> för äldre <i>ð</i> i svenskan	23
— Summary: Some instances of <i>dd</i> for an earlier <i>ð</i> in Swedish	27
HELGANDER, JOHN, »Det avvikande skriftspråket» – dödar eller stöttar det älvdalskan?	29
— Summary: 'A deviant written language' – kill or cure for Elfdalian?	48
LARSSON, LARS-GUNNAR, Tryggve Sköld 1922–2012	119
LORÅS, JOSTEIN & STORAUNET, KEN OLAF, Arborglyfer i et barktatt furutre i det pite-samiske området i Norge	49
— Summary: Arborglyphs on a bark-peeled Scots pine tree in the Pite Sami area of Norway	62
SKOTT, FREDRIK, »Det har varit gräsligt roligt, men resultatet?» En uppteckning – flera röster. Om Margot Nilsons fältarbete i Väne härad, 1928	63
— Summary: 'It's been great fun, but what's the result?' One record – several voices. Margot Nilson's fieldwork in Väne härad, 1928	95
SVANBERG, INGVAR, Fågelfångare och sångfåglar i allmogemiljö i 1700- och 1800-talens Sverige	97
— Summary: Bird catchers and songbirds in a peasant setting in 18th- and 19th-century Sweden	110

Litteratur *Reviews*

AGNIDAKIS, PAUL, Rätten till platsen. Tillhörighet och samhörighet i två lokala industrisamhällen under omvandling. Höör 2013. Anm. av Katarina Ek-Nilsson	143
A Swedish Field Trip to the Outer Hebrides, 1934. In Memory of Sven T. Kjellberg and Olof Hasslöf, compiled and edited by Alexander Fenton. Edinburgh 2012. Anm. av Ingvar Svanberg	186
BRINGÉUS, NILS-ARVID, Sockenbeskrivningar från Malmöhus län 1828. Lund 2013. Anm. av Ingvar Svanberg	185
DANIELSON, EVA & RAMSTEN, MÄRTA, Du gamla, du friska. Från folk-visa till nationalsång. Stockholm 2013. Anm. av Anna Ivarsdotter	148
Emilies gåva. En bok om Löfstad slott. Värnamo 2010. Anm. av Bo Lönnqvist	166

Etnologi og folkloristikk. En fagkritisk biografi om norsk kulturhistorie. Red. Bjarne Rogan & Anne Eriksen. Oslo 2013. Anm. av Bengt af Klintberg	157
Folkloristikens aktuella utmaningar. Vänbok till Ulf Palmenfelt. Red. Owe Ronström, Georg Drakos & Jonas Engman. Visby 2013. Anm. av Bengt af Klintberg	160
HÄLL, MIKAEL, Skogsrådet, näcken och djävulen. Erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talets Sverige. Stockholm 2013. Anm. av Bengt af Klintberg	163
KJELLSTRÖM, ROLF, Nybyggjarliv i Vilhelmina. 1. Träd och växter som resurs. – 2. Åkerbruk och boskapskötsel. Uppsala 2012. Anm. av Håkan Rydving	181
Laponicae investigationes et uralicae. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Hrsg. von Eberhard Winkler, Hans- Hermann Bartens und Cornelius Hasselblatt. Wiesbaden 2012. Anm. av Raimo Raag	176
OLROG, ULF PEDER, Studier i folkets visor. Utg. av Mathias Boström, Märta Ramsten & Karin Strand. Stockholm 2011. Anm. av Annika Nordström	170
PERLINGE, ANDERS, Bubblan som sprack. Byggboomen i Stockholm 1896–1908. Stockholm 2012. Anm. av Mats Hellspång	146
SKOTT, FREDRIK, Påskkäringar. Från trolldomstro till barnupptåg. Göte- borg 2013. Anm. av Ulrika Wolf-Knuts	187
Växter och växtnamn – ett möte mellan botanik och språkvetenskap. Föredrag från ett symposium i Stockholm och Uppsala 25–26 november 2010. Utg. av Lars-Erik Edlund, Inger Larsson & Staffan Nyström. Uppsala 2013. Anm. av Jan Nilsson	169
Författare	189

Texter i samspel i O. P. Petterssons *Gamla byar i Vilhelmina* – exemplet Marsvik

Av Daniel Andersson

Inledning

Den svenska kolonisationen av Norrlands inland kan beskrivas ur en mängd olika perspektiv: statens, den samiska urbefolkningens, de svenska och samiska nybyggarnas m.fl. Av de många verk som publicerats på detta tema torde få kunna uppvisa så många av dessa perspektiv i en och samma text som O. P. Petterssons *Gamla byar i Vilhelmina* (GB). Detta ger upphov till en mångstämmighet som dels utgör en av verkets största styrkor, dels ställer krav på läsaren. För att man rätt ska kunna förstå och värdera materialet krävs en ständig närvaro av frågor om typen av källa som använts, graden av trovärdighet Pettersson väljer att ge åt uppgifterna etc. Syftet med denna artikel är att beskriva åtminstone något av denna mångstämmighet i GB genom en analys av ett kapitel, nämligen skildringen av tillkomsten av byn Marsvik (GB1 s. 234–241).

Gamla byar i Vilhelmina

Petterssons verk består av ca 1250 sidor, utgivna i fyra band (1941–1960),¹ där tillkomsten av »de gamla byarna» inom nuvarande Vilhelmina kommun skildras. Dessa byar är ett resultat av nybyggarkolonisation där svenska och samiska nybyggare, med stöd av lappmarksreglementet 1749 (Lundmark 2010; Kvist 1992, 1994; Mörner 1982b), tog upp nybyggen i områden som tidigare huvudsakligen nyttjats av samer för jakt, fiske och renskötsel. Med titeln »gamla byar» avses den bofasta bebyggelse som togs upp före 1867, då nya bestämmelser började gälla (Dahlstedt 1982 s. 234). Verket utgör ett av folkskolläraren och etnologen Petterssons mest omfattande och är ett resultat av dels ett liv av erfarenhet av och intresse för den egna hembygdens historia, dels fleråriga materialinsamlingsresor (Geijer 1941 s. 296).

¹ De tre första delarna utkom 1941, 1944 och 1946, den fjärde delen, ett registerband, 1960. De fyra banden finns samlade i en faksimilutgåva utgiven av Kungl. Skytteanska Samfundet 1982, och det är denna utgåva som använts här.

GB karakteriseras av O. P. Pettersson själv som »en samling av stoff» (GB1:VII) och inrymmer exempelvis redogörelser av direkta observationer gjorda av författaren själv, avskrivningar av myndigheters handlingar, lokala sägner som traderats muntligt samt många enskilda berättelser om händelser och individer som Pettersson fått berättade för sig av såväl svenska som samiska informanter från trakten. All text i GB förmedlas av O. P. Pettersson² – det är trots allt han som satt pennan till papperet och skrivit ned orden. Han bygger dock upp texten i stor utsträckning genom hänvisningar till dessa andra texter;³ mer eller mindre explicit visar Pettersson att det ingalunda bara är han själv som berättar berättelsen om de gamla byarna i Vilhelmina.

Texter i samspel

I denna artikel analyseras skildringens intertextualitet. Detta innefattar här att urskilja s.k. manifest intertextualitet (Fairclough 1992), dvs. tydliga hänvisningar till andra texter inom texten. Inom svensk textforskning används termen *textsamspel* för att beskriva dessa relationer (Ledin 1997a, 1997b; Ajagán-Lester, Ledin & Rahm 2003), och kännetecknande för dem är att de signaleras i texten, exempelvis med hjälp av anföringar, citat och referat, s.k. inramare (Ledin 1997a s. 46).

Valet att utgå ifrån en av de många byskildringarna bör kommenteras. Petterssons olika kapitel följer inte en och samma mall, även om likheter i uppläggningsen finns, och ingen enskild skildring täcker heller in samtliga av de typer av intertextualitet som GB som helhet kan uppvisa. En diskussion av lösgjorda exempel från hela verket hade dock dolt växlingarna mellan de olika texterna och samspelet dem emellan, och därmed en av de intressantaste aspekterna hos materialet.

Kapitlet om Marsvik omfattar ca sju tryckta sidor och utifrån analysen har den här delats upp i fyra huvuddelar: »Platsen», »Anläggningssyn och odlingsarbete», »Björnkarlen Johan Persson» och »Vem har lämnat spåren på Marsnäset?».

Platsen

O. P. Pettersson inleder beskrivningen av byns tillkomsthistoria genom att fastställa naturlokalernas beskaffenhet. Första meningen lyder:

Vid den stora Marsviken, som skjuter in från Malgomajsjön mot norr till Marsåns utlopp i den stora sjön, ligger den lilla byn Marsvik.

² Vissa fotnoter och exkurser inskjutna av redaktörerna undantagna.

³ Begreppet *text* förstås här i vid mening och inkluderar även material som traderats muntligt.

Han låter sedan blicken vandra över landskapet och beskriver platsens karaktär i detalj: ett område utgörs av ett bergslandskap med små skogsbeväxta kullar och på ett annat stupar Marsviksberget brant ned mot viken och »blott en smal låglandsremsa rymmes mellan bergstupet och stranden». Det är en neutral berättarröst som ger oss beskrivningen, en röst läsaren dock med lätthet knyter till författaren själv, givet Petterssons goda förtrogenhet med de platser han beskriver.⁴ Oavsett om uppgifterna Pettersson förmedlar på detta sätt har nått honom via en informant eller om han varit på platsen och gjort egna observationer, så är det med neutral berättarröst O. P. Pettersson berättar. Presensformen bidrar till att ge beskrivningen generell giltighet (se Ledin 1997a s. 49).

En första hänvisning till en annan text återfinns i meningen: »Detta näs *kallas*⁵ Marsnåset.» Verbet *kalla* utgör inramare och den passiva presensformen signalerar att det är en allmänt vedertagen benämning vid den tid O. P. Pettersson arbetar med manuskriptet till GB, dvs. »tiden omkring 1926» (Geijer 1941 s. 297). Pettersson hänvisar inte explicit till en specifik person eller grupp utan till ett vedertaget språkbruk, en allmän uppfattning i hans samtid.

I den följande meningen återfinns nästa intertextuella koppling, i anknytning till ett av de många platsnamn som Pettersson anför, t.ex. på berg, näs, sjöar o.d.⁶ Om en plats, där det mellan de många stenblocken »växer ganska mycket stor tall, ännu mera småbjörk och en stor mängd hallonbuskar», skriver Pettersson: »Detta område ha lapparna⁷ i äldre tid *kallat* Sagolandet.» Ett annat område, som beskrivs ett par rader längre fram i texten, »har av lapparna *kallats* Vackerlandet». Återigen är det verbet *kalla* som fungerar som inramare och som signalerar att det är någon annan än Pettersson själv som kommer till tals; perfektformen låter oss veta att det är kunskap från en annan, nu inte längre aktuell, tid. Här ges en första ledtråd till platsens förhistoria: Samer har funnits i området, för dem har platserna haft betydelse och genom namnen ges här inblickar i denna betydelse. Det språkbruk och den kunskapsdomän som Pettersson hänvisar till här tillhör de äldre samerna.

När det gäller beskrivningen av vegetationen på Marsberget blir det än tydligare att det Petterson beskriver inte enbart är ett observerbart landskap utan att platsen också är uppbyggd av narrativer:

⁴ Om Petterssons uppväxt och uppteckningsresor i Vilhelmina skriver bl.a. Karl-Hampus Dahlstedt i artikeln »Olof Petter Petterssons liv och gärning» (1982).

⁵ Samtliga kursiveringar i citaten i denna artikel har lagts till i syfte att fästa läsarens uppmärksamhet på enskilda ord och formuleringar som sedan diskuteras.

⁶ För en diskussion av hur särskilt samiska ortnamn och ortnamnsnarrativer används av Pettersson i GB hänvisas till Andersson 2013.

⁷ Ordet *lapp* var när Pettersson skrev sitt verk och fram till och med 1970-talet (Hultkrantz 2000 s. 77) den inom forskningen gängse benämningen för same. Här återges ordet så som det används i citaten ur GB.

I den allra tidigaste nybyggaretiden var Marsberget beväxt med tät och grov tallskog. Men någon av de första nybyggarna *skall* hava antänt skogen på berget och därigenom uppstod en brasa, som brände bort skogen av detta berg och av bergen och låglandet utefter Malgomajsjöns nordöstra sida ända nedtill nordvästra änden av Storånäset.

Denna berättelse utspelar sig under »den allra tidigaste nybyggaretiden» och Pettersson anför narrativen som en sägen när han berättar att en av de första nybyggarna »*skall* hava antänt skogen». Det modala hjälp verbet *skall* används epistemiskt och fungerar som inramare; efter verbet ligger ett outtalat *enligt vad som berättas/påstås*. Pettersson fortsätter genom att åter förflytta beskrivningen till den nutid som gäller för honom:

Marsviksberget är än i dag föga beväxt med ung barrskog. Matjorden på berget *torde* hava blivit så väl bortbränd, så att barrträd ej kunna rota sig där. Björk och asp bilda en låg och gles skog över berget, och i övrigt är berget översållat med oräkneliga multnande grova tall- och granstammar, liggande bredvid och över varandra. Orsaken till att de första nybyggarna anlade skogseld på sådana trakter, var *särskilt* den, att de ville bränna bort renmossan, så att lapparna skulle nödgas upphöra med att vistas i trakten med sina renhjordar under sommartiden.

Detta utdrag innehåller två beskrivningar i presensform med neutral berättarröst: först bristen på unga barrträd, sedan beskrivningen av den låga glesa björk- och aspskogen samt de multnande tallstammarna. Återstoden utgörs av tolkande resonemang: först att skogens beskaffenhet tycks vara ett utslag av den brand om vilken sägnen berättar och sedan att huvudskälet till brandens anläggande skulle vara att undantränga samerna och deras renhjordar. I det första exemplet växlar Petterssons berättarröst, från observerande till tolkande, med hjälp av verbet *torde* medan det i det andra är adverbialet *särskilt* som fyller en viktig funktion; ordet antyder att Pettersson känner till mycket om situationen och att han utifrån denna kunskapsposition väljer ut den i sammanhanget mest relevanta förklaringen.

Med neutral berättarröst fortsätter Pettersson att i presensform beskriva naturlokalerna i området. För namnet på »det längst i nordväst liggande bäckenet av Malgomajsjön» – *Jillesen* – hänvisar Pettersson återigen med inramaren *kallas* till det samtida namnbruket. Han kommer fram till Forsberget, ett berg som visar sig ha narrativer knutna till sig:

En gammal sägen, som blott ett par personer har kunnat berätta och känner till, vet att lapparna i gamla tider skola på detta berg hava anställt offer av renar åt någon hemlighetsfull makt, om vilken ingen upplysning numera kan erhållas. Offrandet skall hava förrättats på det sättat [sic], att stora renoxar med yvigt förgrenade horn hava förts upp på berget. I djurens horn har man knutit fast röda och blå trådar och ett och annat silverlöv ur en silverkrage, varefter djuren ha störtats utöver bergbranten och slagit sig till döds mot stenblock i brantens nedra del. Där hava djurens döda kroppar fått ligga kvar för dens räkning, till vilken offerdjuren gåvos, och vilken i gengäld för gåvan hugnade offerrenarnas ägare med god renlycka.

Den text O. P. hänvisar till här är »en gammal sägen», det är den som »vet» vad samerna i gamla tider använde berget till. Vidare används det modala hjälpverbet *skall* epistemiskt, vilket ytterligare betonar att det rör sig om en kollektiv sägentradition som kommer till tals. Endast några få personer sägs känna till denna sägen, och det antyder att det inte rör sig om någon central kollektiv kunskap utan sådan kunskap som – kanske på grund av tidsavståndet – är på väg att glömmas bort.

Denna kollektiva text, som möter oss i perfekt, berättar om en praktik som utfördes av »lapparna i gamla tider». I berättelsen sägs att offret av renar görs till »någon hemlighetsfull makt», och avsaknaden av detaljer signalerar ett utifrånperspektiv samt förstärker berättelsens ålderdomliga och närapå bortglömda karaktär. Berättelsen avslutas på följande sätt:

Det har icke varit något särskilt utmärkande för Forsbergsberget, att man där offrade på detta sätt. Sådana offer hava *nog* lapparna förrättat på även andra berg och fjäll med tvärbrant stupande sidor.

Adverbialet *nog* signalerar här att det är den tolkande O. P. Pettersson som återtar ordet och får möjlighet att komplettera eller snarare kontextualisera den kollektiva kunskapen.

Karaktiseringen av Forsberget fortsätter med en utläggning om bergets namn. Det sägs vara givet efter den nitiske och driftige pastor Petrus Forsberg i Åsele, som »*skall*» ha gjort resor över Malgomajsjön för att om somrarna predika för samerna. »*Det säges*» om denna pastor att han var rädd för fallande stenblock och förbjöd roddarna att ro alltför nära stupet. »*Man påstår*» även att han »*skall*» hava huggit in sitt namn i en hålla någonstades i berget», en ristning som dock ingen tycks kunna återfinna. Dessa påståenden ges med hänvisning till en kollektiv tradition som inte specificeras närmare. Angående Petrus Forsbergs sjöresor skjuter den tolkande Pettersson in följande tillägg där orden *väl* och *säkerligen* signalerar att det rör sig om tolkningar: »han har *väl* gjort sina färder uppöver Malgomajsjön i någon liten flat lappbåt och resorna hava *säkerligen* varit föga angenäma.»

Ytterligare en hänvisning till kollektiv kunskap återkommer sedan i denna inledande dels sista stycke, när Pettersson anför namnet på en dal – den »*kallas* av befolkningen i *trakten* Skyran».⁸ En skillnad här gentemot tidigare hänvisningar till med Pettersson samtida namnbruk är specificeringen, »folket i trakten». Möjligen signalerar Pettersson här att namnbruket begränsar sig till ett mindre geografiskt område.

⁸ Substantivet *skyra* syftar i norrländska dialekter allmänt på en huggen eller skuren skåra i ett träd eller stock (se t.ex. DAUM 2879 = ULMA 8026, Nederluleå). Verbet *skyra* syftar ofta på huggandet av djupa skåror på båda sidor av ett träd för att fälla det (t.ex. DAUM 3715 = ULMA 1302, Lycksele).

Anläggningssyn och utfört odlingsarbete

Nästa del i skildringen av Marsvik inleds med ett avsnitt av formelartad karaktär, där detaljer kring den första ansökan om anläggande av nytt krononybygge presenteras:

Inhyesmannen Jakob Persson i Grytsjön *hade* till K. B. [Konungens Befallningshavande] ingått med begäran att få anlägga ett nytt krononybygge på allmanningen emellan byarna Strömnäs, Lövnäs, Stalon, Eriksberg och Hornsjön. Med anledning av denna ansökan förrättades anläggningssyn på de lägenheter, varav detta nybygge skulle inrättas, *den 18 september 1858*.

Den som läst andra byskildringar i GB känner igen denna text, eftersom Pettersson relativt konsekvent uttrycker sig på detta sätt när den första ansökan beskrivs. Datumangivelsen fungerar här som inramare och signalerar att uppgifterna härrör från en skriven förlaga. Den inledande pluskvamperfektformen – där Jakob Persson ingår med begäran att få anlägga ett nybygge – lägger fokus på den efterföljande anläggningssynen.

Efter detta följer ett textavsnitt i något mindre tryckstil, av vilket inlednings- och avslutningsstycket ges här:

Åkermark och bolstad, för det tillämnade nybygget *uppvisade sökanden* på östra sidan av Marsviken, liggande omkring 1 1/4 mil norrom Strömnäs, 1 mil i väster från Hornsjön och omkring 5 1/2 mil från Vilhelmina kyrka. Jordmån å detta ställe, som lutar åt väster mot Marsviken, består av mer eller mindre stenbunden, god bergjord uti frostfritt läge och innehåller en arealvidd av 10 tunnland duglig åkerodlingsmark, utom tillräckligt utrymme för uppförande av nödiga bonings- och uthus. Att odla åker härstädes *anses* komma att kosta 4 Rdr B:co kapplandet. [...]

Hustimmer finnes till ymnighet i närheten, bestående av både gran och tall. Även gott bete finnes samt gott fiske uti Marsviken. Då ingen mot denna nybyggesinrättning hade något att *invända*, vilja synemännen tillstyrka sökandens begäran, att av de utsynade lägenheterna få inrätta och upparbeta ett krononybygge med namn av M a r s v i k.

Det mindre typsnittet fungerar som inramare tillsammans med ett juridiskt präglat språk; exempelvis hänvisas till Jakob Persson med ordet *sökanden*. Den text som Pettersson här hänvisar till är synehandlingen. Detta textavsnitt utgörs till stor del av en beskrivning och värdering av platsens förutsättningar för odling och bebyggelse, gjord av synemännen, men även sökanden finns representerad. Inramaren *uppvisade* låter Jakob Persson bli en del av texten i och med att han tar emot synemännen och visar upp den aktuella platsen, som de sedan beskriver och bedömer. Den i passiv form givna inramaren *anses* har oklar referent. Möjligen kan texten läsas så att synemännen här nedtecknat sökanden Jakob Perssons bedömning, samtidigt som de instämmer i dess giltighet, något som medför att de som anser detta blir en blandning av synemännen och Jakob Persson. Ett annat alternativ är att det endast är synemännens bedömning av kostnaden som anförs.

Sista raden i citatet ovan förmedlar att ingen haft något att *invända* mot

nybyggets inrättande. Denna formulering låter läsaren veta att det faktiskt funnits möjlighet att invända, och underförstått att berörda aktörer också beretts möjlighet till detta. Utan ytterligare dokumentation kring denna syneförrättning går det inte att veta om någon *de facto* tillfrågades men i texten synliggörs här ett potentiellt deltagande av andra berörda aktörer. En möjlig sådan aktör är innehavaren av det lappskatteland på vilket nybygget kommer att ligga (se Lundmark 2010).

Efter detta utdrag följer – med återgång till den större textstorleken – ett stycke där resultatet av ansökan redovisas:

Genom utslag av den 3 februari 1859 beviljade K. B. detta nybygge till anläggning och antog Jakob Persson såsom första åbo på nybygget. Han *skulle* för sitt nybygges iståndsättande få åtnjuta 25 års frihet från skatt och ränta, men det *skulle* åligga honom att verkställa byggnads- och odlingsarbeten för minst 50 Rdr årligen under frihetstiden.

Här hänvisar Pettersson till det utslag där Konungens Befallningshavande beviljar nybyggets anläggande: datumangivelsen stärker kopplingen till ett skrivet dokument. Även fortsättningen hänvisar till detta dokument, något som inramaren *skulle* signalerar.

Efter detta beskriver Pettersson de fastighetsaffärer som sker: Jakob Persson säljer halva nybygget till sin bror – som i sin tur överlåter det till bonden Per Erik Persson – och behåller själv sin del tills han på äldre dagar överlåter det till sin äldste son mot förgångar (födoråd). Uppgifterna ges i preteritum och huruvida de hämtats från någon skriftlig dokumentation framgår inte. Textens placering i förhållande till föregående text, dvs. direkt efter, och att det rör sig om fastighetsaffärer, uppgifter som vanligtvis noggrant dokumenteras skriftligt, antyder dock att det även här finns en skriven förlaga.

Denna andra del avslutas med en uppräknings av de byggnads- och odlingsarbeten som utförs »intill 1869» på Jakob Perssons respektive Per Erik Perssons nybygges del. Här meddelas bl.a. att Jakob Perssons stuga var »42 fot lång, 20 fot bred, 10 varv hög, indelad i förstuga, stuga och bod på andra sidan om förstugan» etc. Återigen används det mindre typsnittet, och detta tillsammans med årsangivelsen och stilen – en ren uppräknings av byggnader och utfört odlingsarbete – fungerar som inramare och det står klart att det hänvisas till en skriftlig förlaga.

Huvuddelen av det material som återfinns under denna del av byskildringen, utgörs av det Phebe Fjellström kallar för »hårddata» (1994 s. 23) och som O. P. Pettersson hämtat från »byarnas gamla hemmanspapper, ur kyrkoarkivens i Vilhelmina och Åsele gamla handlingar och ur landsfiskalkontorens gamla papper» (GB1:VIII).⁹

⁹ Pettersson har inte använt de centrala arkiven (Geijer & Liljeblad 1935 s. 28), och han har senare kritiserats för att i stället ha förlitat sig på muntliga källor (Dahlstedt 1982 s. 234).

Björnkarlen Jakob Persson

GB är rik på personporträtt där intressanta livsöden tecknas utförligt, och i del tre av skildringen av byn Marsvik är det ovan nämnda nybyggare – Jakob Persson – som lyfts fram. Han sägs ha varit kraftfull och beläst, särskilt i Bibeln, men han saknade intresse för att arbeta med jorden. I stället var det jakt och fiske han ivrigt ägnade sig åt, och »inom Vilhelmina socken var Jakob Persson den styvaste björnkarlen». Som stöd för detta påstående följer en narrativ där den blott 18 år gamla Jakob Persson – som tillsammans med far och bröder arbetar i skogen – ställs öga mot öga med en vildsint björn. Trots att han skadas allvarligt i armarna lyckas han hålla fast björnen mot ett träd medan de övriga männen dödar björnen med sina spjutstavar.

Beskrivningen av Jakob Persson och berättelsen om björnmötet görs i preteritum med en neutral berättarröst. Ett kollektivt perspektiv antyds dock i utsagan att Jakob Persson var den »styvaste björnkarlen» inom Vilhelmina socken. Det är ett epitet som endast kan erhållas genom att uppfattas som just detta på orten: att Pettersson själv gör denna värdering eller att Jakob Persson själv skulle ha utnämnt sig till detta är helt enkelt otänkbart.

Berättelsen om björnmötet avslutas med att männen upptäcker att björnen legat på en mossbädd och låtit sig översnöas, och Pettersson avslutar med följande reflektion:

Man vet, att gamla, ilska björnar på detta sätt lägga sig under öppen himmel och låta sig översnöas, och under snön ligga de till den rätta tiden under senvintern är inne, då de böra gå ut ur sitt snöide.

Pettersson ger här en förklaring till det som utspelat sig i berättelsen. Med inramaren *man vet* lyfter Pettersson återigen in kollektivt perspektiv; det är folklig kunskap om björnars beteende han här anför. Han bygger med dessa uppgifter upp ytterligare trovärdighet åt berättelsen om det dramatiska björnmötet.

O. P. Petterssons tempusväxlingar illustreras tydligt i teckningen av Jakob Perssons personporträtt. Berättelsen ovan gavs i preteritum och följs av följande passage i pluskvamperfekt:

Jakob Persson *hade* dels ensam, dels tillsamman med andra björnjägare dödat ett stort antal björnar och ett ännu större antal av andra djur. I sitt hem *hade* han en bräda, på vilken han i särskilda fall *hade* ristat streck för varje björn, varg, järv, räv, lodjur och mård, han *hade* dödat, och det var ett stort antal streck i varje rad. På ekorrar, lekatter och fågel *hade* han ej *kunnat* hålla någon räkning, ty antalet av dessa var alltför stort.

Omedelbart efter denna passage växlar Pettersson över till preteritum igen:

Jakob Persson *var* en, som kunde berätta om de gamla nybyggarnas arbetsliv, levnadssätt, seder och bruk, och med stort nöje *berättade* han sina sagor och sägner och *talade* om händelser, som *hade* inträffat i den gamla tiden. Gubben *var* lång till växten och stadigt och grovt byggd.

Avsnittet i pluskvamperfekt avviker från övrig beskrivning av Jakob Persson. Likt den föregående narrativen fungerar avsnittet som exempel på Jakob Perssons bedrifter som jägare och som stärkande av påståendet att han var den styvaste björnkarlen i Vilhelmina. En möjlighet är att avsnittet i pluskvamperfekt är ett uttryck för det Ekeröth (1995 s. 157 f.) benämner *hörsägenspreteritum*. En sådan tolkning medför att det efter inramaren *hade* ligger ett outtalat *enligt vad som berättas* e.d., och då skulle det kollektiva perspektivet återigen aktualiseras.

Pettersson avslutar personporträttet med att ytterligare karakterisera den äldre Jakob Persson och hänvisar till ett skämtsamt lokalt namnbruk där Jakob kallades *påven*, brodern Daniel för *konungen* och Marsviken för *Rom*.

Vilka har lämnat spår på Marsnäs?

Som visats ovan beskriver O. P. Pettersson tillkomsten av byn Marsvik med en blandning av direkta observationer av naturmiljön, officiella uppgifter från skriftliga handlingar samt kollektiv kunskap i form av exempelvis narrativer om platsnamns uppkomst, enskilda personer och andra händelser.

Även arkeologiska fynd av olika slag meddelas i GB, både sådana Pettersson observerat själv och sådana som andra berättat om. Pettersson tycks se även detta som viktiga pusselbitar till bygdens historia, och det är med stor nyfikenhet och forskarens frågvishet han tar sig an dessa uppgifter.

Det som nu återstår av Petterssons skildring av Marsviks tillkomsthistoria utgörs just av ett textavsnitt av detta slag. Det hela inleds med att ett avsnitt som genom formen anknyter till övriga avsnitt där en anläggningssyn kommer att refereras:

En man vid namn Markus Lundin *hade ingivit* ansökan om rättighet att få anlägga ett kronotorp i trakten på västra sidan om Marsviken. Denna ansökan bifölls, och åt honom utsågs gårdstomt och åkerodlingsland på Marsnäset inom det område, *som lapparna hava kallat Sagolandet*. Markus Lundins anläggning *skulle kallas Marsnäs*.

Som tidigare lägger den inledande pluskvamperfektformen fokus på det som sker efteråt, dvs. utsyningen och syneprotokollet. Pettersson komprimerar dock beskrivningen och nöjer sig med det viktigaste: ansökan kommer in, beviljas och kronotorpet får sitt namn, *Marsnäset*. Han upprepar att samerna har kallat området *Sagolandet*. Årtal och specifika detaljer saknas, men exempelvis den grafiska utformningen av namnet, spärrad kursiv stil, och den formelartade stilen liknar utformningen av texten i del 2, där det tydligt skapas en koppling till en skriftlig förlaga.

Med neutral berättarröst i preteritum berättar Pettersson sedan att Lundins röjnings- och odlingsarbete visar prov på tidigare bebyggelse på platsen. Bl.a. finner Lundin egendomliga jordhögar innehållande »stenfri, ganska mörk, fin mylla» samt många samiska eldstäder en bit ned i marken. Mitt i

beskrivningen av vad Lundin funnit på platsen skjuter Pettersson in följande kommentar:

Men ingen nybyggare vid Malgomajsjön *har hört* någon sägen om att folk har varit bofasta eller försökt att göra sig bofasta vid Marsviken, förrän byn Marsvik anlades. De äldsta lapparna ha däremot av sina förfäder *hört* sägner berättas om bebyggare inom Sagolandet.

Petterson låter nybyggarna vid Malgomajsjön komma till tals – de har inte hört någon sägen om tidigare bosättare. Det har däremot de äldre samerna, vars sägentradition kan innehålla förklaringar till fynden av de samiska eldstäderna.

När Lundin arbetade med sitt kronotorp fann han dock resterna efter ett hus, och detta beskrivs med många detaljer:

[a] När Lundin började arbeta bort en rundad kulle på vid pass 60 meters avstånd norrom sin stuga, så anträffade han i kullen lämningar av ett litet boningshus. Detta hade varit omkring 6 meter långt och 3,6 meter brett. [...] *Man kunde iakttaga* att huset medels en tvärvägg *hade varit* delat i två rum. Det östra rummet *hade varit* större än det västra. Mittpå golvet i det större rummet *kunde man iakttaga* en förhöjning eller pall av grus och sand och ovanpå förhöjningen låg kol och aska. Någon lämning av spis och murpipa *kunde icke* iakttagas. I tomten *hittades icke* något slags redskap eller husgerådsföremål. Lundin bröt ut kullen till åker och fornminnesmärket förstördes helt och hållet.

Ett opersonligt *man* får i denna redogörelse berätta vad som kunde iakttagas på platsen, medan detta fornminnesmärke ännu fanns kvar. Men, vem är denna *man*? Låt oss se hur två liknande fynd beskrivs i texten och sedan återkomma till denna fråga:

[b] Men inom området finnas två andra hustomter i behåll. Omkring 300 meter i nordväst från Lundins stuga *finnes* en hustomt av 4,5 meters längd och 3,8 meters bredd. Stenfoten under huset *är* dold av en jordbank av 2 till 3 decimeters höjd. I tomtens ena knut *ser* man änden av en förmultnad stock. Inom tomten kan ingen lämning av eldstad *förmärkas*. Här *torde* väl också finnas eldpall. I nordnordväst från boningshuset ligger en hustomt. Den är 2,4 meter i fyrkant och i denna tomt äro stenarna i grundmuren under huset synliga.

[c] Västerom sin stuga anträffade Lundin en tomt helt nära sjöstranden. Den var omkring 3 meter i fyrkant. I ena vrån var en eldstad uppmurad av stenhällar och jord och i eldstaden fanns aska och kol. I denna tomt hittade Lundin en yxa av järn. Den liknade till formen av täljyxa, men var ytterst tunn. Denna yxa blev förstörd.

I exempel [b] är det med neutral berättarröst som Pettersson i presens redogör för detaljerna. Han kompletterar observationerna med forskaren Petterssons tolkning, signalerad med inramaren *torde*: »här *torde* väl också finnas en eldpall.» I [c] är det Lundin som sägs ha hittat lämningen, och Pettersson ger oss uppgifterna med en neutral berättarröst i preteritum. Exempel [a] avviker från dessa två genom det opersonliga *man*. Vad är egentligen skillna-

den mellan [a] och [c] som föranleder denna skillnad i presentationsform? Till att börja med rör det sig i [a] om ett fornminne som sedermera förstördes. Pettersson tycks säga att om man var där, under den tid då fornminnet fortfarande fanns kvar, då skulle man kunna observera de detaljer som beskrivs. I [a] är det inte i form av uppgifter Lundin förmedlat som texten presenteras, utan förhållandena får ett drag av allmängiltighet. Beskrivningen är detaljrik och med tanke på att det som funnits på platsen förstörts signalerar detaljrikedomen antingen en skriven förlaga eller en mycket trovärdig och rentav arkeologiskt kunnig förmedlare. Kanske avses här O. P. Pettersson själv? Det är svårt att utifrån detta enda exempel dra några säkra slutsatser om detta.

I [a] sägs vidare att varken någon spis och murpipa eller några slags redskap eller husgerädsföremål iakttogs eller hittades. Dessa negerade satser tycks vara svar på en outtalad fråga eller förväntan – hos Pettersson själv eller i själva diskursen – om att sådant skulle förekomma. Detta signalerar ett arkeologiskt och vetenskapligt sammanhang och att Pettersson använder forskarens tolkande berättarröst. Det är möjligt att Pettersson medvetet eller omedvetet här anknyter till ett uttryckssätt som används i andra sammanhang för att beskriva och rapportera in arkeologiska lämningar.

Efter att ha redogjort för dessa arkeologiska fynd konstaterar Pettersson – återigen genom att aktualisera lokal kollektiv kunskap: »om dessa forn lämningar på Marsnäset har ingen i trakten haft vetskap, förrän de upptäcktes av Lundin.» Han ställer rakt ut följande frågor: »Vilka hava bott i dessa forntida hus på Marsnäset? Vid vilken tid bodde folk i dessa hus?»

I ett försök att ge åtminstone några antydningar till svar vänder han sig åter till sägenmaterialet:

Ett par mycket gamla lappmän *hava hört* av sina fäder *berättas*, att i Sagolandet vid Marsviken hava tjorie, d. ä. fienderna, haft sin bostad i urgammal tid. Dessa tjorie *skola* hava varit till skräck och plåga för lapparna.

Dessa tjorie motsvarar folkgruppen tjuder som är vanlig i samisk sägentradition och som avser ett folk som för länge sedan sägs ha varit inblandat i många konflikter med samerna. Det är i denna inramande inledning *mycket gamla lappmän som hört av sina fäder berättas*, dvs. texten vandrar via de gamla samerna och ges till deras fäder. Själva narrativen fortsätter:

Man *berättar*, att det en gång *skall* hava hänt, att då en lappbuföring med renar och akjor färdades på isen utefter Malgomajsjöns sydvästra sida, blevo lapparna anfallna av tjorie från Sagolandet. Rövarna slog ihjäl alla lapparna, högg upp håll i isen och stoppade ned de dödade lapparnas kroppar i sjödjupet, varefter de förde dragoxarna och akjorna till sin bostad vid norra sidan av sjön.

Efter ytterligare inramare – *berättar* och *skall* – ges denna grymma berättelse, en berättelse som tycks innehålla ett möjligt svar på vilka det var som bebott de gamla husen på Marsnäset. Därefter följer två episoder med liknande

utformning, där samerna drabbat samman med dessa tjorie. I den ena av dem undslipper samerna tjorie genom att ta sig fram över lösa isflak på sjön Jillesen, medan tjorie som var »mycket tunga och oviga» inte vågade följa efter. I den andra berättelsen plundrar några tjorie samernas akjor och finner deras brännvinskaggar. Det är liggandes i fyllan vid akjorna som samerna sedermera finner dessa tjorie och berättelsen avslutas med orden: »Huruledes lapparna då behandlade sina plågare, vet man icke att berätta något om.»

Pettersson ger inledningsvis inga ledtrådar till om dessa berättelser ska förstås som bevis på att det var dessa tjorie som lämnat spåren på Marsnäset eller om det endast är indicier. Att det snarare är det förstnämnda alternativet visas av nästa styckes inledning, där han skriver: »Icke endast tjorie har haft sitt tillhåll vid Marsviken, utan även stalofolket har där gjort sina ströv-tåg.» Här stöder Pettersson sig på att 14 fångstgropar hittats inom Vackerlandet. Lämnningar efter det sägenomspunna och inom forskningen mycket diskuterade stalofolket¹⁰ återkommer i beskrivningarna på många ställen i GB och Pettersson är mycket intresserad av att lösa denna gåta. I en avslutande kommentar låter han samerna knyta groparna till detta folk, samtidigt som han sätter punkt för hela skildringen av byn Marsvikens tillkomsthistoria:

Lapparna säga, att groparna äro grävda av stalo. Men vilka voro dessa? Säg det, den som vet och kan.

* * *

Utifrån analysen av kapitlet »Marsvik» ovan kan några tydliga drag urskiljas. Till att börja med anlägger Pettersson ofta ett slags neutralt berättarperspektiv, utan hänvisningar till andra texter. Detta perspektiv används exempelvis i beskrivningen av naturmiljön på och omkring Marsviken och i tecknandet av Jakob Perssons personporträtt. För den som känner till Petterssons uppväxt på orten och många materialinsamlingsresor är det lätt att knyta denna berättarröst till Pettersson själv. Även utan sådan kringkunskap förmedlas uppgifterna med en stor auktoritet och detaljrikedom och intrycket blir att det bakom O. P. Petterssons stämma ofta ligger ibland skriftliga och ofta muntliga källor – även om det inte synliggörs i texten.

Allt som oftast visar dock Pettersson med olika inramare att han väver berättelsen om det gamla Vilhelmina med hjälp av en mängd andra texter, såväl muntliga som skriftliga. Dessa texter representerar i sin tur kunskap av olika slag. Först bör nämnas den med Pettersson samtida folkliga kunskapen, som kan vara mer eller mindre specificerad. När, exempelvis, ett näs »kallas Marsnäset» hänvisas till en ospecificerad och – får vi anta – allmänt

¹⁰ Också *stalo* eller *stallo* (nordsamiska *stállu*, sydsamiska *staaloe*) förekommer ofta i samisk sägentradition (Bäckman 1996 s. 159).

omfattad kollektiv kunskap som gäller då Pettersson förbereder sitt manus. *Skyran* är ett namn på en dal som Pettersson tillskriver »befolkningen i trakten», dvs. ett exempel på en något mer specificerad grupp. Än snävare definieras den kollektiva kunskapen när »lapparna säga, att groparna äro grävda av stalo». I det kapitel av GB som studeras här hänvisar Pettersson även flera gånger till ett äldre skikt av samisk kunskap, som ligger långt tillbaka i tiden, exempelvis till »lapparna i äldre tid» och »de äldsta lapparna».

Från en annan tid är också kunskapen hämtad som Pettersson hänvisar till – explicit och implicit – som sägner, exempelvis mossbränningen och renoffringen på Forsberget. Noteras bör även att Pettersson genom att ge uppgifterna inom denna berättarram också friskriver sig något från sanningshalten i det som berättas.

Vid sidan av dessa muntliga texter hänvisar Pettersson till skrivna dokument. Dessa representerar oftast med sin strikt ekonomiska och juridiska stil myndigheternas och statens perspektiv.

Pettersson intar ibland även en tolkande roll, som exempelvis när han förklarar motiven bakom mossbränningen på Forsberget – att undantränga samerna – eller bidrar till förståelsen av pastor Forsbergs färder uppför Malgomajsjön: att de troligen gjordes i en flat »lappbåt» och att resorna »säkerligen varit föga angenäma». Detta forskande perspektiv syns även i hela det avslutande avsnittet där Pettersson explicit formulerar sina forskningsfrågor: »Vilka hava bott i dessa forntida hus på Marsnäset? Vid vilken tid bodde folk i dessa hus?»

O. P. Petterssons *Gamla byar i Vilhelmina* lyfts ofta fram som en källa till ett folkligt perspektiv på kolonisationen av Norrlands inland. Detta är sant, men en nära läsning av texten visar att nätet är finmaskigare än så. Detta »folk» består i sin tur av olika grupper från olika tidsskikt och Pettersson finns alltid där själv, som den som valt ut och ibland tolkat materialet och framför allt formulerat texten.

Den analys som gjorts här ger en inblick i mångstämmigheten i *Gamla byar i Vilhelmina*, men det finns i verket som helhet åtskilligt kvar att upptäcka.

Källor och litteratur

- Ajagán-Lester, Luis, Ledin, Per & Rahm, Henrik, 2003: Intertextualiteter. I: B. Englund och P. Ledin (red.), *Teoretiska perspektiv på sakprosa*. Lund. S. 203–237.
- Andersson, Daniel, 2013: Natur, namn och narrativ. Samiska minneslandskap genom ortnamn och ortnamnsnarrativer i O. P. Petterssons *Gamla byar i Vilhelmina*. I: D. Andersson & S. Haugen (red.), *Språken, tiden, rummet*. Festskrift tillägnad Lars-Erik Edlund på 60-årsdagen den 16 augusti 2013. Umeå. (Nordsvenska. Supplement 1.)
- Bäckman, Louise, 1996: *Stalo*. I: *Norrländsk uppslagsbok*, band 4. Umeå. S. 159.

- Dahlstedt, Karl-Hampus, 1982: Olof Petter Petterssons liv och gärning. I: Pettersson, O. P. 1982. *Gamla byar i Vilhelmina*. [Faksimilutgåva med en levnadsteckning över författaren av Karl-Hampus Dahlstedt och en bebyggelsehistorisk essä av Magnus Mörner. Fyra delar i två volymer.] Umeå. (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, Acta Regiae Societatis Skytteanae Nr 23:1; Norrländska skrifter Nr 8:1.) S. 227–239.
- DAUM = Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå.
- Ekerot, Lars-Johan, 1995: *Ordföljd, tempus, bestämdhet*. Malmö.
- Fairclough, Norman, 1992: *Discourse and Social Change*. Cambridge.
- Fjellström, Phebe, 1994: O. P. Petterssons etnologiska samlingar. Källkritik och forskningshistoriskt perspektiv. I: O. P. Pettersson, *Lapplandsforskaren*. Fem föredrag. Umeå. S. 23–32.
- Geijer, Herman & Liljeblad, Sven, 1935: *Lapplandsforskaren* O. P. Pettersson. En bild ur de svenska bygdeundersökningarnas historia. I: *Rig*. S. 21–33.
- Hultkrantz, Åke, 2000: Fifty Years of Research on Sami Folklore and Mythology. I: Juha Pentikäinen (red.), *Sami Folkloristics*. Turku. S. 75–101.
- Kvist, Roger, 1992: Swedish Saami Policy, 1550–1990. I: R. Kvist (ed.), *Readings in Saami History, Culture and Language III*. Umeå. S. 63–77.
- 1994: The Racist Legacy in Modern Swedish Saami Policy. I: *Canadian Journal of Native Studies* 14(2). S. 203–220.
- Ledin, Per, 1997a: »Med det nyttiga skola vi söka att förena det angenäma ...». Text, bild och språklig stil i veckopressens föregångare. Lund. (Svensk sakprosa 14.)
- 1997b: Intertextualitet, smärta och ett mångstämmigt Apotek. I: R. Andersson och P. Åström (red.), *Till Barbro. Texter och tolkningar tillägnade Barbro Söderberg den 23 september 1997*. Stockholm. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet. MINS 45.) S. 63–86.
- Lundmark, Lennart, 2010: *Stulet land: Svensk makt på samisk mark*. Stockholm.
- Mörner, Magnus., 1982: »Gamla byar i Vilhelmina» och nybyggarkolonisationen i Norrland under 1800-talet i ett vidare perspektiv. I: *Gamla byar i Vilhelmina III–IV*. [Faksimilutgåva efter originalupplagan av Olof Petter Pettersson, *Gamla byar i Vilhelmina*, utgiven 1941–1960. Delarna I–IV fördelade på två band.] Umeå. (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, Acta Regiae Societatis Skytteanae Nr 23:2.) S. 241–255.
- Pettersson, O. P., 1982: *Gamla byar i Vilhelmina*. [Faksimilutgåva med en levnadsteckning över författaren av Karl-Hampus Dahlstedt och en bebyggelsehistorisk essä av Magnus Mörner. Fyra delar i två volymer.] Umeå. (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, Acta Regiae Societatis Skytteanae Nr 23:1; Norrländska skrifter Nr 8:1.)
- ULMA = Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala: Uppteckningar (i Institutet för språk och folkminnen).

Summary

Daniel Andersson, Texts in interaction in O. P. Pettersson's 'Gamla byar i Vilhelmina' – the case of Marsvik

This article analyses the intertextuality of a chapter of the book *Gamla byar i Vilhelmina* (Old Villages in Vilhelmina), by folklore scholar Olof Petter Pettersson. It illustrates how the work is a many-voiced and hence sometimes complex text, with much to tell us about the colonisation of Swedish Lapland.

Alongside a neutral narrative voice, it is possible to make out intertextual references by Pettersson to traditional knowledge of various kinds. There are references, for example, to names in use at the time the author was writing, sometimes linked to a specific geographical area or ethnic group. Other instances that are discussed include the written texts cited by Pettersson, which reflect the strict legal and economic perspective of the state, and references to early legends and names used in the past, which the author often traces to old Sami oral traditions.

It also emerges that Pettersson alternates between conveying folk traditions and knowledge, on the one hand, and a more analytical mode of writing, on the other.

Några fall av *dd* för äldre *ð* i svenskan

Av Lennart Elmevik

I sitt stora arbete Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning behandlar Adolf Noreen i band 4 (1918–24) s. 62 ff. uppkomsten av konsonantismen *dd* i ord av olika kategorier. Bland annat uppehåller han sig (s. 64 f.) vid *grodd*, *rodd*, *snodd*, *sydd* 'sömnad' och *sådd*. Hur *dd* skall förstås i dessa ord är enligt honom ganska problematiskt.

Vad *grodd* beträffar, sammanhåller han det av naturliga skäl med det liktydiga fornvästnordiska *gróðr* m., urgerm. **grōþu-*, ett verbalsubstantiv till *gro*. Han noterar att ordet förekommer som förled i y. fsv. *groddabladh* vid sidan av *groobladh*, och att denna sammansättning i yngre nysvensk tid uppträder som *gro(d)blad*. I SAOB (G 957) anges för simplex *grodd* i äldre tid formerna *grod* 1737–1790 och *grodd* 1740 osv. Vid ett försök till förklaring av *grodd* utgår Noreen (s. 65) från fsv. *grodda-* i *groddabladh*, vilket »ju [kan] tänkas bero på lån av mlty. *grōde*» – som dock, anmärker jag, betyder 'växtlighet, betesmark'. Det skulle då röra sig om ett fall där *dd* ersatt *d* efter vokal i ett lånord (för exempel härpå se Noreen a.a. s. 62 f.). Ett på detta sätt uppkommet fornsvenskt **grōdde* skulle enligt Noreen ha »givit upphov åt det först sent framträdande *grodd* vid sidan av den ljudlagsenligt utvecklade formen i riksspråkets *gro(d)blad* och våra dialekters *gro*» (s. 65). Förklaringen kan knappast betecknas som annat än långsökt och föga sannolik. Jfr att Elof Hellquist (s. 301) konstaterar att den »långa konsonanten [i *grodd*] är dunkel» och att den »knappast beror [...] på ljudsubstitution i ett lån från mlty. *grōde*». Författaren (Sixten Belfrage) till artikeln *grodd* med sammansättningar i SAOB (G 957 ff., tryckt 1929) nöjer sig med att (G 957) säga att ordet hör till samma stam **grōð-* som bl.a. sv. *gröda*. Elias Wessén (1973 s. 152) konstaterar att *grodd* är identiskt med fvn. *gróðr* och en bildning till verbet *gro*, Nationalencyklopedins ordbok (1, 1995, s. 568) bara att det rör sig som en bildning till nämnda verb.

Ordet *rodd* betraktas allmänt som etymologiskt sett samma ord som fsv. *rōdher* m. 'rodd', sannolikt en ursprunglig *-tu*-stam, urnord. **rōþu-* eller **rōðu-* (Olson 1916 s. 485, Ekbo 1958 s. 193).

Noreen (a.a. s. 64) nämner i sammanhanget y. fsv. *roddabååt* (»omkring 1450 men i yngre avskrift från 1600-talet») och ä. nsv. *roddebänck* 1538

(SAOB redovisar förledsformen *rodde-* för tiden 1538–ca 1580). Till *rodde-*, *rodde-* finner han ingen förklaring. Att *dd* inte är »ljudlagsenligt uppkommet» framgår, säger han, »väl av dialekternas *robåt* 'roddbåt'». Jag tillägger att Sven Ekbo (a.a. s. 193) redovisar ett belägg på *uthrodde bååt* från 1450 – med hänsyn till att *å*-typen används är väl belägget hämtat från en avskrift från nysvensk tid, jfr ovan om *roddabååt* »omkring 1450» – och att »det enkla ordet *rodd*» i finländska källor »från nya tiden visar samman-sättningstypen *roddewatn* (ej *roddsvatn*)» (s. 193 f.).

I SAOB (R 2329) anges för *rodd* under nysvensk tid huvudsakligen följande former: *rod* 1534, 1623–1788, *rodt* 1588, *rodd* 1631, 1645 osv., *rood* 1640–1730.

Enligt Hellquist (s. 341) är det oklart hur formen *rodd* skall förstås. SAOB (a.st.) har ingen kommentar till den, och detsamma gäller Wessén (1960 s. 369) och Nationalencyklopedins ordbok (3 s. 25).

Belägg på *snodd*, som är en bildning till verbet *sno*, saknas från fornsvensk tid, men det är belagt i forngutniskan i formen *snōþ* f. (Gustavson 1940–42 s. 188, SAOB S 8159). Enligt SAOB (a.st.) anträffas formen *snodd* först 1712. För den nysvenska perioden i övrigt uppges formerna *sno* 1614–1872 (samt 1943) och *snod* 1749–1893, 1896. För dialekternas del anges *sno*, *snod* och *snodd*. Som Hellquist (s. 1014) konstaterar, representerar ä. sv. och sv. dial. *sno* den »ljudlagsenliga utvecklingen» av fsv. **snōdh*. Den kortvokaliska formen förklaras i SAOB (a.st.) som framgången »ur den långvokaliska *gm* (analogisk) ombildning», varvid som mönster nämns *grodd*, *rodd* och *sådd*.

Vad gäller *sydd* (bestämd form *sydden*) 'sömnad' tycks det i litteraturen bara finnas två belägg, båda från 1898 men hos olika författare (SAOB S 15494). Ordet är dock också känt från Vätöområdet i Roslagen (Schagerström 1889 s. 77). Det har förklarats som en nybildning till verbet *sy* efter mönster av *grodd* (: *gro*), *rodd* (: *ro*) och *sådd* (: *så*). Se Cederschiöld 1908 s. 89, Noreen a.a. s. 65, Hellquist s. 1134 art. *sy*, SAOB sist a.st.

Om *sådd* säger Noreen (a.a. s. 65) att det »ej kan utgå från fsv. *sāþ* 'sådor'», och eftersom det »visar sig så sent» – det äldsta belägget han, och senare SAOB (S 15889), anger är från 1727 – kan det »ej gärna [...] bero på lån från mlty. *sād*» utan torde vara »en nybildning till *så* efter mönstret *grodd* : *gro* osv.». Till tanken på en (sen) analogisk bildning av den typ som Noreen föreslagit har Hellquist (s. 1142) och SAOB (sist a.st.) anslutit sig. Mot denna tanke talar dock att SAOB (sist a.st.) för tiden 1626–1809 anger formen *såd(h)* – och (jfr ovan) *sådd* 1727 osv. Den bestämda formen av ordet har i äldre tid ändats på *-en* eller *-et*. Jag finner det fullt rimligt att anta att äldre och yngre nysvenskt *såd(h)* avspeglar en ej belagd fornsvensk motsvarighet till fvn. *sáð* n. 'utsäde', i svenskan också med betydelsen 'såning' (jfr denna betydelse vid sidan av den av 'säd, sädeskorn' hos ordet i nysländskan, se Blöndal s. 666, Magnússon s. 791).

Enligt min mening skall de aktuella *-dd*-formerna förklaras på annat sätt än som hittills skett. Jag låter vid mitt följande resonemang härom gruppen representeras av ordet *rodd*, fsv. nom. *rōdher*, ack. *rōdh*.

Tidigt, i vissa fall redan i ä. fsv. tid, har nominativformen hos starka maskuliner undanträngts av akkusativformen. Mot slutet av medeltiden blev denna utveckling allt vanligare, och i y. nysv. tid fanns bara i ett fåtal fall nominativformen på *-er* kvar, huvudsakligen hänförande sig till personbeteckningar. Se Wessén 1968 s. 137, 187. I *rōdh* har den tonande spiranten sannolikt haft en tendens att falla bort redan i y. fsv. tid. Enligt Adolf Noreen (1904 § 308:3b Anm. 6) finns det, om än »ganz vereinzelt», redan från denna period exempel på att *ð* fallit efter vokal, bl.a. i *dø* för *dōdh* subst. 'död' och *hove* för *huvud*. Under ä. nysv. tid har sådant bortfall skett »i stor utsträckning» och »framför allt i slutljud» (Wessén a.a. s. 161). Övergången av *ð* till *d* tycks enligt Wessén (s. 163) ha varit fullbordad omkring år 1700.

Jag tänker mig att *dd* i mitt exempelord *rodd* är att förstå som resultatet av vad som i ljudhistoriska sammanhang benämns *differentiation* och som innebär en språkets reaktion mot tendens till i första hand assimilation och bortfall av ljud. Se härom ganska nyligen en intressant uppsats av Staffan Fridell (2010), där företeelsen också sätts in i ett variationslingvistiskt sammanhang och därmed ges en något annorlunda innebörd. Hos Fridell (s. 30) finns hänvisningar till hur termen tillämpats när det gäller svenskt språkmaterial.

I det aktuella fallet innebär återopande av *differentiation* att den tonande frikativan i *rōdh* när den började tendera att falla bort ersattes med *dd*. Utvecklingen *rōdd* > *rodd* (med slutet *o*) är den väntade. På analogt sätt är, menar jag, *grodd*, *sydd* och *sådd* att förklara. Ett litet frågetecken bör dock kanske sättas för det sent och klen belagda *sydd*, även om det principiellt inte finns något att invända mot ett antagande att det utgår från ett fornsvenskt **sȳdher*. Och i sanningens namn ger väl förklaringen att det rör sig om en nybildning till *sy* med *grodd*, *rodd* och *sådd* som mönster knappast ett förtröendeingivande intryck.

Till gruppen *grodd*, *rodd*, *snodd*, *sydd* och *sådd* vill jag föra ytterligare två svenska ord, nämligen *modd* 'snösörja. slask' m.m. och *sladd* 'redskap för att jämna till åkerjorden'. Jag har övervägt och i och för sig funnit skäl för att även *ludd* skulle kunna höra hit, men jag har avstått från att ta upp det här med hänvisning till möjligheten att *dd* som Hellquist (s. 592) menar i detta fall »snarast [är] av hypokoristisk natur».

Om *modd* sägs hos Hellquist (s. 656) att det »kunde tänkas vara lånat från likbet. lty. *modde* = mlty., meng. *mudde* (eng. *mud*)» men att det »snarast [är] inhemskt, motsv. ä. sv. *modh*, *måd*, damm [...], sv. dial. *måd* n. sönder-smulat hö, isl. *moð* n., avfall». I SAOB (M 1216) betraktas ordet som inhemskt. Som äldre former anges *modh* ca 1635, *modd* 1637 osv., *mudd* 1658–1936, *måd* 1738–1749, *mådd* 1642–1908 och som dialektala former,

utöver den av Hellquist nämnda, *må* och (från Västergötland) *mudd* 'gyttja'. Formerna med *dd* kommenteras inte. Elias Wessén (1960 s. 286) ger följande upplysning om ordets ursprung: »möjl. av likbet. lågty. *modde*; dock möjl. inhemskt, en uppsvensk dialektform av äldre sv. *modh*, sv. dial. *måd*, no. *mod* n. damm; smått avfall, boss». Enligt Nationalencyklopedins ordbok (2 s. 392) rör det sig troligen om ett lån från lty. *modde*.

Ordet *sladd* om ett jordbruksredskap hör enligt Hellquist (s. 982) »närmast till vb. *sladda*, använda *sladd*, med intensivisk konsonantförlängning till sv. dial. *slada*, *sladd*, jfr *sla* (av **slað*) Broman 1733». Naturligare är det emellertid att tänka sig verbet *sladda* som en bildning till substantivet *sladd*. Det anser uppenbarligen också Wessén (1960 s. 410). I övrigt har Wessén ingen information av värde för vår diskussion utöver den som Hellquist tillhandahåller. SAOB (S 6247) anför från äldre och yngre nysvensk tid huvudsakligen följande former av substantivet: *sla* ca 1730, *slad* 1577–ca 1730, *sladd* 1640. Viktig i sammanhanget är uppgiften att ordet i svenska dialekter uppvisar formerna *sla*, *slad* och *sladd*. Även här möter uppfattningen, dock försedd med ett inskränkande »sannol.», att *sladd* är bildat till verbet *sladda*. Anledningen härtill kan vara att detta tyckts vara den enda möjligheten att komma till rätta med *-dd*-formen *sladd*. Verbet har i såväl äldre svenska som svenska dialekter både formen *slada* och *sladda* (SAOB S 6251). Om den sistnämnda formen sägs (a.st.) att den »möjl.» uppkommit på samma sätt som verben *bad* av *bada* och *radd* av *rada*.

Det återstår för mig att kommentera det oväntat tidiga *dd* för äldre *ð* i y. fsv. *groddabladh* < **grōða(r)-* och *roddabāter* < **rōða(r)-*, det senare i två fall, rimligen båda (se ovan) i avskrifter från nysvensk tid, med senare leden skriven *bååt*. Här skall *dd* sannolikt förklaras som resultatet av en reaktion mot en begynnande tendens till bortfall av *ð* mellan vokaler i inljud. Enstaka exempel på *ð*-bortfall i denna ställning tycks kunna beläggas redan från slutet av 1300-talet (se Jansson 1947 s. 121 f. och där anförd litteratur). I ett fornsvenskt **grōdhabladh* kan man dessutom räkna med att tendensen till bortfall av förra sammansättningsledens *ð* förstärkts av dissimilatorisk påverkan från senare ledens *ð*.

Sammanfattningsvis har jag i den här uppsatsen velat förklara *dd* för äldre *ð* i sju svenska ord, *grodd*, *modd*, *rodd*, *sladd* (om ett jordbruksredskap), *snodd*, *sydd* 'sömnad' och *sådd* – sex av dem med hemortsrätt i dagens svenska och samtliga belagda i svenska dialekter – som resultatet av verkan av den ljudhistoriska företeelse som benämns differentiation. Möjligheten att ett eller annat av dem i stället är att betrakta som en nybildning efter mönster av ett eller flera av de andra kan inte uteslutas, men den är enligt min bedömning liten.

Litteratur

- Blöndal = Blöndal, Sigfús, 1920–24: Íslensk-dönsk orðabók. Íslandsk-dansk Ordbog. Reykjavík.
- Cederschiöld, Gustaf, 1908: Studier öfver verbalabstrakterna i nutida svenska. Göteborg.
- Ekbo, Sven, 1958: Om ortnamnet Roden och därmed sammanhängande problem. En översikt från nordisk synpunkt. I: Arkiv för nordisk filologi 73. S. 187–199.
- Fridell, Staffan, 2010: Differentiation. I: Bo65. Festskrift till Bo Ralph. Sammanställd av Kristinn Jóhannesson et al. Göteborg. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 39.) S. 26–35.
- Gustavson, Herbert, 1940–42: Gutamålet. En historisk-deskriptiv översikt 1. Stockholm. (Svenska landsmål och svenskt folkliv B 42.)
- Hellquist = Hellquist, Elof, 1948: Svensk etymologisk ordbok. 3 uppl. Lund.
- Jansson, Valter, 1947: Uppkomsten av tredje konjugationen (tro, trodde, trott). I: Nysvenska studier 27. S. 113–132.
- Magnússon = Magnússon, Ásgeir Blöndal, 1989: Íslensk orðsifjabók. Reykjavík.
- Noreen, Adolf, 1904: Altschwedische grammatik mit einschluss des altgutnischen. Halle. (Sammlung kurzer grammatiken germanischer dialekte 8. Altnordische grammatik 2.)
- Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning 4. 1918–24. Lund.
- Olson, Emil, 1916: De appellativa substantivens bildning i fornsvenskan. Bidrag till den fornsvenska ordbildningsläran. Lund.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien 1–. 1898 ff. Lund.
- Schagerström, August, 1889: Ordlista öfver Vätömålet i Roslagen. Stockholm. (Nyare bidrag till kännedom om de svenska folkmålen ock svenskt folklif 10:1.)
- Wessén, Elias, 1973: Våra ord, deras ursprung och uttal. Kortfattad etymologisk ordbok. 2, tillökade uppl. Stockholm.
- 1968: Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och ordböjningslära. 8 uppl. Stockholm.

Summary

Lennart Elmevik, Some instances of dd for an earlier ð in Swedish

The author takes as his starting point five words – *grodd* ‘sprout’, *rodd* ‘rowing’, *snodd* ‘cord, braid’, *sydd* ‘sewing’ and *sådd* ‘sowing; seed’ – with a final *dd* whose origins have been discussed, but for which no generally accepted explanation has been presented. All these words may be assumed to have ended in *ð* in late medieval speech, written as *dh*, in both the nominative and the accusative singular. At that time, *ð* in word-final position generally tended to be lost – in a few cases, loss of this voiced fricative can be observed even in the Early Old Swedish period, i.e. before 1375. According to the author, *dd* can be understood as a product of what is known as differentiation, a historical phonological phenomenon that is to be defined, above all, as a reaction in language against a tendency for sounds to be assimilated or, as in the present case, lost. The author would also assign to the group that includes *grodd* etc. the words *modd* ‘slush’ and *sladd* ‘clod crusher’. In his view, consideration may in addition be given to the possibility of *ludd* ‘fluff’ belonging to this group of words. He does not rule out an interpretation of one or two of the words in the group as new formations modelled on one or more of the others, but regards this as only a slight possibility.

»Det avvikande skriftspråket» – dödar eller stöttar det älvdalskan?

Av John Helgander

Samtidigt som små språk och dialekter världen över har svårt att hävda sig gentemot ett stort och dominerande (standard)språk, ser vi hur ansträngningar överallt görs för att vända utvecklingen och skapa förutsättningar för språkbevarande och ökad användning. Revitalisering är ett ofta återkommande begrepp i sådana sammanhang. Ett dilemma som ständigt lyfts fram är att hotade språkliga varieteter – till skillnad från majoritetsspråket – förknippas med låg status och sålunda befinner sig i ett maktpolitiskt underläge. En viktig åtgärd för att ändra på detta förhållande måste då vara, hävdas det, att stärka det lilla språkets status och prestige i samhället i stort. Ett kriterium på språklig och annan maktställning är ett utvecklat skriftspråk. Eftersom dialekter och andra små och hotade språk vanligtvis brukas enbart i tal och talat språk så ofta anses ofullkomligt och ringaktat i förhållande till välformulerad och standardiserad skrift, måste denna brist på något sätt åtgärdas. Genom att få minoritetsspråket att framträda i (normerad) skrift och på så sätt vidga dess domäner tror man sig både stärka dess status och öka dess användning och därmed säkra dess framtida överlevnad. Här vill jag till att börja med ge bara ett exempel på denna inställning från svenskt område. I en artikel i Språktidningen (2012, dec.), där meänkieli och dess livskraft och bruk i tal och skrift behandlas, yttrar sig bl.a. bibliotekschefen i Pajala, Tuula Puranen: »Men skriftspråket behövs för att alla ska kunna följa samma regler. Status och skriftspråk går hand i hand» (Tenfält 2012 s. 18). Vad som egentligen är en universell företeelse kommer i det följande att belysas mera i detalj med fallet älvdalska.

Vanliga språkbrukare mot »forskare»¹ i Älvdalen

Föreningen »Ulum Dalska», som arbetar för älvdalskans bevarande, gav år 2004 några språkmän, som är väl förtrogna med målet, uppdraget att bilda ett råd, vars främsta uppgift skulle vara att utarbeta en anpassad stavning för skriftligt bruk. Rådet fick namnet »Råödjärums, Älvdalska språkrådet» (i fortsättningen används för enkelhets skull beteckningen Språkrådet) och 2005 lade man fram ett förslag som också blev antaget av föreningens årsmöte samma år.² Inledningsvis formulerade man några skäl till att en enhetlig stavning behövs:

- 1) För älvdalskans överlevnad är det väsentligt att det kan användas som skriftspråk, och skapandet av en enhetlig stavning är det kanske viktigaste steget i tillkomsten av ett skriftspråk.
- 2) Tillkomsten av ett skriftspråk med enhetlig stavning bidrar till att höja språkets status i samhället.
- 3) Många älvdalingar känner osäkerhet när de ska skriva älvdalska. För dessa kommer den enhetliga stavningen att vara ett stöd, som kan leda till att fler människor använder älvdalskan i skrift.
- 4) Om man en gång för alla fastställer en enhetlig stavning, förebygger man många onödiga konflikter och diskussioner om hur olika dokument ska se ut.

Till att börja med fick den antagna modellen för enhetlig stavning ett positivt gensvar, eftersom man trodde att den skulle bidra till älvdalskans fortlevnad, precis som förutsades i de just citerade riktlinjerna. Det dröjde emellertid inte länge förrän vissa tveksamheter infann sig och det gällde såväl enstaka detaljer som mera principiellt. I ett förord (s. 3) till Språktidningen (2008, dec.) återger Patrik Hadenius de problem som fotografen och journalisten Thomas Fahlander ser med den ortografiska norm som blivit antagen:

¹ Anföringstecknen antyder att forskare överlag knappast är beredda att utan förbehåll acceptera den bild som här ges. Som framgår av det följande, härrör beteckningen från älvdalsktalande som velat ifrågasätta den enhetliga och normerande ortografi som arbetats fram av akademiskt skolade fackmän.

² Att det inte är helt lätt att nå full samstämmighet i försöket att skapa en enhetlig stavning för älvdalska visas av att ytterligare två alternativ presenterats, det ena av Bengt Åkerberg, tillämpat i hans stora grammatik från 2012, det andra av Lars Steensland, använt i hans Material till en älvdalsk ordbok (2010). Både Åkerberg och Steensland har också varit medlemmar av »Råödjärums, Älvdalska språkrådet». Andra ledamöter från början har varit Östen Dahl, Gunnar Nyström och Yair Sapir. Åkerberg beskriver detaljerat hur hans modell växt fram under flera års arbete med frågan (2012 s. 37–65). Först och främst konstaterar han att tiden ännu inte är mogen att skapa ett älvdalskt standardspråk. På den punkten ansluter han sig till Fishman, som i och för sig ser värdet med en standard för hotade språk men som samtidigt också erkänner att »[s]ome speech communities are simply not ready for a standard [...] and others may never be ready» (1991 s. 345). Kanhända tillhör älvdalskan den senare kategorin.

Arbetet med skriftspråket har, enligt honom, lett till att älvdalingar i allt mindre utsträckning skriver på sitt språk. Det verkar paradoxalt, men orsaken ska vara att de är rädda för att skriva fel. Det avvikande skriftspråket tar död på älvdalskan.³

I en artikel i Språktidningen, skriven av just Thomas Fahlander (2011), utvecklas de här tankarna ytterligare. Här kommer Mats Elfqvist, ordförande för »Ulm Dalska» under olika perioder, till tals och han erkänner att han och många flera som tog emot skriv- och stavningsreglerna med entusiasm då de godkändes, nu har svängt. Han tillägger: »Vi ska tala älvdalska. Låt oss skriva som vi vill! Som det är nu vågar ingen skriva på älvdalska i vår egen tidning Dalskum sedan forskarna har bestämt hur det ska vara.» Fahlander har även intervjuat Rut »Puck» Olsson, känd för sin kattsaga på älvdalska (Mumunes Masse, 1988), sedermera översatt till inte mindre än 43 andra svenska dialekter. Utifrån sin egen erfarenhet vänder hon sig mot forskarnas teoretiserande: »De, forskarna, säger att vi ska lära barnen skrivreglerna när vi lär barnen läsa och skriva, men älvdalskan har aldrig haft något skriftspråk så det är ju konstruerat.» Hon har också gett råd till översättarna av Mumunes Masse ute i landet: »Säg det långsamt för dig själv på din dialekt, och så lyssnar du och så skriver du av bokstav för bokstav.» Hon ger ett exempel från Älvdalen: »*Golvet, g-u-ä-v-e-r*. Men då har forskarna skrivit ett *d* med ett kryss över svansen, *ð*, i stället för *r*, och så ska forskarna vara i skolorna med det där och lära ut till de stackars småungarna, som har fullt upp med att lära sig de vanliga bokstäverna.» När forskarna ber henne skriva mer om katten, kommer hon med följande syrliga kommentar: »'Skriv som du vill, så rättar vi sedan', säger de. Rättar ... Men se, då kommer det inget mer. Inte från mig.»

Vi ser här, med andra ord, två helt skilda förhållningssätt till hur man ska rädda älvdalskan. En utifrån inspirerad tilltro till skapandet av en enhetlig ortografi och ett standardiserat skriftspråk ställs emot en verklighet som utgår från de infödda talarna själva och som avspeglar en situation och en heterogenitet som svårligen låter sig fångas i en endaste accepterad modell. Som både Mats Elfqvist och Rut »Puck» Olsson så starkt framhäver, har älvdalskan alltid varit ett enbart talat språk och kommer att i allt väsentligt så förbli och det är i den formen den måste fortsätta att användas om den över huvud taget ska fortleva som ett levande kommunikationsmedel. Om älvdalskan ska förekomma i skrift, är det alltid fråga om ett sekundärt bruk som måste utgå ifrån talarnas eget spontana idiom, inte från en artificiell konstruktion utan förankring bland den lokala befolkningen (jfr Wiik & Östman 1983 s. 213). Det är mot den bakgrunden man kan få höra ett tillspetsat uttalande som att »det avvikande skriftspråket tar död på älvdalskan». Då skulle man också kunna tro att hela arbetet med att ta fram en ortografisk norm och att verka för enhetlighet i skrift är bortkastat. Men fullt så enkelt vill jag inte se på saken. Som jag kommer att

³ En liknande observation har även gjorts av Garbacz (2009 s. 46).

visa så småningom, går det att förena de två synsätt som här ställts mot varandra, forskarnas och de infödda talarnas.

Att skapa enhetlig stavning och normerat skriftspråk för älvdalska – varför så svårt?

En svårighet som medlemmarna i Språkrådet hade att ta ställning till var att åstadkomma något slags konsensus trots att älvdalskan kan låta olika i olika byar i den gamla socknen. Frågan kvarstår, även om den kompromiss man stannat för får anses nog så välgrundad. Ett annat och ännu större problem, som åtminstone i början inte uppmärksammats på samma sätt, är att yngre generationers älvdalska skiljer sig på många avgörande punkter från den klassiska formen, dvs. den varietet som brukar lyftas fram när man vill beskriva språkets unika särprägel. Dessutom är denna yngre älvdalska i sig både instabil och variabel. I en tidigare artikel (Helgander 2011) har jag mera utförligt behandlat hela den här problematiken och här nöjer jag mig med ett sammandrag. Utgångspunkten är språkprov som återspeglar olika generationers älvdalska. Som exempel på den klassiska formen tar jag ett avsnitt från en av de texter som Språkrådet valt för att illustrera förslaget till normerad stavning:

I wet fel ur ruoli eð brukeð wårå dar geshpáyttjin add dugåð riet nån uonngums. Addum ien slaikan uongums i geshun iessn. Dar páyttjin add rietað upp gumsan so an kam uppend og ulld tågá páykan, so káytt páyttjin mʊot ienum sturum tolle og gumsn attánað föstá'ss og ulld tågá páykan. Men mę gumsn uppeð til, so uppeð páyttjin undå tollem, so gumsn sluo uonne daiti tolln so eð small. Men se káytt allt gumsn atter att og ini smålåuopin og skákåð skollam. Krytyre wiss fel so wel dar eð byrd å laið mʊot kweltem, so dar dier add ietið stinnan sig, so byrd dier å liet att diem-dar småweq so koldum för smålåweer, og byrd å drågå sig etter diem mʊot flåðsweem. Og smålåuopin fygd fel å dier og (efter Vikar Margit Andersdotter, född 1852).⁴

Flera morfologiska särdrag är av intresse i det här utdraget. Först noterar vi att den gamla distinktionen mellan nominativ och ackusativ upprätthålls vid substantiv motsvarande standardspråkets 'pojke' och 'gumse': *páyttjin* resp. *páykan* och *gumsn* resp. *gumsan*. Det normala numera är emellertid att skillnaden mellan dessa kasus utplånats. Resultatet av sammanfallet är något skiftande

⁴ I svensk översättning (enligt Åkerberg 2012 s. 545 f.): Jag vet nog hur roligt det brukade vara när vallpojken hade lyckats reta någon horngumse. Vi hade en sådan horngumse i vallningen en gång. När pojken hade retat upp gumsen så att den kom hoppande och skulle ta pojken, så sprang pojken mot en stor tall och gumsen bakom förstås för att ta pojken. Men när gumsen hoppade till, så hoppade pojken undan tallen, så att gumsen slog hornen i tallen så att det small. Men sedan sprang minsann gumsen tillbaka igen och in i småboskapshopen och skakade på huvudet. Kreaturen visste då så väl när det började lida mot kvällen, så att när de hade ätit sig mätta, började de söka de där småvägarna, som vi kallade småboskapsvägar och började dra sig efter dem mot boskapsvägen. Och småboskapshopen följde ju på, de också.

(och delvis inte stadgat): i vissa fall till förmån för ackusativ, i andra för nominativ, vilket vid de båda aktuella orden vanligen tycks ha lett till *påytjin* och *gumsn* (enligt Gunnar Nyström, personligt meddelande). När det gäller bruket av dativ stod älvdalsmålet ännu för hundra år sedan »på fullt bibehållen fornspråksståndpunkt» till skillnad från andra mål i Övre Dalarna (Levander 1928 s. 112). Den citerade texten erbjuder också flera exempel på dativformer använda enligt traditionella principer, dels a) efter dativstyrande preposition: *i geshun, myot ienum sturum tolle, undå tollem, myot kweldem, myot fläðswem*, dels b) vid verb som står med dativ: *skäkäð skollam*. De särskilda dativformerna har visat sig mera motståndskraftiga än bruket av särskiljande ackusativer. I dag är dock dativen inte ens bland de allra äldsta måltalarna ett helt levande kasus och i den yngsta generationen görs numera, lika lite som i standardspråket, ingen skillnad mellan nominativ, ackusativ och dativformer av substantiv. Dativens tillbakagång tycks ske stegvis; först drabbas dativ vid verb, medan de frekventare fallen med dativ efter vissa prepositioner levt kvar något längre. Enligt iakttagelser gjorda av Gunnar Nyström (personligt meddelande) kan dativkonstruktionen *skäkeð (skäket) skollam* alltså förekomma hos äldre talare, medan den bland yngre ersätts av varianter som *skäkeð (skäket) skollan* eller – troligen vanligare – *skäkäð (skäket) å* (eller *q*) *skollan*. Även i de anförda exemplen med preposition känns nog dativformerna inte längre helt naturliga, och absolut inte för dem som är språkligt omedvetna. Att den gamla känslan för skillnaden mellan dativ och ackusativ delvis gått förlorad även bland äldre talare visas av följande intressanta fall med en hyperkorrekt användning av dativform: *um övdalskun*.

Dar ig kuoger attryyvr å er am ellder å min, so ferundres ig milmar ukad sturt intress ed ir ollstas fer ittagd jär språtses. Ed ir mjäst wenannan dag so tilifuon rindser eld ed kumb brier frå fuok so bydds yvr iel Swerre so wil akkudir um övdalskun og ig truor ed ir millå 25 og 30 skaulkripper frå Lappland og end nid i Skåne, so åvå gart ”elevarbeten” um ittagd språtsed (Ulum Dalska Medlemsblad 1, maj 1998, s. 2).⁵

Den här texten skrevs som synes innan förslaget till enhetlig stavning blivit antaget eller frågan om en skriven standard på allvar väckts. Prepositionen *um* har traditionellt stått med ackusativ och här skulle vi alltså förvänta oss *um övdalsku* (eller, modernare, med samma form som i nominativ: *um övdalska*). Den person som skrev dessa rader kände nog med sig att särskiljande dativformer finns i älvdalska och att de bör komma till användning, men samtidigt var han inte helt klar över när de är på sin plats. Samma osäkerhet illustreras av ett fall som Garbacz (2009 s. 46) rapporterar. En infödd älvdaling försökte

⁵ I svensk översättning: När jag blickar bakåt på det vi har hållit på med så förundras jag ibland över vilket stort intresse det finns överallt för det här språket. Det är nästan varenda dag som telefonen ringer eller det kommer brev från folk som bor över hela Sverige som vill tala om älvdalskan och jag tror att det är mellan 25 och 30 skolbarn från Lappland och ända ned i Skåne som har gjort elevarbeten om det här språket.

övertyga honom om att prepositionen *ad* kan styra både ackusativ och dativ och att valet beror på om riktnings- eller befintlighetsförhållande ska markeras. Visserligen finns det ett antal prepositioner som följer denna princip, men till den gruppen hör inte *ad*, som alltid stått med dativ i klassisk älvdalska.

I ovanstående språkexempel finner vi ännu en företeelse som tyder på stor vacklan och osäkerhet bland talarna under ett övergångsskede: *er – ed, ittad jär språtser – ittad språtsed*. Den här skillnaden i stavningen av det personliga pronomenet motsvarande svenskans 'det' och som markering av bestämd form singular av ett neutralt substantiv går egentligen tillbaka till en ljudförändring som numera närmar sig fullbordan (för en fullständigare analys se Helgander 2000). Stavningen med *d* är uppenbarligen ett försök att återge den tonande dentala frikativan, som varit det gängse uttalet, medan *r* står för novationen. Förutom i bestämd form singular av de flesta neutrala substantiv är det senare uttalet nu vanligt förekommande i vissa småord (förutom *er*, t.ex. *milmar* 'ibland' i texten ovan) och i supinumformen av många verb. Även på den här punkten återspeglar det tidigare återgivna textstycket, som väntat, ett äldre språkbruk, t.ex. (*Dar påytjin add*) *rietað* (*upp gumsan*) i stället för modernare *rietar*. Kom också ihåg fallet som Rut »Puck» Olsson tog upp då hon vill skriva – precis som hon uttalar – *guäver* 'golvet', men där hon är rädd att forskarna ska korrigera henne och på hävdvunnet sätt införa *ð* i stället för *r*.

Som antytts ovan, upprätthåller inte ens de äldsta talarna längre principerna för den klassiska älvdalskan. I den yngsta generationen är sönderfallet mer eller mindre totalt. Som illustration tar jag ett par små uppsatser skrivna av skolelever och införda i »Ulum Dalskas» Medlemsblad Nr 2, november 2005 (s. 13 f.):

FISTJETURN

E var ien gang o sommorn ien pojk o ans far so ietet Viktor o Tomas. Dyöm ulde ar Uppdjusen o fistja gedda o smo abborrer. Diöm packar i: fistjboud, uggkrotsin, mat, geddsaxer, macker, båtmotorn, rackan o fistje låda. Nu åk diöm ar Uppdjusen. Viktor somner i biln. Viktor vakner mes Tomas seg ar an att diöm i framme. Diöm leg in matn i fistje stugu o fistje gräjur i båt auser. Viktor tjater att an vill aut o fistja. Men do seg Tomas att an al drick ien caffè kap fuöst. Viktor gor aut o baidar. Nu kumb Tomas o al set o båtmotorn. Viktor legg i fistje saker i båt. Nu i e klart. Diöm åk ar ien bra olme so er bruker finnas mitsi smo o sturer abborrer. Viktor o Tomas set o macker o krotsin o slepper i flöte i vattnet. Nu napper e ar Viktor, an rytser till o drar upp, e var ien litn abborre. E i bra, för små abborrer al Viktor o Tomas åvå a gedd saxer i Frekå-vaik. Diöm fick 4:a abborrer. Viktor o Tomas åk in i Frekå-vaik o set saxer. Nu ir er klart. Diöm åk iland o al legg sig. Nu ir er morgun. Diöm iät frukost, se åk diöm a frekå-vaik o siker o saxer. O 1:a saxe var er ingan gedda. O 2:a saxe kendes e helt stumt. Se ryckt e till. E var tungt. Men till slut fick Tomas upp gedda min uggkrotsin. Gedda vegde 8,5 kg. O 3:e var e ien litn gedda so vegde 0,5 kg. O 4:e var e ein stur gedda. Viktor fick upp an min håvin. Gedda vegde 9 kg. Viktor o Tomas al iemat idag. Diöm åk in a stugu, o packer ihop o åk iem (Viktor Gabrielsson, klass 5, Montessori).

Men raid tur min Base!

Ig al gå out i ställer og byro å min base. Ig al byro min sadel se al ig trånsa. Nu al ig aut og raida. Mes ig byrer o min og galoppira så sir base tri rådjuar og base blir redd ig ramler åv men ig old i onum han kan int kåit iweg ig upper upp o base og fuärt-setter att raida iemat. Mess wir add kumid aut ar ween so kumb mai muna og ig bi-tretted um wen sos add ent auti raise. Mess ig add kumir iem so djäv ig onum mat og slepper aut onum i ågån ar dier odrer ester (Johanna Bosell, klass 6, Rots skola).

De här försöken att använda älvdalskan i skrift har naturligtvis sin upprinnelse i dagens talade språk, som så radikalt skiljer sig från gångna tiders, och de har gjorts naturligt och utan kännedom om de samtidigt pågående strävandena att etablera en ortografisk standard. Självfallet måste vi göra vissa reservationer för att de här skrivna texterna inte fullt ut återspeglar det språk dessa barn använder i sitt tal. Inspelade samtal med unga personer visar dock även de på samma stora avvikelser från äldre tiders idiom, vilket tydligt framgår av följande grova transkription av ett utdrag från en tioårig flickas på band dokumenterade tal (från början av 1990-talet):

O se dalsker ig a Anneli, so bygger i Vesa. Ig gor i skaulan int so langt daiter o se ar i aft tri frökner so a ietta Gudrun, Anna-Stina o se Helen o so ar i aft Magnus ... Tria ... Ja, i bruke vårå i ien affär o läk est o upp uppriep. O so am vi veri a Norje, vi uokum buss daitar. Se kuegetu vir o skogsmuseet o danin sågum vi fisker o by-önnar o, o elle juor ... Näj, e tuäg ien o en åvan taim eld ien, näj ien o en åvan eld två. Ell e kasts i tuäg fyra. Ja, i kum int ijug riktut ... Ja, vi stanetum vi en park o åtum ... Ja rå. O se ar i veri min i disniklubben so spilets in i skaulan. Vi fickum kvedå o se fesyökt Eva trull för uos o se knepptet Björn Rehnström kuort o vi lasum um Mumun o Masse. Se kvadum vir ien sangg um diem ockso. Al i kved an?

De här exemplen på de yngstas älvdalska ger ett ovedersägligt bevis på det gap som existerar mellan olika generationer. Vi inser också omedelbart det svåra, för att inte säga omöjliga, i att med framgång få barn att tillägna sig en mera klassisk form av älvdalska, om man nu skulle vilja sätta upp ett sådant alternativ som riktmärke vid t.ex. skolundervisning.⁶ Lite grann blir det som att lära sig ett främmande språk som tyska med bl.a. ett arts-kilt grammatiskt

⁶ För att undvika alla missförstånd och feltolkningar bör man göra klart för sig vilken roll Språkrådet haft i detta sammanhang. Uppdraget inskränkte sig till att föreslå en ortografi för älvdalskan. Det innebär exempelvis att *ö* valdes för den tonande dentala frikativan men att man inte tog ställning till om detta tecken skulle användas även i de fall då ljudet numera ersatts av *r* (se ovan). Inte heller har Språkrådet velat föreskriva någon morfologisk eller syntaktisk norm när man illustrerat sin ortografiska modell med konkreta exempel och dessa ska inte heller tolkas på så sätt att man vill verka för bruk av endast »klassisk» älvdalska i skrift. Å andra sidan har Språkrådets arbete gått hand i hand med Bengt Åkerbergs linje att i sina kurser lära ut och formulera den klassisk-älvdalska grammatiken, som också beskrivs i hans grammatik (2012). Samma preskriptiva inställning återfinns vi numera även hos Sapir (2013), samordnare för Råddjärum, Älvdalska språkrådet. Han hävdar sålunda att det är viktigt särskilt för barnen att samma ord alltid stavas på samma sätt och att barn som dalskar och kommer från olika byar men går i samma skola, lär sig läsa och skriva en och samma älvdalska. Som ett bland många exempel tar han bokstavstecknet *ö* i ett ord som *eö* 'det', som genomgående ska användas även om en del säger *eð* och andra *er*.

system, ty den metamorfos som älvdalskan genomgått över en period av endast tre generationer innebär en förvandling från ett syntetiskt till ett analytiskt språk, likt standardsvenskan. Det betyder förstås också att yngre generationers språk inte alls är lika svårbegripligt för utifrån kommande som äldre tiders. De just citerade språkproven behöver knappast någon svensk översättning för att icke-älvdalsktalande ska förstå. När Levander för ungefär ett hundra år sedan beskrev Åsenmålet i norra delen av Älvdalens socken uttryckte han sig på följande sätt om de förändringar han iakttog: »Detta så att säga allmänsvenska inflytande på Åsenmålet visar sig [...] alls ej i ljudläran, ytterst obetydligt inom ordböjningsläran och syntaxen, desto mäktigare är det i avseende på *ordförrådet* ...» (Levander 1909b s. 42). I dag drabbas alla språkliga nivåer; alltså förutom ordförrådet även fonologi, morfologi och syntax. Den omständigheten att älvdalskan länge ansetts vara unik i så måtto att den ända in i vår tid bevarat många särpräglade drag från fornspråket, är ingen garanti för att så ska ske för all framtid. Det gäller t.ex., inom fonologin, nasalering, den tonande dentala frikativan (*ð*) och halvvokalen *w* och, inom morfologin och syntaxen, användningen av dativformer och ett eget sätt att uttrycka ett genitivförhållande. Resistentia blir ett antal företeelser som fortfarande uppfattas som en absolut grundläggande kärna för älvdalskan och skiljer ut den från svenskt standardspråk och därmed även fortsätter att markera sambandet bakåt. Hit hör förmodligen diftongeringar, initialt *h*-bortfall, kortstavighet och förmjukning av *k* och *g* och användningen av verbändelsen *-um* i 1:a pers. plural presens och preteritum.⁷

Parallellt med upplösningen på det språkstrukturella planet fortskrider språkbytesprocessen, trots de massiva insatser som gjorts särskilt sedan »Ulm Dalska» startade sin verksamhet i mitten av 1980-talet. Det är nu möjligt att fastställa vilka resultat som uppnåtts, om man enbart ser till antalet aktiva talare (i andra avseenden kan betydande framgångar noteras), ef-

⁷ Älvdalskans syntax har tidigare inte blivit föremål för samma intresse som fonologi och morfologi men i en avhandling av Piotr Garbacz (2009) står just syntaxen i centrum. Hans informanter, födda mellan 1927 och 1941, representerar en generation som med Garbacz's benämning talar »traditionell älvdalska», motsvarande den period jag har betecknat som brytningstiden (t.ex. Helgander 1996 s. 49–90). Flera förändringar har då börjat göra sig gällande jämfört med den klassiska formen (beskriven av Levander 1909a, 1909b). Ändå uppvisar denna modernare älvdalska långt ifrån den upplösning som karakteriserar de ungas språk i dag. Garbacz drar i sin sammanfattning den intressanta slutsatsen att hans informanter gjort sig av med vissa syntaktiska särdrag som älvdalskan har gemensamt med de nordiska fornspråken och modern isländska, medan däremot en del andra, »som är en effekt av älvdalskans egen syntaktiska utveckling fortfarande står sig tämligen starka och därigenom bidrar till att skilja älvdalskan syntaktiskt från svenskan» (2009 s. 201f.). På liknande sätt har jag velat se på förändringstendenserna inom fonologin: viktiga resistentia drag är sådana som är novationer i älvdalskan (difftongeringar och initialt *h*-bortfall) och har fått den sociala innebörden av starka dialektmarkörer. Däremot håller älvdalskan på att förlora en del av de förnärda karakteristika som brukat anses så unika (nasalering, den tonande dentala frikativan och *w*).

tersom undersökningar utförts vid flera tidpunkter under de senaste årtiondena. I mitt eget material från mitten av 1980-talet finns uppgifter om 89 elever i årskurserna 1 och 2 (åldersgruppen 7–8 år) och av dem dalskar 29 (32,6 %) och vidare om 36 elever i årskurs 8 och 9 (åldersgruppen 15–16 år), av vilka 20 (55,6 %) dalskar. I föräldragenerationen är i båda grupperna närmare 80 % dalsktalande (se vidare Helgander 1996 s. 100). Ytterligare en inventering gjordes 1991–1992 (Helgander 1996 s. 106) och då framgår det att bland barn upp till 10 år dalskar 83 av 292 (28,4 %) och i gruppen 11–20 år 96 av 254 (37,8 %). Dalmålsakademins enkät från år 1999 visar på fortsatt nedgång i de yngsta åldrarna: 13,6 % av barnen i skolåldern (7–16 år) uppger sig tala älvdalska. Den senaste heltäckande räkningen utfördes av »Ulm Dalska» 2008 och då framkom det att endast 45 barn (ca 5 %) i åldrarna upp till 15 år dalskar.

Mönstret för de omvälvande förändringarna av det språkliga landskapet i Älvdalen känns igen från många andra håll världen över, så också de bakomliggande orsakerna. Om vi enbart registrerat omdaningen på språkets område, skulle vi omedelbart ha kunnat förutsäga att där bakom döljer sig en samhällsrevolution, förutsatt att vi har klart för oss det oupplösliga sambandet mellan språk och samhälle. Hela detta förlopp har jag i detalj beskrivit och analyserat i tidigare arbeten (mest utförligt i Helgander 1996). Vad det handlar om är, i mycket grova drag, att små lokala gemenskaper i ett äldre bondesamhälle knöts samman av internt fasta, norm- och språkbevarande sociala nätverk, medan den totala omstruktureringen, särskilt efter andra världskriget, löst upp denna inre sammanhållning. I en förändrad värld har individerna, och framför allt de unga, varit fria – eller tvingade – att söka sig utanför den lokala omgivningen och identifiera sig med den vidare svenska gemenskapen.⁸ Detta har kunnat ske så mycket lättare som världen utanför också infiltrerat i närmiljön i allt större utsträckning, t.ex. i form av ökad inflyttning. De sociala nätverken har alltså vidgats utåt samtidigt som de tunnats ut inåt. En sådan transformation får ofelbart språkliga konsekvenser och banar vägen för ett språkbyte och i förlängningen språkdöd.

Finlandssvenska Närpes – ett annorlunda förhållande

Ökad förståelse för orsakssammanhangen får vi om vi vidgar perspektiven och gör en jämförelse med ett område där dialekten fortfarande är i alla av-

⁸ På så sätt är det också en ung generation som driver fram den samhälls- och språkliga omdaning (se även Helgander 1997). Det generella i processen understryks av Ylander & Öberg (1994 s. 54): »Från att ha varit styrd av arbetslivets krav har urbaniseringen blivit allt tydligare styrd av ungdomens längtan efter att pröva på stadslivet. Det är vanligt att unga svenskar flyttar till orter som är större än uppväxtorten. Fenomenet brukar kallas neonljuseffekten. Stadens puls lockar.» En äldre samhällsordning med tillhörande språklig egenart undermineras med andra ord även inifrån.

seenden levande. Jag tänker på finlandssvenska Österbotten och i synnerhet Närpes, där dagens förhållanden beskrivits av främst Ann-Marie Ivars (1988, 2003, 2010) och Anna Greggass Bäckström (2011). Ivars (1988 s. 38) understryker dialektens sociala funktion, att den »är uttryck för en social gemenskap som är dels geografiskt och dels socialt avgränsad». I den meningen är samhörigheten i Närpes på det hela taget intakt. Inflyttningen är inte särskilt stor och utgör därmed inget påtagligt hot mot bygdens eget språk. Ivars sammanfattar läget i Österbotten just nu: »En lugn samhällsutveckling utan större ut- och inflyttning i förening med en stark sammanhållning talar för att de traditionella dialekterna kommer att leva kvar – inte oförändrade men särpräglade nog för att åtskilja talare med en bakgrund i olika skoldistrikt» (2010 s. 58). Situationen är helt klart mycket olik den i Älvdalen och dalmålsområdet i stort. Så är också dialektens ställning fortsatt stark i alla generationer. Vidare har dialekten i Närpes liksom i Österbotten över huvud taget, hög status (Ivars 1988 s. 33). Men det är knappast de positiva attityderna som är avgörande för språkbevarandet. Att ett litet språk både bevaras och internt skattas högt är ett tecken på en stark inre sammanhållning inom gruppen. Greggass Bäckström talar om språket som en viktig del av en individs identitet: »[d]et låter oss identifiera oss med andra och ger oss en gruppstillhörighet, en social identitet» (2011 s. 200). Denna känsla blir speciellt framträdande om man på något sätt upplever en »vi – dom»-konflikt. I finlandssvenska Österbotten ligger det nära till hands att vilja markera sin egen (språkliga) särart i förhållande till det tryck som omgivningens finska utövar. Något liknande starkt behov föreligger knappast längre i Övre Dalarna till skillnad från i det gamla bondesamhället. Den för området enastående och unika dialektsplittringen växte fram i gången tid just i en miljö där olika små lokala gemenskaper fann det angeläget att markera sin särställning och samtidigt demonstrera ett socialt avstånd gentemot andra sådana enheter i grannskapet. Så vill också Ivars (2010 s. 58) se på dagens dialektsplittring i Österbotten: »genom att tala sin dialekt uttrycker man var på sitt håll lokal identitet gentemot grannarna i omgivningen.» Samma krafter verkar när ungdomar vill visa sin självständighet i förhållande till vuxen världen – både språkligt och på andra sätt.⁹

För övrigt bekräftar Greggass Bäckström den bild som Ivars tidigare gett, och hon understryker samtidigt, liksom Ivars, att dialekten i Närpes, trots att

⁹ Så ska vi också förstå att det är främst ett kollektiv av ungdomar i samspel i små lokala socken- och bygemenskaper som en gång gemensamt, men ändå närmast omedvetet, drivit fram ömsesidig divergens i förhållande till liknande grupperingar i den geografiska omgivningen eller, i viss mån, gentemot de vuxna i närmiljön. Gångna tiders dialektsplittring kan alltså förklaras minst lika mycket som en följd av sådana socialt verkande krafter som av enbart geografiskt avstånd. Det tidigare språkligt markerade sociala avståndet i rummet har numera ersatts av ett motsvarande och accentuerat avståndsförhållande mellan en ung och en äldre generation (jfr även not 8 ovan samt Lindström 2010).

den kan tyckas ohotad, inte är statisk. Utjämningstendenser gör sig här lik-som annorstädes gällande (2011 s. 70 f.). Dessutom refererar Greggas Bäckström till Ivars iakttagelse (2003 s. 60) att dialekterna i Österbotten kan sägas vara på frammarsch och att de utvidgat sitt användningsområde; så skriver t.ex. ungdomar nu på dialekt i chatt och sms. Detta senare kom att bli temat för Greggas Bäckströms egen avhandling, där hon detaljgranskat just 16–17-åriga ungdomars bruk av dialekt i flera olika skrivpraktiker: sms, e-post, chatt på nätet, kom ihåg-lappar, lappar till föräldrar, lappar till kompisar, vykort, brev, dagbok och skoluppgifter. Här kommer jag att under tre punkter sammanfatta och kommentera de viktigaste resultaten av undersökningen, samtidigt som jag gör ett par utblickar mot svenska Älvdalen.

1. Närpesungdomars bruk av dialekt i skrift

Ungdomar i Närpes gör flitigt bruk av dialekt i sitt skrivande, men det är stora skillnader mellan olika praktiker. Mest frekvent är dialekten i sms, chatt på nätet och e-post, minst i skoluppgifter, där detta alternativ aldrig väljs, och dagbok, vykort och brev. Handskrivna lappar av olika slag återfinns mitt emellan dessa båda extremer, men här är ändå dialekt långt mindre frekvent än i de elektroniska medierna.¹⁰ Den viktiga slutsatsen är att ungdomarna i fråga om sms, chatt och e-post i normalfallet vänder sig till en mottagare i samma ålder, och man inbjuder alltid till en dialog eller förväntar sig i varje fall ett svar. Likheten med ett samtal ansikte mot ansikte är uppenbar. Deltagarna binds samman i en nära relation på det personliga planet och då gäller närmast kategoriskt den språksociala regeln att det är Närpesdialekten som är det sammanbindande kittet. Som ungdomarna själva ofta uttrycker det, känns det alldeles naturligt och självklart för dem att skriva på dialekt i chatt och sms, eftersom det också är det språk de nyttjar sinsemellan när de träffas. Rent instinktivt bär det emot att bruka standardspråket i dessa möten. Ju längre bort från sådan direktinteraktion skrivpraktikerna befinner sig, desto ovanligare och onaturligare blir det att de utförs på dialekt. Även om sms, chatt och e-post ligger mycket nära rent muntliga samtal, är det ändå inte riktigt fråga om tal överfört till skrift. Som Olle Josephson (2004 s. 106 ff.) påpekat, handlar det om att vi producerar skriftspråk under typiska talspråksförutsättningar, och det är de senaste decenniernas teknikutveckling, med explosionsartat bruk av dator och mobiltelefon, som satt i gång denna utveckling, kanske främst bland yngre personer, och då är just sms, chatt och e-post de främsta manifestationerna. Samtidigt skapas nya konventioner som svarar mot de nya kommunikationsformernas speciella

¹⁰ Undersökningen bland Närpesungdomarna utfördes våren 2006 och då hade det ännu inte blivit aktuellt att inkludera bloggar, twitter och Facebook. Som Greggas Bäckström (2012) själv noterat, skulle det vara av intresse att ta reda på om dialekten används även i dessa nya sociala medier.

behov och som saknar motsvarighet i det normala samtalet. Den grundläggande likheten mellan samtal ansikte mot ansikte och samtal via elektroniska medier framgår dock av det faktum att deltagarna binds samman av samma övergripande språksociala normer. Den unga generationen har funnit det mycket naturligare att skriva på dialekt i de nya medierna än vuxna och därmed har de kanhända även velat markera såväl hemmahörande som avståndstagande, »vi» (unga) kontra »dom» (vuxna).

2. Närpesungdomarnas funktionella skrivande och frågan om enhetlig norm

Dialekter har av tradition använts enbart i tal och på den punkten skiljer sig Närpes inte från regeln. Om man längre tillbaka i tiden någon gång skrev på dialekt, var syftet främst att försöka bevara den för eftervärlden; skrivandet hade, som Greggass Bäckström (2011 s. 77) framhåller, närmast en symbolfunktion.¹¹ När ungdomarna i dag gör så flitigt bruk av dialekt i sms, chatt och e-post, är drivkraften, som vi just sett, en helt annan; det handlar om ett rent funktionellt skrivande, eller som Greggass Bäckström (a.st.) uttrycker det: »man använder skriftspråket som en del av sin vardag och för att man har användning för det. Man har gjort det till sitt eget skriftspråk.»¹² Någon sedan gammalt erkänd och standardiserad enhetlig norm för skriftligt bruk har aldrig existerat i Närpes; inte heller verkar frågan ha aktualiserats på samma sätt som i Älvdalen.¹³ Ungdomarna har alltså varit fria att skapa sina egna konventioner och, som framgår av enkätdelen i Greggass Bäckströms avhandling (2011 s. 107–112), kan det upplevas som både positivt och negativt. Vad som tycks skapa problem för många är, inte överraskande, avsaknaden av etablerade principer för stavning. Ändå är sådana detaljer av sekundär betydelse jämfört med den frihet man känner när ingen sanktionerad norm måste följas. Så kan de unga snabbt och spontant skriva efter eget gott-

¹¹ Vad gäller älvdalskan gör Melerska (2011 s. 86 ff.) en liknande reflektion när hon ger en översikt över allt som hittills skrivits på språket. Det handlar alltmer om alster som syftar till att höja älvdalskans status och möjliggöra ett erkännande som landsdels- eller minoritetsspråk.

¹² Utifrån sin egen erfarenhet vill Östman (2012 s. 184) något modifiera Greggass Bäckströms åsikt att tidigare skrivande på dialekt var mest symboliskt. Enligt Östman använde eller eftersträövade även äldre generationer en funktionell dialektskrift, t.ex. i diktsamlingar eller då man återgav viktiga bibelcitat.

¹³ Här bör vi dock erinra oss en uppsats av Wiik & Östman (1983), där riktlinjer dras upp för ett skriftspråk på dialekt i Svenskfinland. Ett motto (den fonologiska principen) bör enligt författarna vara »att skriva som man hör, dvs. som man säger» (1983 s. 204). Andra viktiga principer handlar dels om *funktion*, vilket betyder att »skriften skall anpassas till den uppgift och funktion den kommer att ha i samhället; detta innebär att man t.o.m. måste beakta den möjligheten att ett språk behöver mer än ett skriftspråk», dels om *identitet*, »en skrift skall i första hand vara avsedd för den grupp av människor som kommer att använda den; en skrift måste kännas som en del av gemenskapen i samhället» (1983 s. 212). De här tankarna formulerades innan nya sociala medier kommit att bana vägen för nya former av skrift, men i detta vidare perspektiv känns de i dag än mer relevanta och de är förstås i linje med mitt eget resonemang; jfr även Greggass Bäckström 2011 s. 31 f.

finnande, precis som när de kommunicerar med varandra i vanliga samtal. Det innebär också att de i sin skriftliga produktion varken själva är konsekventa eller sinsemellan samstämmiga; huvudsaken är att budskapen de förmedlar är funktionella och går igenom till mottagarna, som även de är unga människor. Greggas Bäckström tycker sig dock se vissa strategier bland sina informanter. En grupp kallar hon *ljudskrivarna*, dvs. de som försöker skriva alldeles som de talar. Titeln på avhandlingen, »Ja bare skriver som e låter», är ett talande exempel på denna inställning. Den andra gruppen är *de regel-lösa*, som inte följer några regler alls, eftersom det inte finns några. Som Östman (2012 s. 184) påpekar i sin recension, torde det ändå vara vanskligt att kategoriskt upprätthålla den här distinktionen. Det är möjligt att ett mera fast regelsystem skulle kunna växa fram över tid, förutsatt att dagens ungdomar också tar med sig dialektskrivandet till vuxen ålder och att någon form av konsensus skapas. En sådan utveckling förefaller knappast sannolik och den skulle definitivt inte vara förenlig med det nutida ohämmade sättet att skriva. Här återger jag ett par prov på Närpesungdomars spontana sms-skrivande (citerade från Greggag Bäckström 2011 s. 248, 250), inte alltid lätt att förstå för utomstående:

- (a) Hej! Hoppas itt ja väcker de. Ja antar att du har bilin idag, så ja undra om ja sku slipp häjm me de? Far du häjm direkt baket möte idag då?
- (b) Hej! He je lieng sedan ja huört na åv de. Hör je annors då? Sjenn je no bare bra. Ja tänkt he buri ju snart närm se sportlov å tå sku ja kon kom å häls åp.

Låt oss återvända till Älvdalen och ansträngningarna att fastställa en enhetlig stavning och ett utvecklat skriftspråk. De riktlinjer som Språkrådet lagt fram och som redan återgivits går helt på tvärs med hur ungdomar i Närpes låter dialekten komma till uttryck i sitt dagliga skrivande. Så angav man att det är väsentligt för älvdalskans överlevnad att det skapas en enhetlig stavning och ett skriftspråk; att ett skriftspråk med en enhetlig stavning bidrar till att höja språkets status; att en enhetlig stavning kan vara ett stöd som kan leda till att fler människor använder dialekten i skrift och slutligen att en enhetlig stavning kan förebygga många onödiga konflikter och diskussioner om hur olika dokument kan se ut. Då ska man samtidigt komma ihåg att Språkrådets principer avsåg ett helt annat skrivande än det som utmärker dagens unga i Närpes. I en avslutande analys avser jag att återkomma till de här frågorna.

3. Stavningstendenser i Närpesungdomarnas skrivande

Den sista punkten där jag kommer att redovisa resultat från Greggag Bäckströms undersökning i Närpes rör själva stavningen, som alltså är långt ifrån enhetlig men som trots allt uppvisar vissa gemensamma tendenser. Strävan är genomgående att stava i så nära anslutning till talet som möjligt. I många fall tycks detta vara mera angeläget än i en del andra. Greggag Bäckström

gör den rimliga tolkningen att vissa drag är starka dialektmarkörer och av den anledningen blir de också mera synliga i ortografin än drag som inte är pregnanta på samma sätt (2011 s. 128–195). Detta påminner om den moderna formen av älvdalska som jag tidigare illustrerat, då jag något spekulativt antog att de drag som förblir resistenta är just sådana som uppfattas som en verklig kärna och måste bevaras om känslan ska kvarstå att det handlar om ett eget språk, artskilt från svenskt standardspråk. Intressant är att diftonger återfinns i denna kategori både i Älvdalen och i Närpes. Starka dialektmarkörer i Närpesdialekten, som framträder i ortografin i sms-materialet, är sålunda /äi/ som i /häim/ 'hem' och /ie/ som i /lieng/ 'länge'. Vidare tycks vissa konsonantföreteelser ha denna funktion: /ld/ som i /ikvield/ 'i kväll' och olika alternativ för det som ofta kallas norrländsk förmjukning, /ch/, /sh/, /tc/, /tch/, /tj/, /tse/, /tsh/ i /mychy/ etc. 'mycket'. Även förbindelsen /kv/ i ord som /kva/ 'vad' hör hit. I det senare fallet uppträder /va/ som ett alternativ till /kva/ och det antyder att en del ungdomar använder den i förhållande till standardspråket utjämnade formen utan initialt /k/. Mindre utpräglade dialektmarkörer, som inte kommer till uttryck i sms-materialet, är bl.a. tjockt /l/.

Sammanfattande analys och slutsatser

I framställningen ovan har två områden ställts mot varandra: Älvdalen i svenska dalmålsområdet och Närpes i finlandssvenska Österbotten. På det ena hållet, Älvdalen, har dialekten i dag svårt att hävda sig, särskilt bland de unga; på det andra, Närpes, är den fullt levande, även i den yngsta generationen. Skillnaden kan ledas tillbaka till klara olikheter i den övergripande samhällsstrukturen. Här kommer jag att diskutera hur detta förhållande får vitt skilda konsekvenser för bruket – och behovet – av dialekt i skriven form på dessa områden och vilka slutsatser vi kan dra. I Närpes är det inte den flitiga användningen av dialekt i skrift bland de unga som gör att språket bevaras, utan tvärtom är det ett fullt levande bruk som gör att dialekten nu framträder i ungdomarnas spontana skrivande. Att den inte redan tidigare gjort det, hänger samman med att de optimala förutsättningarna inte varit för handen. Det är först med den nya tekniken som möjligheter skapats och då rör det sig om elektroniska medier som sms, chatt och e-post. Utan att generera talspråk i egentlig bemärkelse är det kommunikationsutbyte som blir följden mycket likt ett samtal ansikte mot ansikte. Det driver fram det språk som i det här fallet ungdomarna möts på i sin dagliga muntliga interaktion, dvs. dialekten. Att övergå till standardspråket skulle här kännas mycket främmande och uppfattas som ett avståndstagande från den lokala samhörighet som de alla fortfarande delar. Den här analysen får ökat stöd då vi finner precis samma mönster även på andra ställen där dialekten lever stark. Sålunda visar iakttagelser av Berit Skog (2007) och Stian Hårstad (2008) att

norska ungdomar skriver på dialekt i sms. Det är allmänt bekant att dialekterna har en stark ställning i Norge även bland de unga. En möjlig orsak till att ungdomarna föredrar att skriva på dialekt framför nynorska och bokmål anser Skog vara att detta alternativ fungerar som en social markör och identitetshandling (ungdomar mot vuxna). Meddelandena blir personligare när dialekt väljs (2007 s. 62 f.). På samma sätt har Hårstad (2008 s. 418) funnit att sms är en alltför privat form av kommunikation för att standardvarietetens ska fungera.

Av liknande sociala orsaker bevarades älvdalskan i äldre tid och utan stöd av ett skriftspråk. Ej heller fanns dåförtiden några förutsättningar för att vardagsnära skriftlig användning skulle växa fram. I dag, då den tekniska utvecklingen öppnat vägen för sådan kommunikation, saknas den viktigaste förutsättningen: ungdomar som talar älvdalska och binds ihop i kamratgrupper av detta lokala idiom. Så hör man inte heller talas om unga människor i Älvdalen som regelbundet skickar sms till varandra eller deltar i chatt på nätet på älvdalska. Svårigheten måste då bli än större att frammana ett skrivande på älvdalska, om man vill skapa en enhetlig ortografi och ett skriftspråk som inte har full förankring bland talarna själva. Det är i det ljuset man ska förstå Thomas Fahlanders drastiska uttalande att det avvikande skriftspråket tar död på älvdalskan. Även åsikten att tillkomsten av ett skriftspråk med en enhetlig stavning skulle bidra till att höja språkets status i samhället behöver nyanseras. Problemet är att begrepp som status och prestige har två sidor och detta har ofta förbisetts. I ett äldre samhälle levde dialekter och små språk ohotade vidare och band samman lokala gemenskaper. Internt skattades de alltså högt, precis som fortfarande i finlandssvenska Österbotten, trots att de i förhållande till storsamhället inte förknippades med vare sig status eller prestige och sålunda saknade allt vad maktposition heter. Avsaknaden av ett normerat skriftspråk hindrade inte på något sätt att de fördes över från generation till generation på ett spontant och självklart sätt. Än en gång måste det sägas att det är levande användning av ett språk i dess muntliga form som är väsentligast för dess överlevnadsmöjligheter. Bryts sådana miljöer sönder kan de knappast återskapas genom t.ex. skolundervisning och institutionella åtgärder upp- och utifrån utan nära lokal relevans. Därför förhåller sig också Fishman (1991) skeptisk till sådana insatser i sin modell för revitalisering eller, som det heter med hans terminologi, »reversing language shift» (RLS).¹⁴

Mot den här bakgrunden är det lätt att förstå att tillgång till skrivet språk och därmed förhöjd status i samhället i stort inte är en nödvändighet för språkbevarande. Då skulle man också kunna ifrågasätta Språkrådets hela arbete med att skapa en enhetlig stavning för älvdalska och verka för tillkoms-

¹⁴ I ett annat sammanhang, Helgander 2012, har jag mera utförligt granskat det problematiska revitaliseringsbegreppet.

ten av ett skriftspråk. Men fullt så enkelt är det inte. I ett tidigare arbete (Helgander 2011) har jag argumenterat för att man ska våga erkänna att det finns skilda, men likaberättigade, bruk av älvdalska i dag. En väg ur dilemmat, utgående från en sådan insikt, skulle påminna om diglossi i begreppets ursprungliga betydelse (Ferguson 1959), dvs. parallell användning och godtagande av två artskilda språkliga varieteter i ett och samma samhälle. Det handlar dels om ett »högsspråk», som är inskränkt till vissa mycket speciella tillfällen, dels om ett »lågspråk», som brukas av folk i allmänhet för det dagliga livets alla angelägenheter. Exempel är växlingen i arabisktalande länder mellan klassisk och vardaglig arabiska och tidigare i Grekland mellan det klassiska förvaltnings- och undervisningsspråket *katharevousa* och vardagslivets *dimotiki*. I det senare fallet ser vi, föga överraskande, att det är just den folkliga varieteten som avgått med segern – först dock efter segslitna konflikter – och numera fungerar som landets officiella språk. I dagens Älvdalen skiljer sig förstås lågspråket från motsvarande varieteter i exempelvis arabiska och grekiska i det viktiga avseendet att det är en relativt sent utvecklad och instabil språkart, vars hela existens kan visa sig vara hotad i framtiden. Dessutom är, som Bengt Nordberg (muntlig kommentar) noterat, förhållandena i Älvdalen avvikande i ännu en bemärkelse: den del av befolkningen som talar älvdalska i en eller annan form behärskar också svenska språket och växlar helt naturligt mellan dessa två språkarter, varvid samtalspartnern är mest avgörande för valet av alternativ. Detta för dalmålsområdet i sin helhet så typiska mönster för tvåspråkighet illustrerar därmed diglossi i den vidare tolkning av begreppet som föreslagits av Fishman (1967).

Om vi inskränker oss till bruket av älvdalska kan ändå, som jag ser det, en distinktion mellan ett hög- och ett lågspråk göras och den kan hjälpa oss att komma till rätta med vissa stridsfrågor som den inledningsvis berörda konflikten mellan »vanliga språkbrukare» och »forskare». Vi skulle alltså för det första kunna tänka oss ett högsspråk, en mera konservativ och stelnad modell, i linje med den som återfinns i de språkprov som Språkrådet presenterat för att illustrera sitt ortografiförslag eller som kommer till användning i Åkerbergs grammatik (2012) och betecknas som »regelbunden älvdalska». Detta alternativ skulle passa språkligt mycket medvetna personer i Älvdalen liksom både experter och lekmän som vill lära sig älvdalska som ett nytt språk.¹⁵ För den senare kategorin är det fråga om ett inlärt, icke levande, språk och vi kan på sätt och vis jämföra med hur många lär sig iriska i Irland

¹⁵ Som Garbacz (2009 s. 45) noterat, finns det älvdalingar som är angelägna att tillägna sig denna klassiska form av älvdalska, samtidigt som de är medvetna om att den modernare varieteten de använder inte är helt »korrekt». Som jag ser det, finns det ingenting som hindrar att man i kurser lär ut högsspråket, alltså vad som brukar kallas klassisk eller regelbunden, men inte längre levande, älvdalska, men deltagarna bör ändå förstå att modernare former inte i sig är felaktiga och att det är helt naturligt att infödda talare inför förändringar i en värld där man ständigt växlar mellan det lokala språket och standardsvenska.

i dag eller, om man så vill, korniska eller manx, båda nu utdöda men tidigare talade i Cornwall och på ön Man. Även viss litteratur kan man tänka sig skriven på detta högspråk, liksom en del artiklar i »Ulm Dalskas» publikation Dalskum. För det andra skulle innebörden för det stora flertalet dalsktalande i Älvdalen vara att de inte skulle behöva känna att den modernare varietet (lågspråket) de använder sig av inte är god nog och inte skulle kunna lämpa sig för skriftligt bruk. Även en hel del variation skulle vara fullt acceptabel för sådant skrivande, precis som fallet är i talet.¹⁶ Rut »Puck» Olsson skulle alltså lugnt kunna skriva ännu en del om Mumunes Masse utan att behöva riskera att bli korrigerad av »forskarna». Dessutom skulle bidrag från barn och ungdomar och även vuxna kunna publiceras i Dalskum i framtiden i stort sett enligt den ordalydelse de kommit in till redaktionen. Därmed skulle de likna de alster som jag återgivit ovan och som infördes i föreningens medlemsblad innan någon enhetlig ortografi blivit antagen. Att döma av artiklar i de senaste numren av Dalskum har en sådan öppenhet för olika varieteter av älvdalska redan fått visst genomslag. Här får den sitt fulla stöd från forskarhåll. Låt mig bara ta ett exempel. I Dalskum Nr 43 (maj 2013) finner vi en rapport från ett möte på Arbetsmarknadsdepartementet, skriven av den 20-årige Knif Emil Eriksson. Den är skriven på en älvdalska med sin grund i det talade språk som den unge författaren brukar uttrycka sig på och som så markant skiljer sig från den klassiska, »regelbundna» formen. I samma nummer av Dalskum argumenterar, som vi tidigare sett (not 6), Yair Sapir för en enhetlig, normerad stavning, som han själv också använder sig av och som återspeglar ett äldre språkbruk. En i viss mån liknande vidsynthet som jag förespråkar, finner vi också hos Åkerberg, som vill inspirera älvdalingar till att skriva på det jag har kallat högspråket, men som ändå kan låta varje individ både uttala i enlighet med sitt eget bymål och anpassa skrivreglerna efter sitt eget uttal (Åkerberg 2012 s. 40).

Sammanfattningsvis, om vi förutom Älvdalen också tar i betraktande finlandssvenska Närpes, kan vi slå fast att skrivande på dialekt i dag kan gestalta sig på skiftande sätt och fylla flera olika behov och syften. Att eftersträva eller kräva en endaste enhetlig modell skulle därmed te sig närmast kontraproduktivt.

Naturligtvis skulle mitt förslag till lösning på dagens problematiska förhållanden inte innebära att barn och unga eller ens vuxna skulle börja göra flitigt bruk av älvdalska i skrift. Som jag velat visa tidigare, saknas numera förutsättningar för spontant och funktionellt skrivande av det slag som är så vanligt i Närpes. Även i fortsättningen kommer älvdalskan att vara ett

¹⁶ En intressant jämförelse kan göras med utvecklingen i Egypten, där den klassiska arabiskan (högspråket) varit det hävdvunna och enda tänkbara i skrift men där man nu kan finna bloggar avfattade på det talspråksbaserade lågspråket. Därmed nås även en publik som tidigare inte varit van – eller ens haft förmåga – att läsa skriven text (Rafie 2008).

huvudsakligen talat språk. En anonym referent driver den här frågan till sin spets och konstaterar att i det triglossiska Älvdalen med såväl ett älvdalskt hög- och lågspråk som (en form av) standardsvenska kommer det senare alternativet att vara och förbli helt dominerande i skrift. I det moderna samhället är det knappast sannolikt att exempelvis kommunala förvaltningar skulle avfatta skrivelser eller sprida meddelanden och kungörelser på älvdalska, och därmed tycks ett konstruerat skriftspråk sakna all funktionell relevans. Ändå vill jag hävda att eventuellt framtida skrivande på ett hög- och ett lågspråk kommer att framstå som ett viktigt uttryck för alla de revitaliseringsansträngningar vi nu ser i Älvdalen. Hit hör för övrigt organisationer som »Ulum Dalska» och »Råddjårum, Älvdalska språkrådet», sammanställning av grammatik och ordbok, forskning, kurser, inrättande av priser och stipendier och många fler aktiviteter. På så sätt kommer älvdalskan aldrig att dö, även om den inte kommer att höras i bygden lika levande som i det gamla bondesamhället. Det kommer alltså att finnas framtida talare, som knappast har lärt sig språket som ett verkligt modersmål men som har möjlighet att lära sig det (mer eller mindre), tack vare all den dokumentation som nu sker. Så kommer ett avvikande skriftspråk, med utgångspunkt i det jag har kallat högpråk, varken att ta död på älvdalskan eller att säkra dess användning som ett verkligt levande kommunikationsinstrument.

Källor och litteratur

- Eriksson, Knif Emil, 2013: Iett äventyr so ietter dugo. I: Dalskum Maj Nr 43. S. 5.
- Fahlander, Thomas, 2011: Katt med ovanligt många mål i mun. I: Språktidningen, maj. S. 54–61.
- Ferguson, Charles A., 1971 (1959): Diglossia. I: Anwar S. Dil (red.), *Language structure and language use. Essays by Charles A. Ferguson*. Stanford. S. 1–26.
- Fishman, Joshua A., 1967: Bilingualism with and without diglossia: diglossia with and without bilingualism. I: *Journal of social issues* 23. S. 29–38.
- 1991: Reversing language shift. Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages. Clevedon.
- Garbacz, Piotr, 2009: Issues in Övdalian syntax. Structural properties and the role of inflection in a Scandinavian vernacular. Lund. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 69.)
- Greggas Bäckström, Anna, 2011: »Ja bare skriver som e låter». En studie av en grupp Närpesungdomars skriftpraktiker på dialekt med fokus på sms. Umeå. (Nordsvenska 20.)
- 2012: Intervju om Närpesungdomars skriftpraktiker på dialekt. I: *Språket*, Sveriges radio P 1, 20 november.
- Hadenius, Patrik, 2008: Bevara älvdalskan – men hur? I: *Språktidningen*, december. S. 3.
- Helgander, John, 1996: Mobilitet och språkförändring. Exemplet Övre Dalarna och det vidare perspektivet. Falun. (Sektionen för humaniora och språkvetenskap, Högskolan Dalarna. Rapport 1996:3.)
- 1997: Ungdomar, dialekt och språkförändring. I: Ulla-Britt Kotsinas, Anna-Brita

- Stenström & Anna-Malin Karlsson (red.), *Ungdomsspråk i Norden. Föredrag från ett forskarsymposium*. Stockholm. (MINS 43.) S. 121–135.
- 2000: Älvdalsmål i förändring: den tonande dentala frikativan (dh) och dess ersättare. I: *Folkmålsstudier 39. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi*. Helsingfors. S. 169–188.
- 2005: Älvdalsmål i förändring – några reflektioner kring en fallstudie. I: Gunnar Nyström (red.), *Rapport från Fuost konferensen om övdalsk. Första konferensen om älvdalska*. <http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?searchid=1&pid=diva2:431173>.
- 2011: Med modern älvdalska i blickfånget: talat och skrivet språk – standard och divergerande normer. I: Gunnar Nyström & Yair Sapir (red.), *Rapport från Oöer rådstemma om övdalsk. Andra konferensen om älvdalska*. S. 4–40. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-151492>.
- 2012: Älvdalska och andra hotade språk – revitalisering med problem. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. S. 17–43.
- Hårstad, Stian, 2008: Kva skjer i dag? I: Arnold Dalen, Jan Ragnar Hagland, Stian Hårstad, Håkan Rydving & Ola Stenshaug, *Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region*. Trondheim. (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter 2008:3.) S. 399–424.
- Ivars, Ann-Marie, 1988: *Närpesdialekten på 1980-talet*. Helsingfors. (Studier i nordisk filologi 17.)
- 2003: Lokalt och regionalt i svenskan i Finland. Tendenser i språkutvecklingen i norr och söder. I: Gunnstein Akselberg, Anne Marit Bødal & Helge Sandøy (red.), *Nordisk dialektologi. Sjuande nordiske dialektologkonferansen*. Oslo. S. 51–81.
- 2010: Gammalt möter nytt i Österbotten. I: *Språken i Sverige*. Stockholm. (Sveriges Nationalatlas.) S. 58.
- Josephson, Olle, 2004: Ju. Ifrågasatta självklarheter om svenskan, engelskan och alla andra språk i Sverige. Stockholm. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 91. Svenska Humanistiska Förbundets skriftserie 117.)
- Levander, Lars, 1909a: *Älvdalsmålet i Dalarna. Ordböjning och syntax*. Stockholm. (Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folklif IV.3.)
- 1909b: I vad mån kan ett bymål kallas enhetligt? (Undersökning rörande Åsenmålet i Älvdalen.) I: *Språk och stil* 9. S. 39–59.
- 1928: *Dalmålet. Beskrivning och historia*. 2. Uppsala.
- Lindström, Fredrik, 2010: *Kronolekt*. I: *Språktidningen*, april. S. 53–54.
- Melerska, Dorota, 2011: *Älvdalskan – mellan språkdöd och revitalisering*. Poznan. <http://repozytorium.amu.edu.pl/jspui/simple-search?query=melerska&submit=Go>.
- Olsson, Rut »Puck», 1988: *Mumunes Masse. Älvdalen*.
- Rafie, Yasmine El, 2008: Bloggare utmanar den klassiska arabiskan. I: *Språktidningen*, december. S. 25–28.
- Råödjärums, Älvdalska språkrådet, 2005, *Förslag till en enhetlig stavning för älvdalska*. http://www.alvdalen.se/upload/Dokument/kultur_fritid/%C3%841vdalskan/alvdalsk_ortografi.pdf.
- Sapir, Yair, 2013: Skrievum mjer å övdalska min ny-tandjentbuorde! I: *Dalskum Maj* Nr 43. S. 8.
- Skog, Berit, 2007: Sms – ett nytt språk? I: Hans-Ivar Kristiansen m.fl. (red.), *Retorikk, samtid og samfunn*. Oslo. S. 57–73.
- Steensland, Lars, 2010: *Material till en älvdalsk ordbok. Svenska-älvdalska, älvdalska-svenska. Älvdalen*.
- Tenfält, Torbjörn, 2012: På jakt med meänkieli. I: *Språktidningen*, december. S. 14–19.

Ulm Dalska, Medlemsblad, Nr 2, november 2005; Nr 1, maj 1998.

Wiik, Barbro & Östman, Jan-Ola, 1983: Skriftspråk och identitet. I: Erik Andersson, Mirja Saari & Peter Slotte (red.), Struktur och variation. Festskrift till Bengt Loman. Åbo. S. 181–216. (Meddelanden från Stiftelsens för Åbo Akademi Forskningsinstitut 85.)

Ylander, Hans & Öberg, Sture, 1994: Det urbaniserade landskapet. I: Kulturlandskapet och bebyggelsen. Stockholm. (Sveriges Nationalatlas.) S. 48–59.

Åkerberg, Bengt, 2012: Älvdalsk grammatik. (Under medverkan av Gunnar Nyström.) Älvdalen.

Östman, Jan-Ola, 2012: Recension av Anna Greggass Bäckström, 2011. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 182–187.

Summary

John Helgander, 'A deviant written language' – kill or cure for Elfdalian?

A dilemma constantly highlighted in attempts to revitalise small and endangered languages is their lack of status in society as a whole. It is important in this context, the argument goes, to ensure that they are given and used in a standardised written form. These issues are examined here with reference to Elfdalian (*älvdalska*), a language variety strongly deviating from standard Swedish that is spoken in Älvdalen in northern Dalarna, but which is now having difficulty asserting itself against the majority language, especially among children and young people. A language council made up of academically trained specialists (Råödjärums – The Elfdalian Language Council) has proposed a uniform orthography, which has also been accepted by Ulm Dalska, an organisation working to preserve Elfdalian. This orthography, however, has met with resistance among Elfdalian speakers themselves, since it lacks support in the greatly changed and variable language of today. The author seeks to reconcile these conflicting approaches and puts the case for accepting the existence of distinct norms, involving a High and a Low variety, i.e. a form of diglossia in Ferguson's sense. The High variety, reflecting older, 'classical' Elfdalian and forming the basis for the uniform orthography now adopted, may be suitable for certain written uses. The Low variety, corresponding to the changed and highly variable spoken Elfdalian of the modern day, should also lend itself to use in writing. Even if such a view were to gain acceptance, however, it is hardly likely that Elfdalian speakers would begin to use their language in writing to any significant extent. A comparison is made with Närpes (Närpiö) in Swedish-speaking Finland where, far more than in northern Dalarna, the local dialect is still alive in all generations. It turns out that young people in Närpes today make frequent use of their dialect in modern electronic media such as text messaging. This is a form of spontaneous and functional writing for which there is no longer any basis in Älvdalen.

Arborglyfer i et barktatt furutre i det pite-samiske området i Norge

Av Jostein Lorås og Ken Olaf Storaunet

Introduksjon

Kulturspor i trær (Culturally Modified Trees – CMTs) er de menneskeskapte sporene som etterlates på trær etter den tradisjonelle bruken av skogen (Mobley & Eldridge 1992; Stryd & Lawrie 2001; Niklasson et al. 1994; Zackrisson et al. 2000; Östlund et al. 2002; Bergman et al. 2004). Samer og andre urfolk barket trærne på en skånsom måte slik at de kunne leve videre, og siden trær kan leve i mange hundre år, representerer de i dag biologiske arkiver som kan øke kunnskapen om den fortidige bruken av skogen. En av de mest utbredte formene for kulturspor i trær i de boreale skogene er såkalte barktatte trær, der samene høstet barken av furua til føde eller andre formål. I slike kulturspor kan en finne knivmerker etter selve barkingen, eller ritninger og utskjæringer i trestammen, såkalte *arborglyfer*. Det unike med slike barktakinger er at de kan dateres nøyaktig ved hjelp av dendrokronologi. En sikker tidfesting kan av den grunn avhjelpe tolkningene av kultursporene. Hvor gamle er de, hvem kan ha laget dem og hva kommuniserer de? Tidligere fantes langt flere kulturspor i trær, men moderne skogsdrift har fjernet mye av den gamle skogen og dermed også kultursporene som eksisterte. Det vi finner av nåtidige kulturspor er kun rester av en mengde som både har vært kvantitativt større og som trolig har hatt større variasjon i typer. Menneskelig påvirkning og naturlig nedbrytning har virket side om side i denne utviklingen. Kulturspor i trær ser i dag derfor ut til å være konsentrert til avgrensede miljøer, siden skoglandskapet rundt ofte er fragmentert av hogst. I Lønsdalen i pite-samisk område i Nord-Norge er en rekke kulturspor i trær påvist og beskrevet (Andersen et al. 2013, in press). En av de barktatte furutrærne var spesielt interessant, siden 11 unike arborglyfer var tilvirket på en barktatt overflate. Målet med denne artikkelen er å identifisere den historiske konteksten til arborglyfene og særlig å foreta en analyse av tolkningsspørsmålene.

Studieområdet

Lønsdalen ligger i Saltdal kommune i Nordland fylke og går i nord-sør retning (Fig. 1). Dalføret utgjør øverste og sørligste del av Saltdalen, og går opp i fjellet til vannskillet mot Rana kommune. Nordlandsbanen og E 6 går gjennom dalen. Den gamle ferdselsåra «Ranvegen» mellom Rana og Saltdal gikk gjennom Lønsdalen til slutten av 1860-åra, da telegraflinja mellom nord og sør ble anlagt i et annet dalføre over Saltfjellet. Ferdselen kom da i stor grad til å følge denne. Fast bosetning ble ikke etablert i Lønsdalen før på slutten av 1930-tallet. Lønsdalen ligger i nord-boreal sone og furuskogen går til ca 550 m o. h, og avgrenser området med barktakinger mot øst, vest og sør. Tidligere har furuskogen gått høyere og dannet da grunnlag for vinterboplasser på arealer som i dag er bevokst med bjørkeskog eller som er mer eller mindre uten skog. Funn av fururøtter i myrene ved Stødi, som ligger på snau fjellet, indikerer dette (Arntzen 1987 s. 141). På 1700-tallet stod furuskogen fremdeles urørt langs Lønselva, som på grunn av strie fosser og steinurer ikke kunne føre tømmer (Schnitler [1929] 1985 s. 116). Kommerisiell skogdrift kom ikke i gang før i 1880-årene (Hutchinson 2006). Mange trær med spor etter samisk barktaking er blitt registrert i området (Andersen et al. ms), og ett av dem har karakteristiske arborglyfer.

Lønsdalen i historisk perspektiv

Lønsdalen ligger i den nord-vestlige delen av pite-samisk område, som tradisjonelt omfatter kommunene Arvidsjaur og Arjeplog nord til Pite-elven i Sverige, og kommunene fra Rana til Fauske i Norge (NOU 1984 s. 98). Historiske kilder tyder på at minst tre samebyer eksisterte på begynnelsen av 1600-tallet i Pite-området: Arvidsjaur, Lokteby og Simisjerve (Hutchinson 2006 s. 71). 105 reineiere var etablert i området med totalt ca 2 500 rein. I tillegg var et fåtall flyttsamer til stede på norsk side av grensen, men som hadde sitt vinterbeite i Sverige. Lønsdalen og Dypendalen ble brukt som trekkrute mellom landene (Qvigstad & Wiklund 1909 s. 459). Denne flyttingen skjedde årlig for et varierende antall samer. Informasjon fra 1740-årene tyder på at samene kom til Lønsdalen tidlig eller midt på sommeren, siden reinkalvingen oftest fant sted i fjellet på svensk side av grensen. I 1750 flyttet 16 familiegrupper med omtrent 3 150 rein til Salten (Hutchinson 2006 s. 80 ff.).

Etter etableringen av den norsk-svenske grensen i 1751 ble den juridiske statusen til flyttsamene bekreftet i en traktat, *Lappekodicillen*. Samene måtte nå velge statsborgerskap; de skulle betale skatt til bare ett av landene, og de fikk også rettigheter til å leie beite som tilhørte det andre landet (Qvigstad & Wiklund 1909). Flyttsamene hadde etter Lappekodicillen også plikt til å rapportere til myndighetene antall personer og hvor mange rein de hadde. Svenske pite-samer som kom til Lønsdalen og Saltfjellet måtte betale leie for beiteområdene. Fire «lappelensmenn» ble plassert i

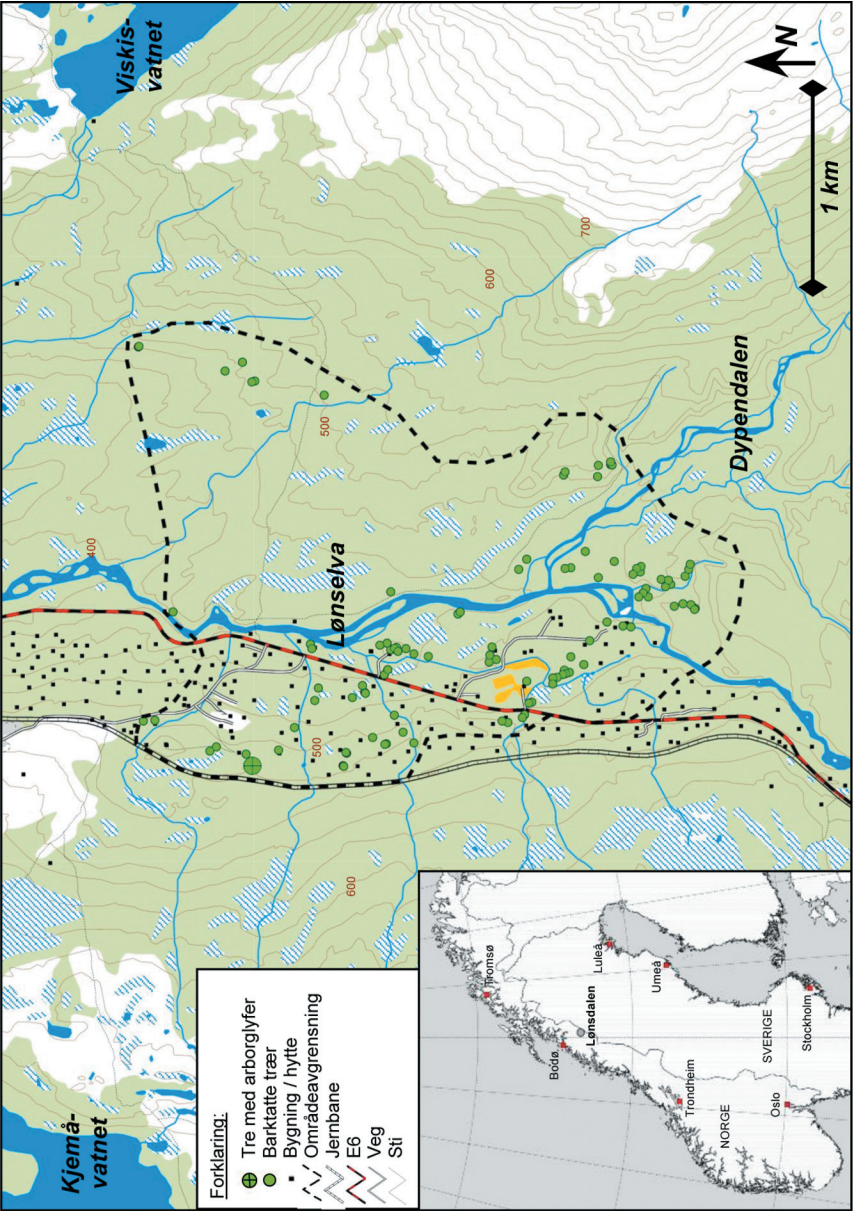

Fig. 1. Kart over Lønsdalen og området rundt, der alle de påviste barktakingene er markert med grønne punkter (etter Andersen et al. ms). Treet med arborglyfene er vist med grønt punkt med et kryss inni. Innfelt: Lokalisering av Lønsdalen i Skandinavia.

de øvre distrikter i Salten for å utføre innsamling av leieavgiften (Hutchinson 2006 s. 82 ff.). Før samene flyttet videre vestover til Saltfjellet, var de gjerne samlet i Lønsdalen, og da var det praktisk å kreve inn leien her (Qvigstad & Wiklund 1909 s. 505). Mellom 1752 og 1756 betalte den svenske samer Jon Knudsen skatt for Dypendalen, som utgjør en østlig del av Lønsdalen, og han lot reinen beite hele sommeren i dette området. Dette startet en ny praksis som trolig skapte konflikter mellom konkurrerende familier. Dypendalen, som hadde vært et felles bruksområde, ble nå reservert kun for en familiegruppe (Qvigstad & Wiklund 1909 s. 503). Utover på 1800-tallet var det gamle vandringsmønsteret fortsatt holdt i hevd og en av rutene gikk gjennom Dypendalen (Debonjn-vagge) ned til neset (Gållo-m-njuonne) mellom Lønselva og Dypenåga (Rensund 1968 s. 8 ff.). Flyttelagene møttes ved vadet over elva. De spredte seg på begge sider av vassdraget og hvilte noen dager etter den anstrengende reisen. På 1920-tallet ble flere reindriftsfamilier med makt flyttet fra Karesuando til Arjeplog, og en av familiene ble etablert i Lønsdalen. På slutten av 1940-tallet kom en annen familie til området (Hutchinson 2006 s. 130 ff.). Begge familiene driver reindrift i Saltfjellet i dag.

Barktatte trær i Lønsdalen

Flere enn 100 furutrær med tilsammen 125 barktakinger er registrert i området, med en høyere tetthet på vestsiden sammenlignet med østsiden av elva (Andersen et al. 2013, in press) (Fig. 1 og 2). De aller fleste var levende

Fig. 2. Tre furutrær med barktaking i Lønsdalen. Treet med arborglyfene til venstre er barktatt i 1753, mens de to andre er barktatt i henholdsvis 1859 (i midten) og 1707 (til høyre). En vesentlig del av stammeomkretsen på treet med arborglyfene døde i 1930 (venstre side av stammen), mens høyre side av treet har levende bark.

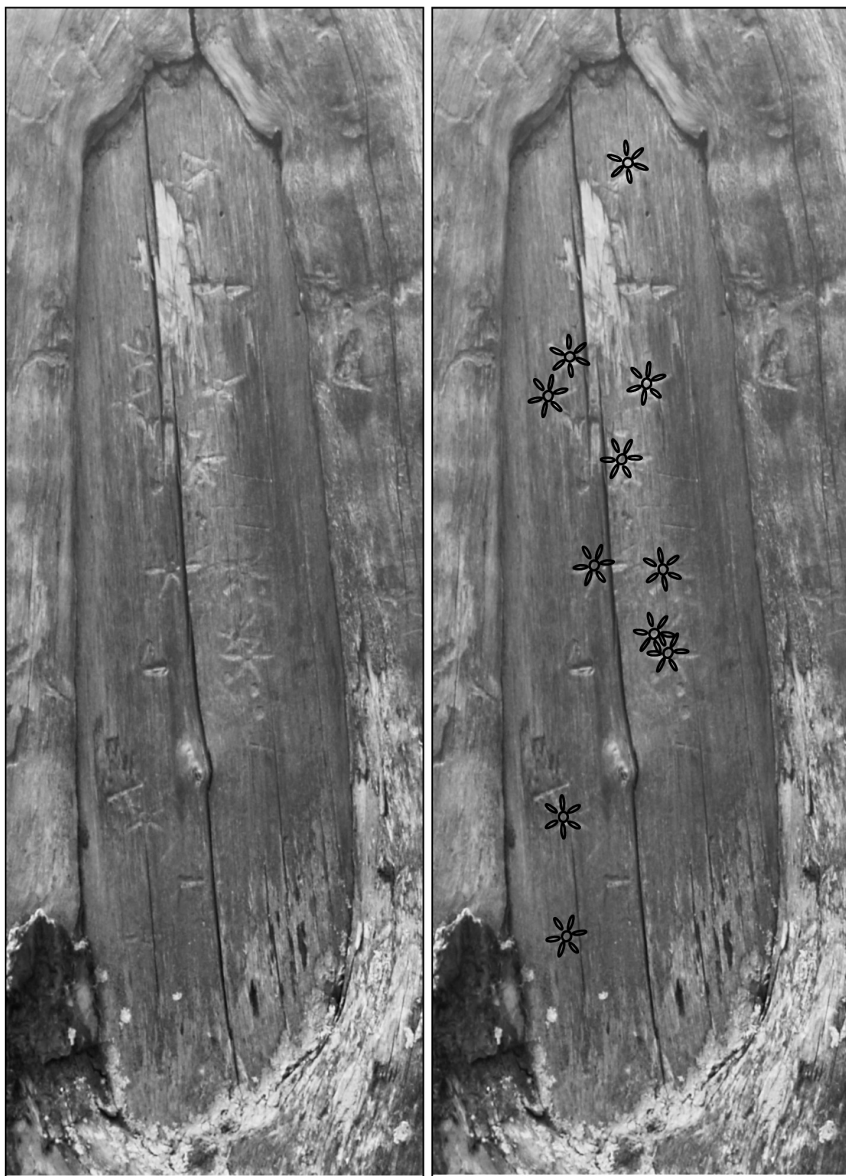

Fig. 3. Nærbilde av barktakingsoverflaten med arborglyfene (med markering av symbolene i bildet til høyre).

trær. Mangelen på døde trær med barktakinger skyldes det store antall hytter i området, der eierne i løpet av de siste tiårene trolig har nyttet døde trær til brensel. Den eldste barktakingen ble datert til 1636 og den yngste til 1888. Flere er datert til tidlig 1700-tall, men deretter er det en periode med færre barktakinger. Rundt 1800 økte antallet igjen og i 1850-årene ble også en god

del trær barktatt (Andersen et al. 2013, in press). Andre studier dokumenterer også barktatte furutrær i regionen (Niklasson et al. 1994; Zackrisson et al. 2000; Östlund et al. 2003; Bergman et al. 2004), noe som illustrerer at denne tradisjonelle bruken av skogen var utbredt i pite-samisk område. Således føyer barktakingene i Lønsdalen seg inn i en kulturell tradisjon med en lang regional historie.

Arborglyfer / innritninger

En av barktakingene (datert til 1753) hadde elleve nesten identiske arborglyfer fordelt over sårets overflate (Fig. 2 og 3). Sårflaten er ca 75 cm høy og nedre kant er drøyt 70 cm over bakkenivå, noe som medfører at størrelse og plassering på treet er omtrent som gjennomsnittet for de påviste barktakingene i Lønsdalen (Andersen et al. 2013, in press). Hver arborglyf består av en sirkulær sentral kjerne (0,7 cm i diameter) med seks linjer (lengde 1,7 cm) som stråler ut fra kjernen, med en total diameter på 4,2 cm. Arborglyfene viser tydelig tegn på slitasje, og noen av linjene er nesten usynlig. En vertikal sprekk i veden har oppstått i såroverflata og går gjennom to av arborglyfene. En av de utstrålende linjene krysset sprekkene og er lengre enn de andre, noe som tyder på at arborglyfene ble gjort før veden sprakk opp. De utstrålende linjene ser ut til å ha blitt skåret inn i veden, siden forsinkingene mangler biter av veden i såroverflaten. Kjernen i midten ser ut til å kunne være tilvirket i treet med et redskap, siden den indre kjernen er i plan med såroverflaten. Dessuten er form, tykkelse og størrelse på den nedpresede ringen nesten perfekt sirkulær og identisk hos alle 11 arborglyfene. De ytterste årringene på furua er relativt myke når barken nylig er fjernet og såroverflaten er frisk, men overflaten blir svært hard etter hvert som veden tørker. Dermed vil det være vesentlig lettere å skjære i såroverflaten når denne er frisk. Som et resultat av disse observasjonene, mener vi at arborglyfene ble tilvirket umiddelbart etter at barken ble høstet. Likevel kan vi ikke utelukke at symbolene ble gjort lenge etter at treet var barktatt.

Blinkmerker eller territorialmarkering?

Furua med arborglyfer står sentralt i Lønsdalen, hvor den gamle ferdselsåren «Ranvegen» gikk fram til 1860-tallet. I dag går E 6 og Nordlandsbanen parallelt gjennom dalen. Således har atskillig reisende passert relativt nær treet etter at det ble barktatt. Jernbanen over Saltfjellet ble bygget under andre verdenskrig, og en fangeleir under krigen lå i Lønsdalen, bare noen hundre meter fra treet (Sæther 1975). I en kort periode fra 1939 bodde en småbrukerfamilie i Lønsdalen, men familien er gått bort, uten å etterlate indikasjoner som peker mot noen tilknytning til arborglyfene. Videre fins mange privateide hytter i nærheten, bygget i siste halvdel av 1900-tallet.

Dermed kan vi ikke utelukke at arborglyfene ble gjort lenge etter opprinnelsen til barktakingen i 1753, men uansett er ideen eller konteksten ukjent. Det samiske samfunnet i Lønsdalen er forespurt om arborglyfene, men ingen har informasjon om lokale tradisjoner om merking av trær og kjente heller ikke til treet med arborglyfene (pers. medd. O. A. Kuhmunen). Det gis av den grunn ingen forklaring på hvem som laget merkene og følgelig heller ikke om hensikten bak. Derimot fant vi blinkemerker på flere små sårflater på ei gammel furu like ved E 6. Sårflaten har nokså liten overvoksnings sammenlignet med de fleste andre barktatte trærne. Datering av merkene viser at de er laget i 1890. Dermed definerer vi disse som blinkemerker, myntet på trær som var planlagt hogd.

De 11 arborglyfene ble mest sannsynlig laget da treet ble barktatt, i 1753. Midt på 1700-tallet var det ingen permanent bosetning i Lønsdalen; den nærmeste gården lå på Nordnes i Saltdalen, ca 25 km lenger nord. Hogst var ennå ikke utført i Lønsdalen på dette tidspunktet. Det er derfor vanskelig å forestille seg at merkene kan tilskrives nordmenns bruk av området. Imidlertid fins solid historisk dokumentasjon som viser at nomadiserende samer var regelmessig i Lønsdalen på denne tiden, spesielt samer som flyttet mellom Saltfjellet og svensk pite-samisk område. Men kildene beretter ikke hvordan samene brukte skogen i dette området, eller om samene praktiserte merking av trær, verken i Lønsdalen eller i tilgrensende trakter på norsk side. I svensk pite-samisk område er det imidlertid gjort funn av merker i furutre, som kan knyttes til markering av eiendom eller interesser (Hedman 2005 s. 155). Enkelt personer eller grupper hadde behov for å kommunisere ulik bruk av landskapet. Hvis dette er tilfelle for de 11 arborglyfene i Lønsdalen, kan de ha blitt laget for å markere visse territoriale rettigheter, eller for å symbolisere hevd, i forhold til andre samiske grupper eller familier eller overfor norske myndigheter. Som nevnt representerte fastsettingen av grensen i 1751 en permanent endring, noe som innebar eksil for de svenske samene i Lønsdalen (NOU 1984 s. 169 ff.). Bønder i Saltdalen ba dem forlate landet (Hutchinson 2006 s. 83). Nytt var også at kun en enkelt familie fikk retten til beitene i Dypendal-området i Lønsdalen. På bakgrunn av dette kan det virke rimelig at samene, som hadde benyttet Lønsdalen i århundrer, hadde et behov for å markere former for rettigheter til området. Blant russiske samer, var såkalte *tamga* / *tamgi* symboler på eiendom knyttet til stammene (Lasko & Chuner 1996 s. 116). Markering av eiendom er dessuten kjent fra andre svenske samiske grupper og synes å ha vært i bruk i svært lang tid (von Düben [1873] 1977 s. 317). Derfor kan vi altså ikke utelukke at de 11 arborglyfene i Lønsdalen ble gjort for å kommunisere territoriale rettigheter.

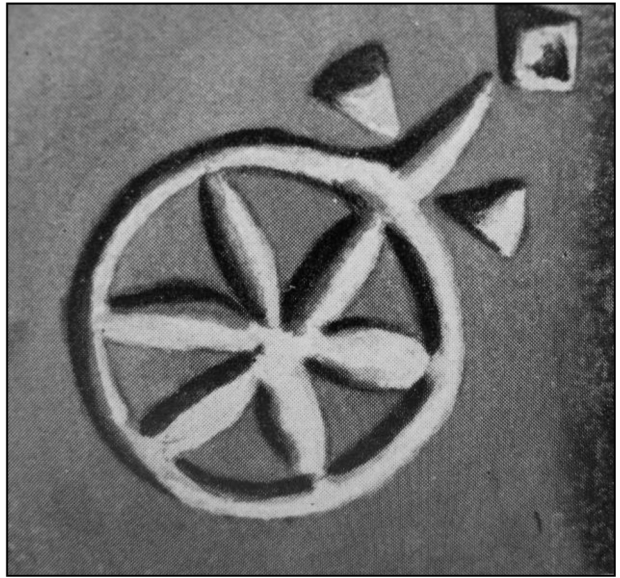
Mytologisk opphav?

På svensk pite-samisk side er det påvist inskripsjoner i trær ved en tidligere skogsamisk boplass. To kristne kors og en såkalt ringstav er ritet inn i veden på ei gammel furu. Ringstaven finnes også avbildet på runebommer (Hedman 2005 s. 156 ff., viser til Manker 1961 s. 144). To reinokser er også innrisset på det samme treet. Reinoksen har hatt en sentral plass i samisk forestillingsverden (Sergejeva 1997 s. 33). Tradisjonen beretter at en toårig sønn til en skogssame skal ha dødd på plassen. En ritning som kan føres til den førkristne samiske troen, funnet på et nedramlet tre i nærheten av Karesuando, har likhetstrekk med symbolet for solguden på runebomma (Hedman 2005 s. 155, viser til Hedman 2004 s. 17). Et tre med et tilvirket menneskeansikt er dessuten funnet i Arjeplog, som ligger sentralt i det pite-samiske området (Bergman et al. 2008 s. 14). Imidlertid har moderne skogbruk og naturlig nedbrytning fjernet mye av den gamle skogen, slik at det er vanskelig å danne seg et bilde av former og uttrykk. Om tida før den omfattende uthoggingen av gammel skog, hevder den svenske arkeologen Sven Donald Hedman: «Det måste ha funnits mängder av bilder och meddelanden på träden» (Hedman 2005 s. 158). Den nomadiske bruken av naturen forutsatte andre måter å kommunisere på enn skriftspråkets krav til presisjon. Langs faste vandringsleder kunne merke i trær være en nødvendig måte å uttrykke beskjeder på. Derfor har samiske arborglyfer trolig vært mer utbredt enn det vi kan påvise i dag. Dette blir enda tydeligere sammenlignet med materiale fra andre urfolkssamfunn, som for eksempel nordamerikanske indianere. Ulike typer ansikter, symboler og kart er noen av de påviste formene, enten de er tegnet eller malt på sårflatene, eller skåret inn i trær (Blackstock 2001 s. 23, 34; Mallery 1893 s. 337 ff.). Det er derfor naturlig å se arborglyfene i Lønsdalen som del av en etnorelatert uttrykksmåte. Vi har også sammenlignet med samiske kalendere/primstaver og helleristninger i russiske og skandinaviske områder uten å finne nevneverdige likheter i form og uttrykk (Granlund & Granlund 1973, Autio 2000, Ahlbäck & Bergman 1991).

Symboler på samiske runebommer

En annen assosiasjon er likheten mellom arborglyfene og flere samiske symboler på runebommer, som er en åpenbar analog til Hedmans beskrivelser av funnet i Karesuando. På baksida av en skåltromme som trolig stammer fra Lule Lappmark samlet inn i siste halvdel av 1600-tallet finnes to symboler som ligner, skåret inn i treverket av furu. De har en liten kjerne og seks utgående stråler, omsluttet med en sirkel som tangerer stråle-spissene ytterst. Den ene strålen er forlenget gjennom sirkelen med to punkter på hver side og ett rett over (Manker 1938 s. 241) (Fig. 4). Baksiden av skåltrommene er alle individuelt utformet og ornamentikken vir-

Fig. 4. Nærbilde av et symbol som er skåret inn i treverk av furu på baksiden av ei skåltromme som trolig stammer fra slutten av 1600-tallet, Lule Lappmark (Manker 1938 s. 241).

ker å være et resultat av dette (Westman 2005 s. 67). Alt tyder på at bestemte regler eller normer ikke fantes når det gjaldt inskripsjoner i tremateriale. Derfor er det heller ikke overraskende at ritningene fra Lønsdalen ikke finnes nøyaktig gjengitt. Funn av flere merker i veden på furu i svensk pite-samisk område viser at denne praksisen må ha vært mer utbredt tidligere (Hedman 2005). Symbolene viser at slike ritninger på runebommer og trær også kan ha relativt like uttrykk, og at betydningen kan være mytologisk i begge tilfeller. I tillegg hadde enkelte furutrær religiøs betydning i førkristen tid, med praktisering av forskjellige hellige handlinger i tilknytning til trærne (Johansson 1984b s. 23; Bäckman & Kjellström 1979 s. 233; Graan [1672] 1899 s. 68. Sistnevnte omhandler trolig Pite Lappmark). På runebommens framside trukket med skinn finnes også tegn som ligner. De består ofte av en sirkulær kjerne med radiære streker, som kan minne om stjerner, men som i tradisjonen er blitt tolket som symboler for sola. Ernst Manker har gjort inngående tolkninger av malte og ritede symboler på over 70 runebommer (Manker 1950). Tegnet for sol på runebommene fra det pite-samiske området har visse likheter med arborglyfene. Den største forskjellen er selve kjernen som på runebommene er relativt mye større, samt at de radiære strekene er atskillig flere rundt hver kjerne. Dette gjør at vi stiller oss noe tvilende til at arborglyfene er ment å være et uttrykk for sola. Dersom de likevel skulle være det, er det vanskelig å se for seg hvilken kontekst de 11 symbolene skulle ha, selv om offerriter er en nærliggende meningsbærende handling å relatere til. Samene betraktet sola som livgivende for alt levende og det viser

solas fundamentale posisjon i det samiske universet. Kvote reinsdyr ble ofret for at sola skulle skinne og fremme gressveksten. I tillegg spiste kvinner og menn sola til ære ved å innta en solgrøt, *jubtse*. Etter måltidet ba de til sola om en god melkesommer og trivsel for reinsdyrene. Samer kunne også ofre til sola i forbindelse med sykdommer og når de hadde gått seg vill (Friis 1872 s. 81). Alt tyder på at solas religiøse betydning var et viktig fundament for trosforestillinger og en del av hverdagslivet i vid forstand (Mebius 2003 s. 139 viser til Rheen 1897 (1671); von Düben 1873). Parallelt med kristningen av samene endret også figurene på rune-bommene karakter og betydning. På varangersamens Anders Poulsens tromme har 20 av de 25 figurene et kristent innhold, med unntak av bl.a. sol- og månesymboler (Mebius 2003 s. 45). Til tross for omfattende misjonering overlevde de viktigste og mest betydningsfulle tegnene, de symbolene som viser samenes opprinnelige religiøse forestillinger. Slikt sett kan det altså være rom for å tolke arborglyfene som solsymboler. De var fremdeles velkjent i de samiske miljøene og i bruk på det tidspunkt de ble laget. I det pite-samiske området fikk ikke kristendommen fotfeste før på 1800-tallet. I 1692 ble en 60-årig same fra Norrvästerbyen, som var tiltalt for å eie og bruke en runebomme, brent levende på bål sammen med sine treseider (Johansson 1984a s. 29). Og i 1790 skriver sorenskriver Rosenwinge: «Især hersker Afguder i meget endnu blandt de svenske Lapper», og viser til at samene innfant seg i bygdene i Saltdalen og kjøpte opp ulike offer-husdyr om høsten før de flyttet med reinen over til Sverige (Rosenwinge [1824] 1994 s. 20 f.). Mye tyder på at slike handlinger var offer til solen for å få varmt og fint vær (Forbus 1727; Reuterskiöld 1910 s. 37), noe som vitner om sterk tilhørighet til den gamle troen.¹ Religionsutøvelsen var også geografisk og individuelt utformet (Hansen & Olsen 2004 s. 316). Kunnskapen om religiøse symboler, eksempelvis på rune-bommer, var ikke viden kjent, men esoterisk koblet til sjamanen (*nåejtie*) og andre innvidde personer (Dunfjeld 2001 s. 246). På samiske artefakter kunne mytologiske motiver være uttrykt på forskjellige måter av familiegruppene, tilpasset av den enkelte, mens betydningen var den samme. Kombinasjonen av symboler på trommer og andre objekter reflekterte det lokale årsaksuniverset og sammensetningen var både person- og stedsavhengig. Grunnen til dette var at samiske grupper oppholdt seg i stor grad spredt og atskilt, og et overgripende system av dogmer og myter med en sammenhengende gudelære og felles trosoppfatning fantes ikke (Bäckman et al. 1991 s. 85). Det betyr at standardiserte uttrykk for ulike symboler ikke eksisterte, men at det var rom for personlige eller gruppebaserte

¹ Forbus 1727 (Reuterskiöld 1910 s. 37) skriver: «Beifwe, eller Solen tjenes med offer Norr i Lapmarken [...] Offer skjer af et får eller gjet, som kjøpes af de Nordska wed sjökanten, Nordmän kallade [...]» (Manker 1950 s. 66).

uttrykk i ritninger og malinger når f. eks. sola skulle avbildes. Soltegnene på runebyggene viser denne variasjonen, men ingen av dem kan sies å være identiske med funnet i Lønsdalen. Som følge av slike individuelle uttrykksmåter kan arborglyfene likevel være et uttrykk for religiøs hengenhet til sola.

Er arborglyfene tilknyttet solofringer?

Dersom symbolene i Lønsdalen skal knyttes til solofring kan riten ha vært knyttet direkte an til treet på et eller annet vis. I pite-samisk område finnes flere eksempler på hellige trær hvor ofringer ble utført (Bergman et al. 2008 s. 16). Det finnes også en beskrivelse fra 1700-tallet om hvordan samiske grupper utførte rituelle handlinger i tilknytning til trær, som kan tenkes å ha relevans til vårt funn: «Men til Soolen eller Maanen naar de offere, effigierte de Træet, som de sette til Wærro-moura over deres Damengare, som een Ring rundt-omkring udi tagger skaaren, og bestryge den med blood trintomkring [...]» (Skanke ca 1730). Dette beskriver tydelig en offerhandling til ære for sola eller månen, men teksten er likevel uklar på flere steder. Å *effigiere* kan forstås på ulike måter, og etter vår mening også som avbildning i betydningen innritning. Videre har avbildningen form som en ring med skårede tagger, som har en viss likhet med arborglyfene. En *damengare* er en kiste av bjørkenever som visse deler av offerdyret ble plassert i og deretter gravd ned ved treet (Skanke ca 1730 s. 200–203). Det er altså tale om ofring av et dyr samtidig som ritningen blir gjort. Ut fra opplysningene om at svenske samer som brukte fjellene i Salten ikke var fullt ut kristnet rundt 1750, kan slike handlinger selvsagt ha funnet sted. Symbolenes tilblivelse kan være forbundet med flytting, da en var avhengig av godt vær for å minske strabaser og risiko.

Konklusjon

Dendrokronologiske undersøkelser av barktatte furutrær i Lønsdalen viser at området var mye nyttet på 1700-tallet av nomadiserende reindriftssamer. Om våren flyttet svenske samer til Lønsdalen og høstet bark av furutrær før de dro videre til Saltfjellet. Ett av trærne viste seg å ha såkalte arborglyfer, skåret inn på en barktatt sårflate. Lignende symboler fins verken beskrevet i litteraturen eller utformet på samiske artefakter. Imidlertid eksisterer visse tradisjoner forbundet med ulike inskripsjoner i trær på svensk side av det pite-samiske området, som dels har mytologisk betydning, dels er mer praktisk motivert. Utformingen av symboler og tegn var individuelt tilvirket, siden det ikke fantes en kollektiv forestilling om hvordan de skulle være. Derfor er det heller ikke overraskende at symbolene fra furua i Lønsdalen ikke kan gjenfinnes andre steder. Samtidig er mye av den gamle skogen hogd i

nyere tid, og vi kan dermed anta at ulike typer arborglyfer er gått tapt. Merkene i Lønsdalen er etter alt å dømme gjort i 1753 og er mest sannsynlig solsymboler, både ut fra en faktisk likhet med solen, og også fordi solens religiøse betydning var dypt rotfestet i den samiske tradisjonen på det tidspunkt de ble laget.

Litteratur

- Ahlbäck, T. & Bergman, J. (eds.), 1991: *The Saami Shaman Drum*. Scripta Instituti Donneriani Aboensis 14. Doaim. Åbo.
- Andersen, O., Lorås, J., Storaunet, K. O. & Hjortfors, L. M., 2013: Sami settlements and the use of pine innerbark in Lønsdal in Nordland, Norway. Dating and historical context. I: *Fennoscandia Archaeologica*. In press.
- Arntzen, A. H., 1987: Registrering av samiske kulturminner på Saltfjellet-Svartisen 1986. Tromsø. (Samisk-etnografisk avdeling, Tromsø Museum og Universitetet i Tromsø.)
- Autio, E., 2000: Reindeer and reindeer antlers inside the sun-symbol of Saami shaman drums; snake, zigzag motifs and horned anthropomorphic figures in Finnish rock paintings. I: Kare, A. (ed.), *Myanndash – Rock art in the ancient Arctic*. Rovaniemi. S. 174–209.
- Bergman I., Östlund, L. & Zackrisson, O., 2004: The use of plants as regular food in ancient Subarctic economies. A case study based on Sami use of Scots pine innerbark. I: *Arctic Anthropology* 41. S. 1–13.
- Bergman, I., Östlund, L., Zackrisson, O. & Liedgren, L., 2008: Värro Muorra. The landscape significance of Sami sacred wooden objects and sacrificial altars. I: *Ethnohistory*, Vol. 55, No. 1. S. 1–28.
- Blackstock, M. D., 2001: *Faces in the Forest*. First Nations art created on living trees. Montreal.
- Bäckman, L. & Kjellström, R. (red.), 1979: *Kristoffer Sjulssons minnen. Om Vapstenlapparna i början af 1800-talet*. Upptecknade av O. P. Pettersson. Stockholm. (Acta Lapponica 20.)
- Bäckman, L., Berglie, P.-A., Drobin, U. et al., 1991: *Studier i religionshistoria, tillägnade Åke Hultkrantz [...] den 1 juli 1986*. Utg. av Bäckman, L., Drobin, U. & Berglie, P.-A. Löberöd.
- Dunfjeld, M., 2001: *Tjaalehtjimmie. Form og innhold i sørsamisk ornamentikk*, Avhandling for dr. art., Universitetet i Tromsø 2001.
- von Düben, G., [1873] 1977: *Om lappland och lapparna, företrädesvis de svenske*. Ethnografiska studier. Stockholm.
- Forbus, H., 1727: *En kort beskrifning om Kongl. Missions Collegio i Dannemark, om Missionen, lappScholarne och lappernes faselige afgudadyrkan, med mehra*.
- Friis, J. A., 1872: *En sommar i Finnmarken, Ryska Lappland och Nordkarelen*. Stockholm.
- Graan, O., [1672] 1899: *Relation, eller en fulkomblig beskrifning om Lapparnas Vrsprung, så wähl som om heela dheras Lefwernes Förehållande*. Uppsala. (Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folklif 17:2.)
- Granlund, I. & Granlund, J., 1973: *Lapska ben- och träkalendrar*. Uppsala. (Acta Lapponica 19.)
- Hansen, L. I. & Olsen, B., 2004: *Samenes historie fram til 1750*. Oslo.
- Hedman, S.-D., 2004: *Skog och historia i Norrbottens län 2004*. Rapport. Norrbottens museum.

- 2005: Skog och Historia – träden berättar. Luleå. I: Norrbottens museums årsbok. S. 151–163.
- Hutchinson, A., 2006: Saltdal. Gård og slekt. Bind 4. Rognan.
- Johansson, C., 1984a: Kristendom, djävulstro, trolldom. Luleå. (Tornedalica 18:2.)
- 1984b: Fjällbygdens Människor. Luleå. (Tornedalica 18:2.)
- Lasko, L.-N. & Chuner, T. (eds.), 1996: The Russian Sami. Historical-Ethnographic essays by N. N. Volkov. (The Russian Academy of Sciences at the Museum of Anthropology and Ethnography after Peter the Great. Nordic Sami Institute. Diedut 2.)
- Mallery, G., 1893: Picture-writing of the American Indians. Washington.
- Manker, E., 1938: Die Lappische Zaubertrommel I. Stockholm. (Acta Lapponica 1.)
- 1950: Die Lappische Zaubertrommel II. Stockholm. (Acta Lapponica 6.)
- 1961: Lappmarksgravar. Uppsala. (Acta Lapponica 17.)
- Mebius, H., 2003: Bissie. Studier i samisk religionshistoria. Östersund.
- Mobley, C. M. & Eldridge, M., 1992: Culturally modified trees in the Pacific Northwest. I: Arctic Anthropology 29. S. 91–110.
- Niklasson, M., Zackrisson, O. & Östlund, L., 1994: A dendroecological reconstruction of use by Saami of Scots Pine (*Pinus sylvestris* L.) inner bark over the last 350 years at Sädvajaure, N. Sweden. I: Vegetation History and Archaeobotany 3. S. 183–190.
- Norges offentlige utredninger, 1984: Om samenes rettsstilling. Oslo. NOU 1984:18.
- Qvigstad, J. & Wiklund, K. B., 1909: Dokumenter angaaende flytlapperne m.m. Renbeteskommissionen af 1907. Kristiania.
- Rensund, L., 1968: Med Jon-Erik på renstigarna. Minnen. Berättade av Lars Rensund. Luleå.
- Reuterskiöld, E. (utg.), 1910: Källskrifter till lapparnas mytologi. Nordiska museet. Stockholm. (Bidrag till vår odlings häfder.)
- Rheen, S., (1671) 1897: En kortt Relation om Lapparnes Lefwarne och Sedher, wijdskiepellsser samt i många Stycken Grofwe wildfarellsser. Utg. av K. B. Wiklund. Uppsala. (Svenska Landsmål ock Svenskt Folkliw 17:1.)
- Rosenwinge, E. H., [1824] 1994: Noget om Nordlandene, især om Saltens Fogderi. I: Schnitler, P., Rosenwinge, E. H. & Sommerfelt, S. C., Noget om Nordlandene især Salten og Saltdalen. Rognan: J. D. Monssen.
- Schnitler, P., [1929] 1985: Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745. Bind II. Oslo.
- Sergejeva, J., 1997: «Noaidiene blant samene på Kola». I: Noaidier og trommer. Samiske religiøse tradisjoner fra vår nære fortid. Tromsø. (Ottar nr 4.) S. 28–36.
- Skanke, H., ca 1730: Epitomes Historiæ Missionis Lapponicæ. Anlangende de nordiske lappers hedendom og superstitioner. I: Nordnorske Samlinger V 1943–1947. S. 177–224.
- Stryd, A. H. & Lawrie, S. (eds.), 2001: Culturally modified trees of British Columbia. A handbook for the identification and recording of culturally modified trees. (The Province of British Columbia, Resource Inventory Committee.)
- Sæther, O., 1975: Registrering av nyere tids kulturminner i Saltfjellet/Svartisen-området. Bodø.
- Westman, A., 2005: Den heliga trumman. I: Kroik Å. V. (red.), Efter förfädernas sed. Stockholm. S. 72–87.
- Zackrisson, O., Östlund, L., Korhonen, O. & Bergman, I., 2000: The ancient use of *Pinus sylvestris* L. (Scots pine) inner bark by Sami people in northern Sweden, related to cultural and ecological factors. I: Vegetation History and Archaeobotany 9. S. 99–109.

- Östlund, L., Ericsson, T. S., Zackrisson, O. & Andersson, R., 2003: Traces of past Sami forest use. An ecological study of culturally modified trees and earlier land use within a boreal forest reserve. I: *Scandinavian Journal of Forest Research* 18. S. 78–89.
- Östlund, L., Zackrisson, O. & Hörnberg, G., 2002: Trees on the border between nature and culture. Culturally modified trees in Boreal Sweden. I: *Environmental History* 7. S. 48–68.

Summary

Jostein Lorås and Ken Olaf Storaunet, Arborglyphs on a bark-peeled Scots pine tree in the Pite Sami area of Norway

Bark-peeled Scots pine trees (*Pinus sylvestris* L.) represent a biological archive that can increase our understanding of the historical relationship between people and forest land use. In Lønsdalen in the Pite Sami area of Nordland county, northern Norway, many bark-peeled pine trees have been recorded, several of which have been cross-dated by dendrochronology. Lønsdalen was used during migrations between Norway and Sweden as a gateway to the important summer reindeer pastures in the Saltfjellet mountains. One of the trees, peeled in 1753, had eleven unique carved symbols on its scar surface. We argue that these arborglyphs were made at the same time as the bark was peeled. Interpretation is difficult, as no written information is available and the symbols do not resemble any Sami signs previously found. However, we assume that the arborglyphs on this tree are most likely of religious origin (sun symbols). Another hypothesis is that they marked certain territorial rights.

»Det har varit gräsligt roligt, men resultatet?»

En uppteckning – flera röster. Om Margot Nilsons fältarbete i Väne härad, 1928

Av Fredrik Skott

Den 2 juli 1928 anlände studentskan Margot Nilson till stationen i Öxnered. Av Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola hade hon fått ett stipendium på trehundra kronor. Som motprestation skulle Margot under en månads tid uppteckna folkminnen i västgötska Väne-Ryr och Vassända-Naglum, nära Öxnered och alltså inte så långt från gränsen till Dalsland. Trehundra sidor skulle levereras till institutet innan sommarens slut; uppteckningarna skulle vittna om en förgångens tids tro, sed och dikt – en långt ifrån okomplicerad uppgift.

Drygt 70 år senare, den 29 mars 2001, träffade jag Margot Nilson för första gången. Som en del av mitt avhandlingsprojekt, Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919–1964, intervjuade jag Margot om hennes erfarenheter som upptecknare men också om hennes minnen från tiden som student i Nordisk och jämförande folkminnesforskning (Skott 2008; DAGF 1499–1500). Våra möten gav mig ovärderliga inblickar i såväl det praktiska insamlingsarbetet som tankarna där bakom, kunskap som kom att bli betydelsefull för inriktningen på min avhandling. Som upptecknare var Margot Nilson visserligen knuten till arkivet i Göteborg, men många av hennes tankar om dokumentationen, metoder och problem som hon stötte på under fältarbetet delade hon också med upptecknare knutna till folkminnesarkiven i Lund och i Uppsala samt till Nordiska museet i Stockholm. Sannolikt var de individuella variationerna bland upptecknarna större än diskrepansen mellan de olika traditionsarkivens arbetsmetoder.

Här kommer jag att lyfta fram och diskutera Margot Nilsons västgötska uppteckningsresa av år 1928 som exempel på stipendiaters – kringresande, professionella upptecknares – verksamhet. Tanken är att utifrån ett konkret exempel tydliggöra sambanden mellan stipendiaternas verksamhet och samtida idékomplex om folket och dess minnen – hur deras uppteckningar kan ses både som ett svar på och en produkt av nämnda idéer. Ge-

nom att här analysera innehållet i Margot Nilsons fältdagbok från vistelsen i de båda socknarna vill jag alltså bidra till förståelsen för de äldre samlingarna vid landets traditionsarkiv, tydliggöra att texterna kan läsas och användas på olika sätt.

Under några år höll jag en kurs i muntlig historia vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Som ett moment i undervisningen fick studenterna diskutera fältarbete som process, bl.a. utifrån en renskrift av Margot Nilsons ovannämnda dagbok. Här har jag valt att återge inte bara dagboken utan även urval av hennes färdiga uppteckningar, närmare bestämt resultat av mötet med en av de främsta meddelarna. Tanken härmed är dels att öppna upp för alternativa tolkningar, dels att råda bot på bristen på texter som både diskuterar traditionsarkivens verksamhet och ger konkreta exempel på hur materialet faktiskt kan se ut.

Margot Nilson och Institutet för folkminnesforskning

Margot Nilson föddes 1906 på Hisingen men växte upp i ett rum och kök i arbetarstadsdelen Hultmans Holme, Göteborg. Hennes pappa arbetade i hamnen på Wilson & Co och senare på Axel Johnson & Co. Under några år då Margots pappa var arbetslös, tog hennes mamma tjänst som städerska på Västergötland-Göteborgs Järnvägar.

Trots sin bakgrund gavs Margot Nilson möjlighet att studera. Efter folkskolan och gymnasiet läste hon till folkskollärare i Stockholm. Att få arbete som lärare var dock svårt. Väl tillbaka i Göteborg beslöt hon sig i stället för att börja läsa på högskolan. Förutom psykologi studerade hon isländska och litteraturhistoria, senare även historia. Hösten 1927 skrevs hon dessutom in som student i Nordisk och jämförande folkminnesforskning. Ämnet valde Margot för att det var roligt. Alltsedan barndomen hade hon inte bara varit intresserad av utan även känt en samhörighet med den jordbrukande befolkningen. Som de flesta arbetare i Göteborg hade hennes föräldrar sina rötter på landsbygden. Margots mamma var född i Ytterby och farföräldrarna hade flyttat till Göteborg från Spekeröds socken. Förutom att Margot tillbringade några av barndomens somrar hos sina släktingar på landet kom hon också särskilt ihåg en intresseväckande föreläsningsserie om svensk folkkultur på Göteborgs arbetarinstitut, som hon deltog i tillsammans med sin mor.¹ Dokumentation av allmogekultur såg hon som bevarandet av sin egen historia, en tanke som hon delade med många av arbetarrörelsens ledande män (Skott 2008 s. 222; jfr Skott 2010a).

¹ Möjligen kan föreläsaren ha varit apotekare Martin Lundqvist, författare till *Vår gamla folkmedicin I–II* (1923) och styrelsemedlem i Västsvenska folkminnesföreningen. Våren 1924 höll han tre föreläsningar om »Folkmedicin och kvacksalveri» på Göteborgs arbetarinstitut (Redogörelse 1924).

Margot Nilson, 1927. Okänd fotograf.

Margot Nilsons lärare i folkminnesforskning, Waldemar Liungman, hade två år tidigare blivit docent på En traditionsstudie över sagan om prinsessan i jordkulan I–II (Liungman 1925; jfr af Klintberg 2010a). Kort därefter började han undervisa i Nordisk och jämförande folkminnesforskning vid Göteborgs högskola. Lunds universitets studieplan följdes; föreläsningarna rörde såväl folktro som folksed och folkdikt (Bringéus 2009). Av bevarade föreläsningsprotokoll framgår att Liungman i slutet av 1920-talet tog upp ämnen som »Den Mannhardtska metoden jämfört med de historisk-geografiska med exempel från en böhmisk-rysk-asiatisk folksed», »Sagan, sägnen och visan som en kollektiv skapelse eller enskild mans verk» och »Analys av folksägnen» (NM Förteckning ... 1927). Föreläsningarna var noggrant förberedda. Liungman läste högt från sina föreläsningsmanuskript; vissa partier förväntades studenterna dessutom lära sig utantill. När jag intervjuade Margot kom hon framför allt ihåg två av sina studiekamrater: Olof Hasslöf (senare professor i etnologi i Köpenhamn) och John Granlund (senare professor i folklivsforskning i Stockholm) (Hellspong 2010; Nilsson 2010).

Waldemar Liungman undervisade inte bara utan var även föreståndare för Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola, grundat 1926 som en del av Västsvenska folkminnesarkivet. Institutet hade till uppgift att »bedriva folkminnesforskning med särskild inriktning på de västsvenska landskapen» (FmFt 1927 s. 161). Förutom Waldemar Liungman var flera

andra av högskolans forskare knutna till institutet. Två av dem hade Margot Nilson haft som lärare, nämligen docenterna Hilding Celander (i nordiska språk, lärare i isländska) och Sverker Ek (i litteraturhistoria med poetik). Celander var ordförande i folkminnesinstitutet, Ek vice ordförande (Skott 2010b).

I viss mån kombinerade Waldemar Liungman arkivföreståndarskapet med lärarrollen. Som en del av undervisningen vid högskolan gav han exempelvis en kurs i folkminnesinsamling. Tanken var att förbereda studenterna för uppteckningsarbete. Att som student arbeta för arkivet sågs närmast som en självklarhet, åtminstone för dem som tänkte sig en fortsatt karriär inom ämnet. Dessutom var upptecknandet av folkets minnen ett någorlunda bra betalt sommarjobb. Våren 1928 deltog ett trettioal personer i kursen (NM Förteckning ... 1928).

I mångt och mycket stod insamlingsverksamheten i centrum för institutet under 1920-talet. Både bygdeforskare, »Institutets ute i bygderna bosatta meddelare», och stipendiater rekryterades (FmFt 1929 s. 131). De sistnämnda skulle ha genomgått Liungmans instruktionskurs eller på annat sätt meriterat sig som upptecknare. Mot betalning, ett stipendium, fick de till uppgift att under en eller ett par månaders tid bedriva insamling om ett visst ämne eller inom ett visst geografiskt område, ofta ett härad. Under arbetsåret 1 juni 1928 till 31 maj 1929 avsatte institutet medel för sammanlagt 18 månaders fältarbeten i Dalsland, Halland, Värmland och Västergötland. Margot Nilson fick i uppdrag att under en sommarmånad dokumentera folkets minnen i Väne härad, Västergötland (FmFt 1929 s. 131). Med sig fick hon Waldemar Liungmans nyutkomna Frågebok för folkminnesinsamling, häftet »Folkminnen och folkminnesinsamling» och instruktionsbladet »Anvisningar för upptecknare av folkminnen» (Arill 1924, Liungman 1927). Hon försågs dessutom med ett antal separata frågelistor om sånglekar, folksagor och trosföreställningar i samband med slakt. Uppgiften gällde således att dokumentera folkminnen, inte folklivet. I enlighet med arkivets övergripande definition av begreppet skulle uppteckningarna därmed röra »resterna av gångna släktens trosliv, sedvänjor och diktning» (Arill 1923 s. 1). Som handledare till Margot utnämndes Johan Kalén, författare till Halländska folkminnen. Lokalsägnar och övertro från Fagered och anställd av arkivet som insamlingsledare för Halland och Västergötland (Kalén 1926).

Idag finns resultatet av Margot Nilsons uppteckningsresa i samlingarna vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG). Det råder inga tvivel om att innehållet i hennes uppteckningar återgår på de angivna meddelarnas berättelser. I enlighet med instruktionerna är det uppenbart att Margot Nilson efter bästa förmåga nedtecknade de i sammanhanget relevanta delarna av det meddelarna berättade. Samtidigt återspeglar hennes uppteckningar ofrånkomligen endast ett urval av de minnen och muntliga traditioner som förekom i området. Att försöka dokumentera »allt» var aldrig

målsättningen, vare sig för Margot Nilson eller för arkivet. För att förstå folkminnessamlingarna krävs således kunskap om urvalsprocessen, om definitioner av begrepp som folkminnen och de instruktioner som upptecknarna fick angående hur dokumentationen skulle gå till och vad som skulle efterfrågas. Samtidigt var de individuella variationerna när det gällde utgångspunkter och insamlingsmetoder stora; bland forskare, arkivarier och upptecknare fanns det flera och delvis motstridiga föreställningar om vad som var en ideal uppteckning och hur den skulle produceras (Skott 2008 s. 268 ff.; jfr Lilja 1996). Som ofta är fallet skilde sig dessutom teorin från praktiken. I Margot Nilsons fall är det dock inte bara möjligt att rekonstruera instruktionerna som hon fick från sin arbetsgivare utan också att få en inblick i hur hon praktiskt gick till väga. Hennes bevarade fältdagbok utgör därmed ett viktigt komplement till folkminnesuppteckningarna. Inte minst tydliggör dagboken att uppteckningarna »tells the collector's story, too», för att citera Elli Köngäs Maranda (1981 s. 220; jfr Palmenfelt 1994 s. 23).

Margot Nilsons fältdagbok

Under 1920-talet krävde Institutet för folkminnesforskning att samtliga stipendiater skulle föra fältdagböcker. Syftet var framför allt att underlätta framtida kompletterings- och kontrollarbete. Dagböckerna skulle ge information om »hur tiden använts, vilka personer som besökts och var dessa bo, vilka punkter på förteckningen över frågelistor som hos dem gjorts till föremål för undersökning, var inkvartering erhållits etc.». Om de träffade på meddelare som »tilläventyrs ha större intresse för forskare på den materiella odlingens, folkmusikens eller dialektforskningens område» skulle detta också anges i dagboken (DAG PM för stipendiater 1927). Sammanlagt finns ett trettioital fältdagböcker bevarade. I de flesta fall har stipendiaterna endast redogjort för vilka de intervjuat och var de bodde. Några dagböcker är dock av mer personlig karaktär, vari (de oftast kvinnliga) upptecknarna inte bara beskriver utan också reflekterar över både uppdraget och sin egen roll i processen. Ett exempel härpå är Margot Nilsons fältdagbok från vistelsen i Vassända-Naglum och Väne-Ryr år 1928, nedan återgiven i sin helhet.

2.7.1928. *Måndag*. Anlände till Öxnered 10.12. Besök hos kyrkoherde Nilsson, där jag fick några adresser på lämpliga objekt. Så småningom lyckades han även skaffa inackordering i Torsered i södra delen av socknen. Fick dock ej komma dit idag på grund av nyfernissade mattor!

På eftermiddagen besök hos 89-årige Herman Magnusson i Mörjered, ett par km väster om Öxnered station. Gubben försvann ögonblickligen, när han förstod avsikten med besöket. Madzén, Vänersborg hade varit hos honom förra året och honom fann han mycket besvärlig. Sabla Madzén! Gubben är mkt pigg och har hörsel och minne i behåll. Går till kyrkan varje söndag. Hoppas få tag i honom där. Dålig början!

Gustav Andersson i Munkebo, 1928. Foto Margot Nilson.

3.7.1928. *Tisdag*. Anlände på förmiddagen till Torsered, strax utanför Trollhättan där jag får bo. På eftermiddagen besökte jag Gustav Andersson i Munkebo vid Öresjö på gränsen mot Hjärtum. Mannen var endast ett par och sextio år gammal men i gengäld mycket intresserad av all hembygdsforskning och villig att göra allt han kunde för saken. Han gav mig genast 3 timmar och löfte att få återkomma. Ansåg dock att där inte fanns så mycket av sägner kvar. Han har läst en hel del men visar sig mkt noggrann att inte taga med sådant. God källa, tror jag.

4.7.1928. *Onsdag*. Har idag renskrivit anteckningarna från Gustav Andersson. De verkar, möjligen med ett par undantag, ytterst magra. Ack, om den människan varit 20 år äldre.

5.7.1928. *Torsdag*. Jag har kommit åtminstone två år för sent. Här har dött flera gamla språksamma gubbar på sista tiden, påstås det. Började i dag med en gammal jägare, Karl Johansson i Skogsäter. Han försäkrade att han visste en hel del men han skulle inte säga något. Nehej, han skulle vara »neutral». Anledningen var att ortstidningarna hade rest omkr. och pumpat en del gamla och sedan satt in det med namn och allt, vilket sårat vederbörande mkt. Trots mina allvarliga försäkringar om endast goda avsikter kunde han inte förmås säga något. Jag miss-

tänker dock att hans minne inte skulle räckt så långt han själv ville låta påskina. En nära 90-årig gubbe, Hans, i granngården hade under större delen av sitt liv varit lite konstig, och fast han påstods ha gott minne var det omöjligt att få något redigt svar ur honom.

Fortsatte så till storbonden Bengt Magnusson i Anered, en gubbe på 79 år, som jag hoppas en smula på. Samtalet rörde sig i dag mest om hans avlidna hustru vars hårringar och vackra örhängen gubben visade mig. Jag var så dödligt rädd att skrämma honom på flykten så jag beslöt uppskjuta »förhöret» till nästa besök, för att vi skulle bli goda vänner först. Han berättade om den tiden då de bar omkring stjärnan. Hans far hade varit »liksom lite doktor» i sina dar.

Dagens resultat var mycket nedslående.

6.7.1928. *Fredag*. Har avlagt besök på Svenäcker här strax intill. Bonden själv är nära 70 år och lär vara språksam, fast jag inte märkte mycket av det. Men han tycks ha en del på lager. Bara jag får honom i gång. Dessutom har han en rad med söner, som jag lyckades intressera för ämnet och som kunde några bra sägner efter gamla gubbar de varit god vän med. Den bäste av dessa är begravnen idag. Jag sörjer och begråter gamla Otto på Poxen. Men är glad att Olssönerna behållit en del i minnet.

7.7.1928. *Lördag*. Har renskrivit anteckningarna från igår.

8.7.1928. *Söndag*. Var i kyrkan på förmiddagen och fann att ännu en av de äldsta dött. På eftermiddagen hos Gustav Andersson i Munkebo, som icke hade så mycket att ge som det första besöket hade låtit påskina. Dock en ganska god beskrivning på »stjärnan» samt lite annat. Vi tittade på frågelistan, och jag lämnade honom inför vidare arbete. Han hade melodierna till stjärnvisorna. Men jag är ju så dum att jag inte kan lära mig en melodi och alltså inte kan skriva upp den.

9.7.1928. *Måndag*. Har renskrivit Gustav Anderssons meddelanden och gjort i ordning 30 ark till herr Kalén. Väntar så på svar. 30 ark på en vecka gör 120 ark på 4 veckor. $300 \text{ ark} - 120 = 160 \text{ ark}$. Alltså en brist på 160 ark när månaden är slut. Kanske mera. Är det mitt fel eller socknens? Några saker jag får verkar bra och förhoppningsfullt rika i detaljerna. Och annat, som jag hoppas på, finns inte tillstymmelse till. Så t.ex. näcken, som jag inte funnit ett spår av ännu, trots att älven ligger så nära och här också finns åar. Årsgång är en annan sak som man tycks vara fullkomligt främmande för. Men de äldsta vet kanske besked. På kvällen kafferep på Trätängen, där alla Olssönerna var samlade. Naturligtvis hade jag block och penna med, och de känner mig nu såpass att de vet vad jag vill. Jag fick också en del bidrag.

10.7.1928. *Tisdag*. Har varit på Myskebacken idag norr om Boteredsjön i norra delen av min socken. Där bor en gammal gubbe på 80 år, som är född i Väne-Ryr men har bott länge här uppe. Jag hade varit så nyfiken på Aug. Andersson och rädd att bli bortkörd. Men det var en underbar liten gubbe, som själv levde till en del i den gamla andan samtidigt som han med vaket intresse talade om T.T.-s sista nyheter angående nordpolsfararna och andra aktuella frågor. Var så söt emot mig och talade fullkomligt förtroendefullt om vad han själv upplevat och vad de gamla berättat, medan vi gick och plockade smultron och nattviolerna tillsammans. Jag fick hans löfte om hjälp vid förnyat besök. Och kaffe på köpet. Varken motvind, mörker eller en olidlig s.k. vägförbättring kunde därför få mig ur stämning när jag körde hem vid 10-tiden. Tvivlar på att den här boken skrivs enligt recep-

tet, men det kan inte hjälpas. En dagbok är i alla fall en dagbok, och jag kan sätta mig att tjuta över en gammal gubbe som vänder ryggen till mig.

11.7.1928. Onsdag. Har idag suttit hemma och renskrivit och frusit om fötterna.

12.7.1928. Torsdag. Har besökt en gammal banvakt, Vallgren som är född i Laske-Vedum men varit här sedan 1876. Han berättade lite gammalt men kunde varit bättre. På kvällen skulle jag varit på Svenäcker men måste inställa på grund av sjukdom där i huset.

13.7.1928. Fredag. Nere i Ladugårdsbyn bor och har alltid bott en gammal f.d. nämndeman som jag uppsökte idag. Vi satt och pratade några timmar, men hans minne var inte det allra bästa och i fråga om övernaturliga saker var han mkt litet meddelsam.

14.7.1928. Lördag. Renskrivit.

15.7.1928. Söndag. Ingenting.

16.7.1928. Måndag. På förmiddagen var jag neråt Ladugårdsbyn och träffade några gamla. Det gav inget resultat. Gustav Olsson från Jonstorp var gammal men om han hade dåligt minne eller om han aldrig brytt sig om att befatta sig med sina barndomsminnen vet jag inte. Vad jag fick ur honom var värdelöst och han gjorde också audiensen mycket kort. Paret Edén däremot var söta och vänliga och hade nog en del att berätta. Felet med dem var att de båda var från Dal, och det är märkvärdigt vad »folkminnena» alltid tillhör barndomstiden. Och efter jag skulle hålla mig till den här socknen kan jag inte ägna mig åt de båda, så gärna jag ville. På kvällen kafferep hos värdinnans släktingar på Öresjö. Tog av ren artighet inget papper eller penna med men fick verkligen ett par historier.

17.7.1928. Tisdag. Återkom i eftermiddag till Horred och fann Bengt Magnusson lika gemytlig som förra gången och villig att uppföra sin i höanden ännu dyrbara tid. Vi satt några timmar och pratade. Han gjorde vad han kunde, men är i alla fall inte den rätte. När vi kom in på bröllopet, började gubben att bli en smula frivol och var omöjlig att få vidare till begravningar eller annat. Varför vi avslutade »mötet» med ett par koppar kaffe kl. 10.

18.7.1928. Onsdag. Trampade i väg upp till Myskebacken idag och fick för en gångs skull full valuta. August har verkligen upplevat en smula. Och vad han inte själv varit med om har han hört trovärdiga människor berätta. Och farmodern har allt haft en smula häx för sig. Och så är August så öppenhjärtlig och orädd. »När det är sådant fröken vill ha reda på, så får jag väl tala om det. Var så god och tag kakor.» Jag skulle kunnat sitta där hela natten om jag inte haft medlidande med den gamle också.

19.7.1928. Torsdag. Har ägnat dagen åt anteckningarna från Myskebacken. Om jag haft massor av sådana.

20.7.1928. Fredag. Herr Kalén gav mig löfte att få känna på Väne-Ryr också, och efter frukost begav jag mig åstad. I ena affären, som ägs av rara infödingar fick jag älskvärt upplysningar. En gammal gumma var tämligen tvär och avlägsnade sig snart. Jag tröstade mig med att hon var född på Dal. Nästa offer var Karl på Bäckén nu boende i Skuluboda, som jag länge blivit rekommenderad. Gubben

var tjugis men inget mer. Han kunde inte plocka fram något av värde alls. Bara bekräftade andras berättelser en smula. Men han skickade mig till sin svärmor Dalberg på Ris, som jag redan förut fått adressen till. Mor Dalberg var inte hemma, men jag tog mod till mig och uppsökte henne hos släktingar i granngården, vilka var mig mycket behjälpliga. Allra bäst var dock gumman själv som genast ställde sig till förfogande, fast hon inte kunde behärska sin förbluffelse över mitt ärende. Hon berättade lite och uppenbarade sedan att hon kunde folkvisor. Vi arbetade med dem en stund, men sedan skickade hon hem mig med löfte att få återkomma, så skulle hon tänka på dem under tiden. När jag kom hem hade min rara värdinna haft middagen färdig i sex timmar.

21.7.1928. *Lördag*. Inget att anteckna om inte samvetskval över en bortslöad dag.

22.7.1928. *Söndag*. Var i eftermiddag i Munkebo och pratade med Gustav Andersson. Fick dock inget vidare, men knäppte några kort jag lovat honom.

23.7.1928. *Måndag*. Var i Vänersborg idag och letade rätt på en gammal Vassända-Naglumsbo i Blåsut. Han berättade en del från gamla tider men inte så mycket av intresse för frågelistan. En del om diligenskörningen och livet vid gamla Edsvägen. Den gamle hade ena benet av och låg till sängs varför han var glad åt en stunds sällskap. Så gjorde jag ändå någon nytta.

24.7.1928. *Tisdag*. Idag har jag varit hos mor Dalberg på Ris igen. Aldrig har jag sett en sådan pigg gumma på 88 år. Hon hade verkligen att stå i men vi klarade upp det och kokade kaffe och sedan arbetade vi med folkvisorna, som hon sjöng rent och kraftigt. Varför skall de allesamman sjunga för mig. Förmodligen för att jag inte kan taga vara på det som jag borde. Något vidare annat fick jag inte idag av henne. Hon skickade mig till en 86-åring uppe i Skottered. Men där hade jag otur, för han var dålig idag och orkade inte prata. Matmodern uppmanade mig att återkomma en annan dag så skulle hon taga dit en gammal gumma och koka kaffe, så de kom i stämning. Och därmed fick jag trampa hemåt.

25.7.1928. *Onsdag*. Sökt tyda anteckningarna från de senaste färderna.

26.7.1928. *Torsdag*. Besök hos en gumma som många har rekommenderat. Jag tror att hon hade vetat något och också berättat. Men så hade hon en dotter som var lärarinna och – mirabile dictu – höll henne tillbaka. Dessutom spökade en måg. Också han ärad kollega, som »aldrig vill höra talas om något sådant.» Stackars lilla gumma! Det vart intet resultat.

27.7.1928. *Fredag*. Sökte en gammal gubbe som är hemlös men bor på en loge för närvarande. Han lär ha varit mycket skrockfull i sin dag. Men jag fann honom inte »hemma».

28.7.1928. *Lördag*. Min snälla värdinna ställde till med kafferep för Svenäckersborna idag. Och jag hade papper och penna igång för deras historier.

29.7.1928. *Söndag*. Fridag.

30.7.1928. *Måndag*. I Väne-Ryr. Åskregn hejdade mig ett par gånger så jag hann inte till mor Dalberg, men jag kom lagom med kaffebröd till Skottered. Hade en trevlig pratstund i rätta riktningen med 86-årige Snare-Bille och med Stina som är 10 år yngre men ändå visste lite. En rolig gumma. Hon svor så stadigt! Men oj vad mycket gubbar stora och små det stod på landsvägen i krökarna när jag körde

hem mellan halv 10 och 11. Men när jag kom närmare smög de in i skogen – [oläsligt]

31.7.1928. *Tisdag*. Det har ösregnat. Och jag har inte vågat mig ut. Klemigt!

1.8.1928. *Onsdag*. Ett avskedsbesök i Munkebo mellan 10 och 12 em. Gustav hade fiolen framme och man har alltid svårt att komma därifrån. Där förut på Gemviken hos »våra» släktingar där jag fick anteckna litet fast jag var lite stelarmad. Hade kört tip [ramlat med cykeln] mitt på stora landsvägen på dagen och måst anlägga intressant förband.

2.8.1928. *Torsdag*. Varit hos högt älskade August Andersson på Myskebacken. Vad allt han berättar blir levande! Och hans uttrycksfulla ansikte och gester. Kanske borde jag ägnat mer tid åt honom, och struntat i att försöka de många, som visat sig omöjliga. På kvällen på Svenäcker på kalas.

3.8.1928. *Fredag*. Blev bjuden av en frkn. Olsson på Svenäcker i hennes bil till Uddevalla på förmiddagen. På vägen var jag inne en titt och tog ömt farväl av kära mor Dalberg och fick en visstrof hon hade glömt förut. En underbart rar liten gumma.

På eftermiddagen träffade jag hemlöse gubben Läck, som varit »militär vid Bohusläns regemente». Efter ett par timmars ivrigt samtal hade han verkligen lyckats övertyga mig om att sjörån, lyktgubbar och dyl. bara var synvillor och gamla seder och läkemedel dumheter. Men jag hade inte lyckats få ur honom ett enda ord av värde för forskningen. Slutligen en sista kaffekopp på Svenäcker.

4.8.1928. *Lördag*. Idag reser jag hem. Har varit hos Kyrkoherden ett tag och så samlat ihop mitt pick och pack. Månaden är slut. Det har varit gräsligt roligt, men resultatet?

Uppgiften

Margot Nilsons fältdagbok ger en inblick i hennes syn på uppdraget och inte minst i hur hon omsatte tankarna om och definitionen av begreppet folkminnen i praktiken. För att bli förstälilig bör dock dagboken sättas in i ett större sammanhang, i relation till såväl instruktionerna hon fick av sin uppdragsgivare som samtida idéströmningar om folket och samhällseliga förändringar. Härigenom tydliggörs att Margot Nilsons uppfattning om och dokumentation av folkets minnen var långt ifrån unik.

Som nybliven stipendiat hade Margot Nilson fått instruktionshäftet »Folkminnen och folkminnessamling», ett separattryck från boken Tro, sed och sägen. Texten andades både evolutionism och devolutionism, såväl nostalgiskt tillbakablickande som tro på fortsatt samhällselig utveckling. Häftets författare, David Arill, konstaterar redan i första raden att folkminnena tillhörde en annan tid, att det var frågan om kvarlevor från förgångna trosföreställningar, seder och folklig diktning. Folkminnen var kollektiva traditioner som mänskligheten successivt utvecklade sig bort från. Kort sagt stod dess bärare på ett lägre steg av utvecklingens trappa. Folktron förklarades exempelvis med att de gamla, »våra fäder», i likhet med barnet saknat möj-

ligheter att bilda sig en »riktig uppfattning om tillvarons mysterier» (Arill 1924 s. 1 ff.):

Att håna och förlöjliga folktraditionen är [...] lika förnuftligt som man gäve sig till ett litet barn, som, av ren obekantskap med världen omkring sig och utan kännedom om naturens lagar, begår misstag, som en äldre person aldrig skulle göra sig skyldig till. [...] »Rom byggdes inte på en dag». Det har också tagit många årtusenden innan människosläktet hunnit trampa ur barnaskorna (Arill 1924 s. 1 f.).

Även om, för att nyttja Arills ord, »barnaskorna» nu var näst intill helt uttrampade, fanns det ännu möjlighet att rädda folkminnena, »resterna», undan glömskans förgängelse. Insamlingen betraktades till och med som en plikt för forskningen och nationen, för trots fel och brister var folkminnena och deras bärare värda all beundran. Starkt betonades t.ex. att man genom studier av det förgångna kunde nå kunskap om samtiden: »vi bygger på den gamla grunden. Vår höga kultur har vi till största delen fädernas arbete och tankeliv att tacka för» (a.a. s. 3). Resonemanget känns igen från andra håll, bl.a. från Nordiska museets valspråk »Känn dig själv!» (jfr Skott 2008 s. 235 ff.). Räddningsaktionen syftade dock inte till revitalisering; tvärtom betonades gång på gång både att folkminnena tillhörde det förgångna och den moderna tidens överlägsenhet. Målet för insamlingen var i stället att bevara minnena i arkiv, att säkerställa material till den samtida och framtida forskningen inom Sverige men också internationellt.

Som framgått betraktades dokumentationen som ett brådsakande räddningsuppdrag. Visserligen hade samhället alltid förändrats, poängterade arkivets företrädare, men med 1800- och 1900-talens genomgripande förändringar – industrialism, urbanisering, förbättrade kommunikationer och ökad läskunnighet pekades ut som särskilt betydelsefullt – riskerade banden mellan det förgångna, samtiden och framtiden att brytas helt. David Arill uttryckte det hela drastiskt:

Den nya tiden tränger fram överallt. Liksom sägnens jättar flyktade uppåt bergen, när de hörde kyrkklockans toner, så flyr den gamla tiden mot ödemarken vid ljudet av lokomotivets ångvissla. De gamlas sagor, sägner, visor, trosföreställningar och seder kan inte leva i de moderna samhällenas stenkolsrök – de söker sig allt längre bort, men det nya följer dem i spåren, och snart har de inte längre någon fristad. *Då dör den tusenåriga allmogekulturen* (Arill 1920 s. 8).

Forskarna vid traditionsarkiven var långt ifrån ensamma om tanken om folkminnenas värde och deras snara utdöende. Tvärtom var det folkliga på modet. Hembygdskunskap hade blivit ett skolämne och antalet nya hembygdsföreningar ökade från år till år (Björkroth 2000 s. 198). Av Margot Nilsons fältdagbok framgår att också journalister var intresserade av de äldre sockenbornas berättelser; skildringar av folkets minnen och språk var stående inslag i många av tidens tidningar. Även Margot Nilson delade inställningen om värdet och vikten av dokumentationen och brådskan med den.

Ännu var det visserligen möjligt att dokumentera resterna av folkets tro, sed och dikt, men arbetet borde ha utförts tidigare, konstaterade hon. Gång på gång påpekade Margot Nilson att potentiella meddelare nyligen avlidit. »Jag har kommit åtminstone två år för sent», skriver hon vid ett tillfälle. Varken i brev eller i dagboken skriver hon dock något om folkminnenas värde för hembygden eller nationen. Uppteckningsarbetet tycks Margot Nilson främst ha sett som en metod att samla material »av värde för forskningen». I sig betraktades dock folkminnesforskningen som en nationell vetenskap (Skott 2008 s. 69 ff.).

Folkminnena stod som sagt i centrum för institutet och därmed också för dess stipendiater. Ofta definierades begreppet oerhört brett; i regel konstaterades det bara att det rörde sig om muntliga traditioner, ibland preciserat som »folkdikt, folktro och folksed». Indirekt, och i praktiken, avgränsades dock begreppet ytterligare i arkivets frågelistor och frågeböcker. I Waldemar Liungmans Frågebok för folkminnesinsamling (1927), som Margot Nilson instruerades att utgå ifrån, låg t.ex. fokus helt på »andlig kultur». Efter en allmän uppmaning att alltid uppteckna folksagor, folkvisor och »varje föreställning, sedvänja, sägen eller talesätt, som har avseende på något av förfädrens gudaväsen» följde ett stort antal frågor insorterade under rubrikerna »Övernaturliga väsen» (s. 9–22), »Förvandlade» (s. 22–24), »Människor med övernaturlig förmåga» (s. 25–30), »Naturföremål» (s. 31–32), »Livets högtider och skickelser» (s. 33–48), »Hus, hem och umgängesformer» (s. 49–50), »Utomhusarbeten» (s. 51–59), »Årets högtider» (s. 60–80) och »Tideräkning» (s. 81–82). Ordningen på rubrikerna och inte minst sidantalet frågor antyder värderingen av respektive område. Det bör också tilläggas att rubrikerna »Hus, hem och umgängesformer» samt »Utomhusarbeten» framför allt rör trosföreställningar och sedvänjor, inte det praktiska utförandet av sysslorna (Liungman 1927). Uppteckningar om materiell kultur var visserligen inte helt ointressanta men sågs samtidigt endast som ett komplement till institutets fokusområde – folkminnesforskningen.

Fälтарbetet

Redan innan färden till Väne härad hade Margot Nilson förberetts på vad som skulle komma, bl.a. genom Waldemar Liungmans kurs i folkminnesinsamling. Av Liungmans manuskript framgår hur han tänkte sig fälтарbetet, även om han bara antecknat några stolpar inför undervisningen:

Gubbe road av gammalt i allmänhet och som berättare bra. Besöka. Tid. Fråga värden efter gubbens vanor [...] Kvällen studera frågelistan [...] Cykel, kamera, litteratur, cigaretter, pengar, konjaksplunta, block, blyertspenna [...] Vi tala om vädret, skörden, de usla järnvägarna, berätta roliga historier [...] bra om han hört dem. Berätta den som den lyder på orten å man ber få anteckna den [...] Antecknar med bibehållande av de enkla folkliga uttryckssätten [...] Inga egna tillägg! [...] Inga egna förmodanden! [...] Gubben trött efter 1 ½ timma. Be att få åter-

Margot Nilson och Maria Samuelson i Torsered, 1928. Okänd fotograf.

komma igen. Fråga efter andra meddelare. Kaffebullar medtagas till kvinna. Alltid säga ja till vad man bjuds på om också 20 kaffekoppar om dagen! (NM Kurs i folkminnesinsamling).

Även i »Anvisningar för upptecknare av folkminnen» var strävan efter objektivitet, fullständighet och kontroll genomgående tankar. Det gällde att skapa texter som motsvarade vetenskapens krav, som dög som källmaterial för folkloristiska studier. Med andra ord var inte bara själva upptecknandet av betydelse utan också hur man valde och närmade sig tänkbara meddelare. Begreppet *reflexivitet* var visserligen inte myntat men forskarna vid traditionsarkiven var långt ifrån omedvetna om upptecknarnas och deras metoders betydelse för resultatet (se t.ex. Arill 1920, 1921, 1923 o. 1924; jfr Ehn & Klein 1994).

I mångt och mycket följde Margot Nilson arkivets instruktioner. Efter att ha anlänt med tåg till Öxnered besökte hon först kyrkoherde Nilsson som hjälpte till med bostadsfrågan. Hon blev inackorderad hos »Tant Maria» i Torsered, inte så långt ifrån Trollhättan. Torsered blev därmed hen-

nes bas under upppteckningsmånaden, varifrån hon sedan cyklade runt i socknen för att finna lämpliga meddelare. Att hitta personer som kunde svara på frågorna i Frågebok för folkminnessamling var dock svårt. Uppdraget gällde att dokumentera seder, traditioner och föreställningar som antogs ha varit vanliga i det förgångna men som var ovanliga i samtiden; inte för inte beskrivs uppptecknandet ofta med ord som »samla» eller »jakt» – långt ifrån alla hade kunskapen om det som efterfrågades. Ordvalen tydliggör också att arkivens verksamhet bör ses som del av den linneanska kartläggningstraditionen.

Folkminnen ansågs vara svårt att dokumentera, till och med svårare än folklivet. Institutets föreståndare på 1940-talet, Carl-Martin Bergstrand, konstaterade exempelvis: »Ni förstår, att medan det inte finns mer än ett fåtal personer, som minnas sägnerna, så har varje människa med någorlunda bibehållna själsförmögenheter åtskilligt att berätta om livet och förhållandena i bondgård och torparstuga under sina uppväxtår» (Skott 2008 s. 138). Detsamma fick Margot Nilson själv erfara under sin vistelse i Väne härad. Tämlichen besviket konstaterade hon vid ett intervju tillfälle: »Han berättade en del från gamla tider men inte så mycket av intresse för frågelistan [...] Den gamle hade ena benet av och låg till sängs varför han var glad åt en stunds sällskap. Så gjorde jag ändå någon nytta.» Både i dagboken och i brev till sin handledare Johan Kalén var hon också öppen med att hon hade svårt att uppfylla institutets förväntningar vad gällde kvantiteten upppteckningar: »Är det mitt fel eller socknens», undrade hon i sin fältdagbok. I ett brev till Kalén gav hon uttryck för samma tankar: »För övrigt har jag fått det mycket bra, och människorna här är mycket rara. Men jag funderar vad det är för fel med mig efter jag får in så lite och inte kan få alla att prata. Var snäll, skicka inga pengar förrän det visar sig att jag gör någon nytta!» (DAG: brev från MN till JK, 1928-07-09). Kalén svarade uppmuntrande:

Jag vet mer än väl, hur svårt det är att vid folkminnesinsamling göra några verkliga fynd och få fram något drag av den urgamla magin eller folktron. Därvid hjälper egentligen varken skicklighet eller flit. Det skall *tur* till. Låt därför inte modet sjunka, om sådana rariteter inte ramla på Er i någon större mängd första gången Ni är ute på slika äventyr (DAG: brev från JK till MN, 1928).

Saken komplicerades av att många meddelare uppfattade ämnena som känsliga. Detta gällde särskilt folktron. Många meddelare var rädda för att andra skulle få reda på att de berättade om folkliga trosföreställningar för utomstående. Att lämna upplysningar om folktron, som hade låg status lokalt, kunde helt enkelt bli ett hot mot det egna sociala anseendet (Gustavsson 1982 s. 15 f., 1998 s. 43 ff.; Skott 2008 s. 212 ff.). I sin dagbok beskrev Margot Nilson flera möten med potentiella meddelare som inte var intresserade av att delge sin kunskap om ämnena som efterfrågades, antingen för att de inte delade tanken om vikten av arbetet eller för att meddelarna eller deras släk-

tingar var rädda för att det som berättades skulle användas i andra sammanhang. Förutom i dagboken tog Margot Nilson också upp problemet i ett brev till Johan Kalén:

Minst ett tiotal språksamma åldringar tycks ha dött under de senaste två åren. Av dem som finnas kvar är åtminstone en med säkerhet förlorad tack vare ortstidningarnas taktlösa uppträdande. De lär ha haft medarbetare ute här i bygden och pumpat gamlingarna, och vad de fått har åkt in i tidningarna med namn och allt. Till stor förgelse för folket – och inte minst för mig (DAG: brev från MN till JK, 1928-07-09).

Under fältarbetet försäkrade Margot Nilson för sina meddelare att hon arbetade för forskningen och att det hon antecknade inte skulle hamna i tidningarna. Att skapa förtroende var en nödvändighet för att lyckas med uppteckningsarbetet. Respektfullt bemötande var här en direkt förutsättning, vilket påpekades i arkivets instruktionsböcker:

Det viktigaste kravet på folkminnessamlaren är, att han obrottsligt håller sig till sanningen. Det näst viktigaste blir ofrånkomligen, att han *lär känna sina sagesmän*. Han skall vara deras vän och kamrat, dela deras glädje och sorg. Han skall inte tro, att han gör dem en tjänst med att uppteckna deras hågkomster. Tvärtom – det är de, som gör honom en tjänst att berätta (Arill 1923 s. 5).

Arkivets insamlingsledare gav också konkreta tips på hur man kunde närma sig potentiella meddelare. »Glöm inte att 'med gåvor och gengåvor varar vänskapen längst'», konstateras t.ex. i »Anvisningar för upptecknare av folkminnen». Under sin kurs nämnde Liungman att man kunde ta med sig en plunta med konjak att bjuda på, något som dock var otänkbart för kvinnliga stipendiater. Margot Nilsson bjöd i stället på kanelbullar. Hon valde också att ibland inte ta med sig block och penna vid första besöket hos en meddelare utan att i enlighet med instruktionerna avvakta med själva upptecknandet till dess att de lärt känna varandra lite bättre.

Hittade man »rätt» meddelare, dvs. någon som kunde förmedla kunskap om ämnena som arkivet var intresserat av, var idealet ett aktivt samarbete med personen i fråga. Det handlade om att få mer än korta svar på direkta frågor. Det gällde att övertyga informanterna att uppdraget var viktigt och värt att lägga ned tid på, något som för många inte alls var en självklarhet. Ur detta perspektiv kan de färdiga uppteckningarna ses som resultatet av en sorts överenskommelse eller förhandling mellan upptecknaren och meddelaren om vilka ämnen som skulle tas upp och därmed om vad som var värt att bevara (jfr t.ex. Kurki 2002). Även om makten över vad som antecknades slutligen låg hos Margot Nilson är det uppenbart att hennes uppteckningar i många fall är resultatet av ett mer djupgående samarbete med de enskilda meddelarna. I sin dagbok beskriver hon exempelvis hur hon och en kvinnlig meddelare, Augusta Dahlberg i Ris, tillsammans arbetade med folkvisor, att en annan meddelare visat sig vara noggrann med att inte berätta sådant som han läst sig till och att de boende i gården Svenäcker helt på eget initiativ

Anvisningar för upptecknare av folkminnen.

1. Uppteckna *omedelbart* eller så snart det låter sig göra. Lita inte för mycket på ert minne. Om möjligt *kontrollera* det upptecknade genom att få meddelaren att berätta samma sak en gång till. Eller genom att läsa upp det för meddelaren och låta honom rätta det.

2. Stöt inte bort meddelarna genom närgångenhet eller genom att förlöjliga eller klandra, vad de har att berätta. Trötta inte ut dem genom envisa frågor. *Tag vara på deras lust att själva berätta! Lägg inte svaren i munnen på meddelarna!*

Glöm inte att »med gåvor och gengävor varar vänskapen längst.»

3. Uppteckningarnas värde beror helt och hållet på deras noggrannhet och pålitlighet. *Följ så troget som möjligt meddelarens eget uttryckssätt och språkform!* Tag särskilt vara på alla ovanliga eller karakteristiska ord och vändningar. Förklara omsorgsfullt ord eller saker som behöver förklaras. Alla slags formler (gåtor, ordspråk etc.) antecknas fullkomligt ordagrant.

Försök inte att avsiktligt »bättra på» språk eller innehåll, genom att lägga till eller taga ifrån! Allt sådant är förfalskningar. — Upptecknarens egna förklaringar eller reflexioner meddelas skilt från meddelarens text, i noter eller tillägg.

4. Försök få uppteckningarna så fullständiga som möjligt! Går det inte första gången, så återkom till saken om någon tid. *Ju flera och noggrannare detaljer desto bättre!* Tag reda på inte bara *hur, när och var* man gjorde så eller så, utan också *varför*. Ange ordspråkens tillämpning och tydning. Anteckna inte bara ordalydelsen av en visa utan också när den sjöngs (vid lek, vallgång osv.) och hur det därvid gick till. Kan meddelaren också melodien, så försök få den upptecknad, om Ni inte kan själv, så genom någon annan.

5. Låt inte avskräcka er, om Ni inte kan få svar på mer än ett litet fåtal av frågorna i en använd frågelista. (Frågelistorna efterlyser ju ofta sällsynta el. rent av hittills okända drag i folkseden.) Även helt enstaka svar och t. o. m. negativa svar kan ha sitt värde.

6. *Uppteckna också sådant, som är känt förut från andra trakter eller t. o. m. från samma trakt.* Just mängden av uppteckningar, särskilt om de inbördes avviker i en eller annan detalj, gör det möjligt för forskaren att utreda t. ex. en sägens eller en folkseds spridnings- och utvecklingshistoria.

7. Renskriv helst uppteckningarna på platsen, snarast möjligt. Skriv på kvartblad, med bläck och bara på en sida. Endast sådant som verkligen hör tillsammans bör sammanföras på samma blad. (Inte t. ex. vallgång, gåtor, bröllopsseder på ett blad!)

8. Anteckna för varje särskilt fall meddelarens namn och yrke, hemort och födelseår samt tid och plats för uppteckningen. Giv utförligare biografiska uppgifter om de förnämsta meddelarna, bl. a. om deras läsning och varifrån de fått sitt vetande. Särskilt vid sagor, visor och annan folkdiktning bör i varje särskilt fall undersökas, om de möjligen härstammar från någon tryckt källa.

9. Tag särskilt noga vara på allt, som de bästa och pålitligaste sagesmännen har att meddela. Hinner Ni inte uppteckna allt av värde, som finnes att ta vara på i en bygd (och det gör Ni inte, om Ni inte bor på platsen), så meddela, att här finnes mera att tillvarata och hos vem. — *Försök intressera andra personer att fortsätta insamlingsarbetet i bygden!*

10. Insänd aldrig samma uppteckning till flera olika håll. Den, som honorerar Ert arbete, är ägare till de gjorda uppteckningarna.

Uppteckningspapper, frågelistor m. m. erhålles gratis från *Västsvenska Folkminnesarkivet*, adress *Stadsbiblioteket, Göteborg*. Dit insända uppteckningar honoreras, i mån av uppteckningarnas värde.

tagit upp berättelser som de trodde skulle kunna intressera Margot Nilson. Ytterligare ett exempel är att många meddelare även gav tips om andra personer som kunde vara lämpliga att intervjua. Exempelen visar att meddelarna i fråga åtminstone delvis delade Margot Nilsons syn på vad som var folkminnen och att dessa var värda att bevara. Jag återkommer till detta.

I enlighet med instruktionerna följde Margot Nilson inte Waldemar Liungmans Frågebok för folkminnesinsamling rad för rad under intervjuerna. Ofta hade hon inte ens med boken när hon gjorde uppteckningar. I stället använde hon den mer som en inspirationskälla, som en övergripande guide till vilka ämnesområden som arkivet var intresserat av och därmed vad hon borde och inte borde fråga efter och skriva ned. Vid något tillfälle lånade hon också ut frågeboken till en meddelare med förhoppningen att frågorna i den skulle väcka minnen till liv. Så länge de höll sig inom arkivets tämligen vaga folkminnesdefinition fick därmed meddelarnas egna intresseområden till stor del styra samtalen. »Tag vara på deras lust att berätta», som det uttrycktes i instruktionsbladet för arkivets upptecknare. Liknande uppmaningar återfinns i nutida artiklar om att intervjua.

Under intervjuerna förde Margot Nilson anteckningar i ett litet block. Oftast är det frågan om stolpar, ibland hela meningar, som hon senare renskrev, först på vanligt anteckningspapper, senare på arkivets tryckta uppteckningsblanketter. Vid renskriften var målsättningen att följa respektive meddelares egna uttryckssätt. I enstaka fall har Margot Nilson också antecknat sina frågor och i parentes även meddelarnas gester. Sammanlagt besökte Margot Nilson arton meddelare, varav sex kvinnor. Den äldsta meddelaren, Anna-Stina Dahlberg i Ris, var född 1840 och den yngsta så sent som 1905. Merparten av meddelarna var dock i 60-årsåldern och uppåt. Såväl en storbonde som flera småbrukare och torpare besöktes, liksom en hushållerska, en banvakt och en hemlös före detta soldat. I de flesta fallen har Margot Nilson endast skickat in några få sidor från varje person. Huvuddelen av uppteckningarna är gjorda efter några få personer, t.ex. August Andersson i Myskebacken, Vassända-Naglums socken. Som exempel på urvalet, hur Margot Nilson i samarbete med sina meddelare omsatte arkivets definition av begreppet folkminnen i praktiken, återges uppteckningarna efter August Andersson nedan i sin helhet.

August Andersson i Myskebacken

Den 10 juli 1928 träffade Margot Nilson en av sina främsta meddelare, August Andersson på Myskebacken. Han var född den 22 december 1849 i Grundlebo i Väne-Ryr men hade i större delen av sitt liv bott i Vassända-Naglum. August Andersson var en ivrig radiolyssnare men hade lärt »sig dåligt skriva»; endast en kort tid hade han gått i skola för prästen. Ännu 2001 kom Margot Nilson ihåg sitt första möte med August på Myskebacken, hur

de satt på varsin sida om ett morotsland och pratade om såväl de senaste nyheterna på radion som Augusts möte med en påskkäring. Under deras samtal refererade August ofta till sin far (Anders Petersson, f. 1816) när det gällde övernaturliga väsen. »Det far sa, det är sanning», mindes Margot att han brukade säga. I arkivets samlingar återfinns nedanstående uppteckningar under accessionsnummer IFGH 1346–1348.

Påskkäringar

Ja, de får säga vad de vill om sådant där, men jag tror allt att en hel del är sant av det ändå. Själv såg jag då något en gång med mina egna ögon. Jag talar inte gärna om det, för folk skrattar bara och tycker, en är dum. Men det var en påskafta jag skulle gå ett stycke hemifrån, bort och vattna hästarna. Det var efter att sola var gladder. När jag kom ner till vattnet fick jag höra ett sådant vislande och vinande i luften och när jag tittade upp, fick jag se en påskkäring komma flygande. Hon flög från norr rakt mot söder. Jag såg henne så tydligt, som jag ser henne nu (han pekade på upptecknaren som satt bredvid). Hon satt inte rakt upp utan flög som om jag lade mig rak lång här (han bredde ut armarna och lutade sig framåt, där han satt på knä i morotslandet). Nej, jag kunde inte se om hon flög på någon kvast, men jag såg henne så tydligt, ansiktet och allting. Till att börja med blev jag inte rädd. Jag var ju rätt stor, ca femton år, jag hågar inte om jag hade gått och läst. Utan jag bara stod och tittade på henne. Men hästarna blev så rädda av det här vislandet i luften, så de satte av i fullt sken upp mot gården. Sedan blev jag allt lite rädd, och man skall ju inte säga något om sådant där förrän man får sovit, så jag gick hem och sade inget om det förrän långt efteråt.

Min farmor, hon var från Hasselbacken nere vid Öresjö, talade alltid om att påskkäringarna klippte fåren i påskveckan. Och det är då sant, för vi barn sprang alltid och skulle se om det verkligen var sant. Det såg ut som om det blev gjort skärtorsdag om natten. Och det var bara på de vuxna tackorna. Lammungarna hade så lång grann ull på käkarna men de andra var lackade på en del ställen alldeles intill skinnet, på andra mindre. Och det var inte bara hemma, för vi sprang runt på de andra gårdarna och skulle se, och överallt var det likadant. Och sedan när jag blivit vuxen och var hos min morbror nere i Hjärtum passade jag på och tittade efter och de var klippta där också. Men nu för tiden händer det aldrig att man får se något sådant. Det slutade upp ända med en gång. Det är väl en 50, 60 år sedan nu. Det var en gammal finngubbe som gick där hemma i många år, och han visste lite av varje. Han försvann för resten utan att någon visste hur det gick till. Far frågade honom en gång, vad påskkäringarna använde den här ullen till. Då sade han: »Titta på klövarna på nöta, ska ni få se, att de är skrapade också. Och det använder de att göra finnskott av och skjuta på folk och kräk med.»

Det var en som frågade den här finngubben hur han skulle bära sig åt för att få se en påskkäring. Han sade, att han skulle lägga sig viappen (=på rygg) på taket invid skorstenen, så skulle han få se dem. »Men har du inte guld och silver på dig, så följer du med», sa gubben. Men han vågade aldrig försöka.

Jag har en historia här nere från Lunnedalen också. Men den är sann, lika så sann, som att jag såg påskkärningen, för jag kände dem där nere, och de talade om den många gånger. De hade en utlagård ett stycke hemifrån och på påskafton hade de varit efter hö. Men på morgonen låg där en käring i höet. Och hon låg där och gnö så väldigt. Det var en påskkäring som hade kommit för sent ut, så att solen hade gått upp. De försökte bära till henne mat och ge henne mjölk att dricka, men hon låg där bara och gnö och ojade sig. Hon var mellan 50 och 60 år. Det såg de, men hon ville inte gärna visa ansiktet. Hon låg där i höet hela dagen, och

42

Landskap: Tälskogslund
 Socken: Tassända - Hagum
 Berättat av Aug. Andersson, Nyckelstedsödd år 1849 (i Lundbo, Tåne-Ryp)

Upptecknat av Margot Nilson år 1928

Uppgiften rör Påskkäring.

Ja de två pigor sade de vill bli påskkäringar, men jag var allt att en hel del är snat av det ändå. Jag såg jag något en gång, med mina egna ögon. Jag såg inte gärna om det, för folk skrattar bara och tycker, en är dum. Men det var en påskkäring jag skulle gå ett stycke hemifrån, bort och rätta hästarna. Det var efter att sola var gladder. Då jag kom ner till vatten, ut fick jag höra ett påskkäring visande och rymde i luften, och när jag klistade upp, såg jag se en påskkäring komma flygande. Den flög från en rikt mot söder. Jag såg henne på tydligt, som jag så henne om (han pekade på uppteckningen som rätt bredvid). Den rätt inte rikt upp utan flög som om jag hade mig rak längt från (han visade ut armbåarna och lutade sig framåt, då han rätt på knä i morotelandet). Nej, jag kunde inte se om hon flög på någon kvast, men jag såg henne

J. F. G. H.
 Dec 1346

42

SKRIV ENLIGT PÅ DENNA SIDA!

Margot Nilsons uppteckning efter August Anderssons berättelse om påskkäringa. (DAG: IFGH 1346:42).

de stängde, så hon inte kunde komma någonstans, men när sola var gladder, var käringen i alla fall borta.

Far min och några andra var ute i skogen en påskafton, och vallhunden på en granngård gick efter dem. Det var ju alltid ett sådant oväsen i luften den kvällen, sade de. Och rätt vad det var började det att vira i luften och hunden åkte med och blev borta. Men de hörde honom tjuta och yla tills han var så långt bort att de inte kunde höra honom längre. Han kom inte igen förrän om tre dagar, och då var han så illa tilltygad och så eländig, så de måste skjuta honom.

De sade alltid att påskkäringarna lade en långhalmskärp i sängen jämte gubben, medan de var borta. Och så ställde de det så, att han inte vaknade.

Trollpacka

Fanns det ingen där i trakten de trodde för till Blåkulla? – Nej. Har någon sagt något om det? Jo, det var allt en som bodde strax hemma vid. Det var en stygg käring. Hon hade mycket häx för sig. Ett par stycken hade sett henne mitt i natten sitta på andras egendomar vid rinnande vatten och kärna. Och hon fick då också mer smör än någon annan. Vad hon nu gjorde. Och runt omkring där hade de otur.

Det var en gubbe som bodde granne med henne som hette Johannes. På den tiden hade de alltid svinen gående ute, och haget var ofta dåligt, så en dag hade ett av den här käringens svin kommit in i Johannes säd. När han fick se det, tog han en stör och kastade efter grisen, och det hände så galet så han slog av ena benet av honom. Nästa dag skulle Johannes köra in till stan och vägen gick förbi

käringens hus. Just som han kom mitt framför huset, tittade käringen ut, och i det samma stöp hästen och låg som han hade varit död. Men Johannes ropade till käringen: »Drag åt helvete din trollpacka!» Och då gick hon ifrån fönstret, och hästen stod upp igen.

Trollharar

Förr i världen fick man skjuta hare hela året om. Uppe i backarna vid Rudet var det gott om dem. Far min sköt en gång däruppe, men när han kom fram och skulle taga den, så var det bara två steckesnoppar, brända i bägge ändar där.

Det var en hare de hade skjutit efter många gånger men aldrig fått tag i. Så kom jag på honom en gång och sköt bägge frambenen av honom. Då kunde han ju inte komma någonstans, men han skrek så jämmerligt. Jag tog och slog honom i en gran, så hela huvudet gick sönder, men han skrek lika eländigt. Då fick jag upp en dolk jag hade på mig och skar huvudet av honom, och så hängde jag upp honom i bakbenen och gick ett stycke därifrån, för jag tyckte det var riktigt otäckt. Då kunde han ju inte skrika längre, men han var inte död ändå. Blodet forsa ur honom. Det var en stor mager usling. Om inte det var en sådan där trollhare, de kallar.

Vattenväsen

Min far såg mycket sådant. Han talade ofta om att han sett både skogrå och sjörå. Jag är född borta i Grundlebo. Där gick en piga en gång nere vid sjön och valla. Då kom sjörået och ville ha henne i sin tjänst. Hon skulle få tre kor i städja. Först skulle hon då fösa hem korna. Men när hon kom upp till gården försvann de där tre korna, och hon ville förstås springa efter dem. Men folket på gården hindrade henne och höll henne hemma. Och hon blev riktigt svårt sjuk efter detta, men sedan talade hon då om hur det var.

Farfar trodde aldrig på sådant där. Han blev bara arg, när far min talade om vad han hade sett. Men en gång var de ute på sjön och drog nät. Då sade far: »Se där borta!» Och farfar tittade dit och bägge såg de två barn gå på vattnet. Så småningom sjönk de mer och mer och till slut försvann de alldeles i vattnet. Och farfar blev så förvånad, så han släppte allting och bara satt och stirrade. Men det kunde ju vara hägringar förstas.

Far och jag var ute en gång och drog not. Vi hade väl dragit en sex, sju kast och fått rätt mycket fisk. Så kastade vi ut igen ett stycke utanför Svengestötsberget. Där var alltid så mycket konstigt, och de såg ofta riktiga strålar i vattnet, som gick fram mot berget. Vi kastade ut på en 15 alnars djup och nota var våt, så den hade sjunkit med detsamma förut, men den här gången sjönk den inte utan flöt alldeles ovanpå, och det var bra konstigt. Jag var ända rädd, när vi drog upp, att något skulle rycka oss i sjön, men det gick bra och vi fick ända sju granna gösar i nota den gången. Men det var nog sjöråa som höll upp den för oss. Men när vi hade dragit upp, begav vi oss hem med en gång, och vi sade inte ett ljud om det varken far eller jag förrän nästa dag.

En gång far min varit ute på lantmäteri, rodde han över sjön hem. Det var vid tolvtiden på natten och det var på högsommarn, så det var inte mörkt. Då fick han se liksom ryggen på en stor häst i vattnet. Och far var alltid kallblodig, så han rodde rakt på det. Men när han var alldeles framme, gjorde det en ilning i honom av rädsla, så han tog ett tag med ena åran och strök alldeles förbi. Och han sade det var fullt med kulor på kroppen och ända som torntagg i.

Strömgubbarna fanns där det var stark ström, och där satt de och spelade för de var så svåra att spela fiol. Och man kunde få lära sig spela av dem, men då skulle man ge dem en svart katt utan ett enda vitt strå i belöning. Men det är väl-

digt svårt att få tag i en sådan, för de har nästan alltid någon vit fläck. En gång var det en som ville lära sig spela, men han kunde inte få tag på någon annan katt än en som hade tre vita strån i bröstet. Då ryckte han bort dem, och så gick han till strömgubben med den. Men strömgubben visste allt, att katten hade haft vita strån, och därför lärde han honom spela, men han lärde honom inte stämma fiolen, och då var det lika illa.

Det var en spelman, som spelade en vals eller en polska, jag hågar inte vilket, som han hade lärt av strömgubben. Och han spelade allt vildare och vildare och kunde inte sluta, och de dansade, så att blodet trängde ut genom skorna. Men då var det en av karlarna som var så rådig så han fick upp en kniv och skar av strängarna på fiolen, och det hjälpte. Se, då kom det stål till också.

Skogsväsen

Skogsråa talade de mycket om förr i världen. Framtill skulle hon vara så grann, men baktill var hon som ett baketråg. De sade, att vargarna var lånade till Sverige för att äta upp dem, och vargarna försvann ju också sedan. När vargarna var efter skogsråa, tydde hon sig till människor för att få hjälp. Bärgade de henne då, fick de förstås belöning. En gång vargarna var efter ett skogsrå, hoppade hon upp i en glugg i en lagård. Men ena foten hann hon inte få med sig, och så ropade hon: »Tasse, ta fot!» Men vargen tog hela henne.

Det är en gubbe som bor här borta. Hans mor, hon hette Kajsa, träffade skogsråa en gång. Hon skulle gå till stan (Vänersborg), och då gick hon denna vägen utmed sjön för den var genare. Då satt skogsråa där på ett led och ropade till henne: »Vart ska du gå, Kajsa? Vart ska du gå?» Men hon svarade inte, för då hade hon fått makt med henne. Då sade hon: »Jag vet allt vart du ska. Du ska in till stan och köpa snus åt far din.» Det skulle hon också.

I Hjärtum var det en skogsvaktare som hade mycket med skogsråa att göra. En gång han var på ett kalas, kom hon fram till fönstren och skrek på honom. Då var det någon som sade till honom: »Du får gå ut. Fästemöa ropar på dig.» Men då blev han led åt henne, så han sköt henne med en silverkula.

Bergväsen

Vid det där berget invid Grundlebosjön som heter Svengestötsberget såg Svarte Petter, de kallade, något konstigt en gång. Han var ute på sjön en kväll, och då fick han se berget öppet. Och han såg en gubbe och en käring därinne, som höll på med att baka och hade så bråttom, och elden stod högt i vädret bakom dem. Men Petter talade om det med detsamma han kom hem, och det skall man ju inte göra. Och nästa morgon fick han blodstörtning och kom aldrig upp mer. Om det var utav det han sett, vet jag inte, men det trodde de.

Tomten

Det var en som bodde strax hemma vid. Han handlade mycket med hästar, och de var så magra och usla, när han köpte dem, och sedan blev de så granna. Men en häst måste han sälja, för den ledde tomten ut varenda dag. Den tyckte han inte om.

I en gård där de hade en tomte, fick bonden en dag se honom komma släpande och pustande med ett rågax. »Det var nåt å pusta för», sade bonden. »Får jag drat ifrån dig lika mycket som jag har drat till dig, så har du inte mycket kvar», svarade tomten. Och då såg gubben, att det var en hel tunna råg tomten hade kommit med. Men efter den dagen gick det utför med gården.

Jättar

Här nere vid Boteredsjön låg förr en jättesten, som någon jätte vid Halle- och Hunneberg hade kastat mot Gustava kyrka. Det var en stor flång ur den, som låg brevid. Den hade lossnat när stenen föll ner. De tog den till en hel stenfot, och det hördes aldrig till något för det.

Kvarnen som brann var julnatt

Det var en kvarn på ett ställe, som brann varendaste julnatt. Och ägaren lovade, att den skulle få stor belöning som kunde reda den från elden. Då var det en dräng, som var dristig av sig och tänkte försöka. Han tog en bra klubba med sig och gick upp i kvarneskupa och satte sig. Mitt på natten kom det in en förfärlig massa katter i kvarnen och började dansa omkring där och sjöng:

»Truls truls sätta
de ska la bli ell uttå detta.»

Men då reste sig drängen och ropade:

»Truls truls sätta
det ska la bli klubbeslag uttå detta.»

Å så svängde han med klubban, men det hände inget bättre än att både kupan och han själv flög långt bort efter golvet. Då blev katterna rädda och försvann alle-samman, och efter det brann aldrig kvarnen någon mer gång.

Klokskap

Det fanns en klok gumma, som kunde se var hästar och kor fanns, när de hade gått vilse i skogen.

De talade om att det fanns de som kunde sätta ned unga flickor, som var fäst-mör. De satte dem under en sten eller något, ja, inte de själva förstås utan bara som de låtsade.

Jag har också hört talas om folk som kunde ställa tjuvar, så att de inte kunde komma någon vart utan fick stå där med säcken eller vad de tagit på ryggen, tills ägaren kom.

Min farbror hade en bössa, som inte kunde döda utan bara sårade. Då var det en finne, som gick där hemma och hette Jakob Hall. Han kunde allt möjligt häx, och han skulle då göra om bössan. Han satte in ett litet skott. Så skulle han då ha sig en halv, och då passade farbror på och skulle skjuta av skottet. Den bössan hade aldrig klickat före, men nu klickade hon. Men Hall blev ond och sade: »Du hade inte haft där och gjort. Du såg att det inte gick.» Och så sköt han av skottet och blåste i bössan. Där hade blivit så svart och smutsigt i pipan förut, men nu var där vitt och rent.

Folkmedicin

Farmor brukade draga en kniv tre gånger genom tänderna och spotta efter var gång och sedan lägga kniven under kudden mot kram. Det var väl trolltyg eller något sövert [dyligt].

När de fick tungt för bröstet så att de knappt kunde draga andan, sade de, att maran red dem.

De brukade plocka midsommarkvast utav så många sorters blommor de kunde få tag i. Sedan kokade de den i vatten och det spadet hade de till läkemedel

Besök vid källor

Det finns en källa med hälsobringande vatten här borta (österut från Myskeback-

Myskebacken. August Anderssons bostad. Foto Margot Nilsson, 1928.

en). Dit skulle de gå och kasta pengar och dricka av vattnet. Men de skulle vara där före soluppgången, annars gjorde det ingen nytta. Där fann de sedan mycket pengar på botten.

Kyrkbygge

De skulle bygga om Ryr kyrka. Men det var stört omöjligt att de fick henne färdig. För vad de byggde om dagen blev nerrivet på natten. Då lade de upp några bjälkar på en vagn och spände ett par oxar före och lät dem gå, vart de ville. Där de stannade byggde de kyrkan. Och de stannade förstås, när de kom till uppförsbacken.

Julen

På Lussedans morgon skulle man ha lussebeten, som bestod av något färskt kött eller fisk, och så lussesupen. Spinnrockarna skulle bort till Lusse.

De klädde ut sig till julbockar ibland på julafton. För en 70 år sedan minns jag då, vi hade julgran. Alla djuren skulle ha lite extra på aftnarna, och så skulle man säga till dem: »Ät och lev och trivs väl, i kväll är det juleafta (nyårs-, trettneafta).» Så hade man halm på golvet och lekte i och gjorde jultyper av. På aftnarna skulle man ha björkved i alla ugnarna.

På juldagen skulle man aldrig måka, inte förrän på annandans morgon. Var då pigan god vän med pojkarna i trakten, kunde de måka på morgon, men var det någon de inte tyckte om, drog de in i stället och gav korna ett långhalmskärv att äta.

Så gick de stjärngossar, och om de inte blev insläppta på något ställe, sjöng de: »Vi se på eran korsten vit, allt för den ljusa stjärnan, att moras doter de är skit, allt vid den ljusa stjärnan.»

Josef hade en yxa med sig och satt i en taska på ryggen som han slog i spisen, så elden för över hela rummet.

De red Staffan också från den ena gården till den andra. Då hade de bundit näsdukar över ansiktet på sig själva och hästarna för att ingen skulle känna igen dem.

»Annda trett är jula slätt», sade de. Annars skulle allt julen vara slut vid 20:e. »20:e Knut kör jula ut, då skall blaggarnskjorta på och havrekaka fram.»

Kyndelsmässe var lillajula. Då fick man gröt och smörgås och sådant på afta.

Påskeld

På högsta kullen skulle man ha påskeld. Bäst vore om man kunde få lagt ihop till en tjärtunna, för det brann så bra, och det kanhända att det kunde vara någon liter tjära kvar på botten också. Och ibland satte vi ett långhalmskärv mitt i tunnan. Vi satte också något tändbart i ena ändan på en lång stång, som vi sedan reste och tände på. Och så sköt vi med pistoler; det var mynningsladdare på den tiden. Alltsamman för att skrämma påskkäringarna.

Husdjur

De skulle hänga en skata i ett snöre över varje häst i stallet för att skydda dem för maran.

Slakt

Man skulle alltid slakta svin på ny, för annars krullade fläsket ihop sig till en krulle bara.

Jordbruk

När såärlorna kom skulle man börja så. Man brukade gömma av julbrödet till värningen. Första maj skulle man äta av julkakorna. En vet jag som alltid korsade i luften, när han började så. Man skulle så med detsamma efter att man harvat, för att inte musten skulle gå ur jorden.

De använde skäror förr, men det är mycket länge sedan. Jag minns aldrig de använde dem, men vi hade en gammal skära hemma, som var som en stor krokig kniv. Det var fruntimnerna som skar. Farmor talade om att det var två som skulle skära på kapp en gång, var sin åker, utan att resa sig någon gång. När de var framme kastade sig den ena på marken, och hon klarade sig, men den andra reste sig upp, och hon gick åt, för ryggen gick av på henne.

Den som skar sig på lien förlorade slättergröten. Man skulle inte kasta rivorna viåpna (men pinnarna upp). De var alltid rädda för att slå eller meja sista slaget. Den som gjorde det kallades för »slötterködden.»

Det första hölasset skulle ett fruntimmer, helst matmodern själv, lässa av. Det var för att det skulle bli kvigkalvar och också hondjur efter hästar och sör. Min farmor var alltid så kvick med att komma ut när det första hölasset kom.

Såden lade de upp i stabbar i floka för floka riktigt hårt, så att inte råttorna skulle gå in.

När slåttern var färdig, skulle de alltid ha slättergröt, och då var det inte lönt att komma med svartgröt, utan då skulle det vara risgryn. När de ställde till slätt-

öl, var det riktigt kalas, och då var det dans efteråt också. Då var det inte tal om slättergröt eller sådant.

De skulle alltid ha tröskat och spunnit blåra till jul. De trask otter, för de var rädda för att tröska, när det blev mörkt, för då trask det hela natten. Det var »natt-härn», sade de.

Man skulle inte bära öppen mjölk under bar himmel, när kon hade kalvat, för då kunde folk få makt med mjölken. Man släppte inte gärna in främmande i ladugården, för då kunde de göra ont.

De skulle inte släppa ut kreaturen första gången på en fredag. Vallhölingarna var småpojkar eller ibland gamla gubbar. De hade stora vallurar av näver som de lurade i, och då visste man att gråbenen var framme.

Det var en som brukade slå på en stekpanna när bina svärmade, för att de skulle flyga uppåt. Jag har skjutit ned många bisvärmar för att få dem att slå. Men det är ju inget märkvärdigt med det, för när de känner lufttrycket, blir de rädda och söker sig in i kupan.

Födelse och dop

De brukade lägga en peng på bröstet på barnen med vitlök och dyvelsträck i. De hade för sig att man inte fick torka småbarnskläder i fria luften. Modern vågade aldrig gå någonstans innan hon gått till kyrke och tagit prästen i hand.

Historier om marbönder

Det var två marbönder som var ute och vandrade. Så fick de se en ekorre, och då beslöt de att den ene skulle fänga ekorren och döda den, medan den andre gick och lånade en gryta. Ekorren satt i ett träd och den ene marbon klättrade efter honom upp i trädet, men då hoppade ekorren över till nästa träd. Då sade marbon: »Vågar du dit som lit ä, vågar väl jag dit som stor ä.» Och därmed hoppade han efter. Och när den andre kom med grytan, hängde han död över en stubbe och grina. I detsamma tappade den andre grytan, så den gick sönder. Och när han då såg kamraten, blev han arg och sade: »Ä, grina du inte så mycket!»

Det var sju marbönder som sam över en råglycka en gång. När de kom upp ur rågen, skulle de räkna efter, om alla var med, men hur de räknade kunde de inte få det till mer än sex. Då tog de och stack näsorna i en blöter koruka, och då blev det sjulhål efter dem.

Två marbönder var på väg till stan en gång. Då sade den ene: »Nu är vi nära köpestan. Jag hetta en sellamjölke på en grennastolpe, och den slök ja.» Det var en snigel.

Ortnamn

Drottningssberget kallas ett högt berg, som stupar ganska brant ned mot Grundlebosjön. Där har en drottning ridit utför en gång och så över sjön till Rudet, när fienden var efter henne. Men när hon red utför berget tappade hon ena gullhästskon.

När träden talade

De sade, att träden kunde tala förr. Enen sade »Hugger du mig, så sticker jag dig, lägger du mig på elden, så svär jag.» Eken sade: »Hugger du mig så får du plikta.» (Det blev nämligen förbjudet att hugga ekar en tid, sedan de hade huggit ut den alldeles för mycket.) Granen: »Hugger du mig, jag som står grön både vinter och sommar.» Alen: »Hugger du mig, så blör jag.» Björken: »Hugger du mig, jag som gör så många goda barn.»

Motvalls käring

Det var en gubbe och en käring, som gick förbi en äng som var nyslagen. »Här är det slaget bra», sade gubben. »Det är klippt», sade käringen. »Nej, det är slaget.» »Det är klippt.» Och så trätte de. Men gubben blev ilsk till slut, och när de kom förbi en damm tog gubben och doppade käringen för att få henne att säga, att gräset var skuret. Men käringen ropade i alla fall: »Klippt!» Då doppade han henne så djupt att huvudet kom under vattnet, och hon inte kunde säga något mera. Men då stack hon upp ena armen och klippte med fingrarna.

En text – flera röster

Som framgått av Margot Nilsons fältdagbok var hon orolig över resultatet, att hennes texter inte skulle motsvara förväntningarna som hennes arbetsgivare hade på uppteckningar av folkets minnen. Av allt att döma tycks hennes oro dock ha varit obefogad. Texterna kritiserades inte av insamlingsledaren Johan Kalén; utan undantag fördes de in i arkivets traditionssamlingar. Att hon levererade färre sidor än avtalat – 156 i stället för 300 kvartosidor – tycks inte heller ha fått några konsekvenser. Med få undantag berör de nedtecknade berättelserna vad som i samtiden skulle definieras som folkminnen. Sägner och trosföreställningar dominerar, även om notiser om seder i samband med årets fester och livets högtider inte saknas. Sagor, visor, anekdoter och en och annan folklivsskildring förekommer dessutom i materialet. Memorat, sekundärmemorat och sägner är representerade, liksom notiser om trosföreställningar och seder. Med andra ord var institutet nöjt med Margot Nilsons insats som stipendiat och folkminnesupptecknare; hennes texter motsvarade samtida krav på forskningsbarhet, folkloristisk forskningsbarhet. Hur ska man då idag bedöma Margot Nilsons uppteckningar efter August Andersson i Myskebacken och de andra hon träffade i Väne härad? Som jag ser det kan man förstå och läsa hennes material på flera olika nivåer.

Talesättet »Som man ropar får man svar» används ofta för att illustrera kritiska synpunkter på tillkomsten av traditionsarkivens samlingar. I detta sammanhang kan dock, som jag ser det, talesättet förstås på olika sätt. Det kan syfta på riskerna med att använda ledande frågor men också på själva inriktningen av insamlingen. Att den ämnesmässiga inriktningen på dokumentationen delvis styrdes av arkivet är en självklarhet; allt annat vore till och med ett misslyckande. Som framgår av namnet Institutet för folkminnesforskning stod *folkminnen* och *forskning* i fokus. Syftet med dokumentationen var alltså att samla in material för den samtida och framtida forskningen i ämnet; målsättningen var inte att med samma energi dokumentera allt som kunde rymmas inom begreppet. Att styra insamlingen var för arkivet ett sätt att hushålla med begränsade resurser, att så effektivt som möjligt generera ett tillräckligt stort material av god kvalitet inom aktuella forskningsområden. Att samlingarna skulle ge en representativ bild av 1800-talets Sverige har aldrig varit arkivens målsättning.

En metod för att styra inriktningen på dokumentationen var att utarbeta frågelistor men också att genom t.ex. kurser i folkminnesinsamling göra enskilda upptecknare medvetna om områden som arkiven var särskilt intresserade av. När det gällde motivationen att följa instruktionerna fanns dock en tydlig skillnad mellan de lokalt arbetande upptecknarna, bygdeforskarna, och stipendiaterna. De förstnämnda var generellt sett friare i förhållande till arkivet; ofta skickade de också in uppteckningar om andra ämnen än de som direkt efterfrågades av arkivledningen (se t.ex. Skott 2008 s. 172 ff.). Stipendiater, som Margot Nilson, höll sig däremot oftast till de ämnesområden som prioriterades i arkivets frågeböcker och frågelistor, vilket de både var instruerade om och direkt fick betalt för.

Än viktigare än att få in material om »rätt» ämnen var dock att uppteckningarna gick att använda för folkloristiska studier, att texterna motsvarade samtidens vetenskapliga krav. Samtidigt som inriktningen stakades ut av arkivet, skulle uppteckningarna återspegla det som berättats. I de instruktioner som upptecknarna fick, såväl de muntliga som de i skrift, betonades starkt vikten av att texterna skulle bestå av meddelarnas egna ord; upptecknarna fick inte dra bort, lägga till eller ändra något till det berättade, inte ens om det föreföll inkonsekvent, trångsynt eller ens oanständigt. »Detta är helt enkelt en förfälskning», konstaterade David Arill (1921 s. 7), som också rekommenderade att man skulle lämna sina politiska och religiösa åsikter hemma inför en fältarbetsresa (Skott 2008 s. 147).

Angående upptecknandet bör likväl ett par saker framhållas. Först och främst: *skriv inte något annat än det, som man berättar för er!* Lägg ingenting till för att göra det hela intressantare ... Sådana uppteckningar är värdelösa för forskningen. Tag inte heller bort en enda småsak, även om den skulle verka löjlig eller anstötlig! ... Återgiv om möjligt edra sagesmäns meddelanden med deras egna ord och uttryckssätt (Arill 1920 s. 11).

På motsvarande sätt påpekades i regel vikten av att inte använda alltför ledande frågor samtidigt som det gällde att försöka uppteckna så många detaljer som möjligt om det efterfrågade: »Tag reda på inte bara *hur*, *när* och *var* man gjorde så eller så, utan också *varför*». Instruktioner var dock en sak, arbetet i praktiken en annan. I flertalet fall finns idag få möjligheter att veta hur en enskild upptecknare närmade sig sina meddelare, hur frågorna ställdes, vad som (inte) antecknades osv. Via korrespondens och – i de fall de finns – fältdagböcker kan man dock få en inblick i uppteckningsarbetet och dess vedermödor. Som vi sett gäller detta Margot Nilsson och hennes fältarbete i Väne härad.

Med hjälp av instruktionerna och fältdagboken går det att läsa Margot Nilsons uppteckningar på flera olika nivåer. Först och främst är det uppenbart att texterna återgår på mötet med August Andersson, vilket bl.a. möjliggör studier av delar av hans berättarrepertoar men också om sägner, seder och bruk som förekommit i Vassända-Naglum. T.ex. kan uppteckningen om

påskeldar användas som ett belägg för att seden förekommit i socknen under August Anderssons livstid. På motsvarande sätt påvisar de mer allmänna uppgifterna kring källor åtminstone August Anderssons uppfattning om hur de hade använts. Förutom att en rad trosföreställningar och sägner om övernaturliga väsen har förekommit i socknen, åskådliggör texterna ofta även August Anderssons syn på det berättade.

Samtidigt ger uppteckningarna givetvis inte en heltäckande bild av trosföreställningar och seder i Väne härad – det som tas upp i texterna består av urval. Därmed kan uppteckningarna också studeras ur flera andra perspektiv, på andra nivåer. August Andersson (och hans berättelser) var dessutom knappast representativ för 1920-talets invånare i Vassända-Naglum. I stället var han, ur Margot Nilsons perspektiv, ett fynd, en närmast unik källa till kunskap om äldre tiders berättelser, seder och bruk. Han var en god berättare och hade dessutom kunskap om ämnena som arkivet, och därmed även Margot, var intresserat av. Personer som både trodde på *och* var villiga att dela med sig av »folkminnena» var ideala meddelare; August Andersson skilde sig här från genomsnittsbefolkningen i socknen, vilket tydligt framgår av Margot Nilssons fältdagbok.

Härutöver är uppteckningarna onekligen också en produkt av själva mötet mellan August Andersson och Margot Nilson, av samspelet eller förhandlingen dem emellan, men också av de instruktioner som hon fick av sin arbetsgivare, Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola. Margot Nilson stod för frågorna som ställdes och ytterst också för urvalet, *vad* som tecknades ned och *hur* det i praktiken genomfördes. Riktlinjerna för insamlingsverksamheten och den övergripande folkminnesdefinitionen var dock formulerade av representanter för arkivet, vilket i sig kan ses både som ett resultat av och ett svar på mer övergripande samhällseliga idéströmningar om folket och dess minnen. Vilka som intervjuades och vad som upptecknades – och vad som inte upptecknades – tydliggör samtida föreställningar om bl.a. skillnaderna mellan exempelvis då/nu, modernt/omodernt, folkligt/ofolkligt, land/stad och devolutionism/evolutionism. Att beskriva det förflutnas kultur innebär samtidigt ofrånkomligen jämförelser med samtiden.

Av Margot Nilsons uppteckningar och fältdagbok framgår tydligt att hon höll sig inom arkivets övergripande folkminnesdefinition. Både hennes och arkivets målsättning var att uppteckningarna skulle återspegla allmogens muntligt bevarade kultur i form av folkdikt, folkstro och folksed. Därmed karaktäriseras uppteckningarna av *ett utpräglat historiskt perspektiv*. Margot Nilson dokumenterade alltså inte det samtida Väne härad utan (vad hon antog var) försvinnande kulturformer. T.ex. frågade hon inte August Andersson på Myskebacken hur han firade julen 1927 utan snarare hur julen firades i Vassända-Naglum på 1880-talet eller vad han hört sina föräldrar berätta om äldre tider. Fokus på »det döende kulturarvet» medförde också att hon koncentrerade sitt arbete på skillnaderna mellan det förgångna och samti-

den. Kort sagt var »levande traditioner» mindre intressanta än sådana som ansågs vara i det närmaste utdöda; att svarta katter betydde otur var ur det perspektivet av mindre intresse, då föreställningen sannolikt var lika levande bland Margot Nilsons generation som August Anderssons. Generellt sett gällde: ju äldre traditioner, dess bättre. Det är en av orsakerna till att traditionsarkivens äldre samlingar ofta gör ett tämligen exotiskt intryck för en nutida läsare.

Fokus låg dessutom på *kollektiva traditioner*. August Andersson intervjuades i egenskap av representant för folket; han betraktades av arkivet som en traditionsbärare. Detta framgår inte minst av formuleringarna i frågeböckerna, av frågor som »Vad berättade *man* om tomten?». I folkminnessamlingarna och registren, som nyttjas för att hitta i materialet, framstår också flertalet av uppteckningarna efter August Andersson som ett belägg bland flera; en jämförelse med Bengt af Klintbergs *The Types of the Swedish Folk Legend* (2010b) visar tydligt att flertalet av de upptecknade berättelserna är vida spridda sägner. Personliga erfarenhetsberättelser var av mindre intresse för arkivet, liksom de intervjuades personliga tankar om det berättade – även om detta ofta ändå framgår.

Uppteckningarna präglas också av föreställningar om *det folkliga*. Prästen i Vassända-Naglum intervjuades således inte, däremot jordbrukare, hantverkare och soldater. Landsbygdens underklass prioriterades framför de bildade och/eller välbeställda. Härutöver var det folkliga också synonymt med det inofficiella. Exempel härpå kan hämtas från religionens område. Det som ingick i »folktron» skulle antecknas men inte sådant som tillhörde officiell religion. Som konsekvens är Jesus sällsynt i folkminnessamlingarna, och omnämns han är det exempelvis i skyddsformler (»Kors i Jesus namn!») eller läsningar mot sjukdomar. På motsvarande sätt är både Gud och hans änglar frånvarande i arkivsamlingarna; däremot ingick djävulen i begreppet folktro. En konsekvens härav är att August Andersson och också Väne härad i samlingarna framstår som mer »vidskepliga» och »ålderdomliga» än de faktiskt var.

Samtidigt var inte August Andersson en passiv förmedlare. Visserligen hade Margot Nilson, som påpekats, kontrollen över *vad* som nedtecknades och *hur* det genomfördes. Berättelserna i sig uppstod dock i mötet mellan de båda; de är ett resultat av såväl Margots frågor som vilka svar August valde att ge. Allt berättades inte; det berättade har också uppstått i mötet mellan de båda. Sannolikt påverkades Augusts berättelser inte bara av Margot Nilsons frågor utan också av det faktum att hon var en representant för Institutet för folkminnesforskning. Som bl.a. folkloristen Lena Marander-Eklund (2013) tydliggjort har det stor betydelse vem beställaren är; de som muntligt eller skriftligt deltar i undersökningar påverkas i hög grad av sina föreställningar om den mottagande instansens förväntningar vad gäller utformning men också vilka ämnen som kan och får tas upp. Uppteckningarna bör såle-

des förstås som resultatet av en förhandling mellan Margot Nilson och August Andersson; de återspeglar både upptecknarens och meddelarens historia, samtidigt som de också berättar om mer övergripande och samtida föreställningar om folket och dess minnen.

* * *

Ett källmaterials användbarhet beror alltid på forskarens specifika frågeställning. Som jag ser det är dock Margot Nilsons uppteckningar en god källa till förståelsen för muntlig tro, sed och dikt i Vassända-Naglum. Det råder ingen tvekan om att skildringarna återgår på August Anderssons berättelser. Motsvarande gäller resultatet av flertalet andra stipendiaters arbete. Samtidigt består uppteckningar alltid av urval. De är både en produkt av och ett svar på samtida idéströmningar om folket och dess minnen, av såväl arkivets utgångspunkter som upptecknarnas möten med sina meddelare. Vid sidan av att sätta in det berättade i dess historiska kontext, vilket är en direkt förutsättning för att förstå uppteckningarna, är därmed källgranskning en nödvändig del av forskningsprocessen. Härvid bör man inte bara studera uppteckningarna i arkivets samlingar utan också av vem, i vilket sammanhang och hur de har kommit till. Vilka frågor har (inte) ställts om ämnet man är intresserad av? Hur är de formulerade? Och vem har (inte) blivit tillfrågad? Instruktionsböcker utgör ingångar till förståelsen för fältarbetet i teorin och för definitionen av begrepp som folkminnen. Brev och fältdagböcker är inte bara en ovärderlig källa till hur definitionerna och instruktionerna omsattes i praktiken, utan de kan också ge kompletterande information till texterna i arkivets samlingar; något som inte minst åskådliggörs av Margot Nilsons fältdagbok från Väne härad.

Referenser

Otryckta källor

Institutet för språk och folkminnen. Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG):

Anvisningar för upptecknare av folkminnen, 1920-tal.

DAGF 1499 & 1500.

IFGH 1346, 1347 & 1348.

Stipendiatrapporter.

Nordiska museet (NM). Waldemar Liungmans arkiv:

Göteborgs högskola. Förteckning över åhörare och deltagare i övningar från doc.

Liungman, vårterminen 1929.

Kurs i folkminnesinsamling.

Tryckta källor

Arill, David, 1920: Riktlinjer för folkminnesinsamlingen. Göteborg. (Västsvenska folkminnesföreningens småskrifter 1.)

- 1921: Anvisningar för folkminnesuppteckning. Göteborg. (Särtryck ur Jordbrukare-Ungdomens Förbunds Handbok 3. Handledning för bygdebeskrivare och folkminnesinsamlare. Färgelanda.)
- 1923: Våra gamla. Göteborg. (Västsvenska folkminnesföreningens småskrifter 2.)
- 1924: Folkminnen och folkminnesinsamling. (Särtryck ur David Arill (red.), Tro, sed och sägen. Göteborg.)
- Björkroth, Maria, 2000: Hembygd i samtid och framtid 1890–1940. En museologisk studie av att bevara och förnya. Umeå.
- Bringéus, Nils-Arvid, 2009: Etnologiämnets tillkomst och examensrätt. I: Rig. S. 79–88.
- Ehn, Billy & Barbro Klein, 1994: Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet. Stockholm.
- FmFt 1927: Årsberättelse för Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola år 1926. I: Folkminnen och folktankar XIV. S. 161–168.
- FmFt 1929: Årsberättelse för Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola för år 1928. I: Folkminnen och folktankar XV. S. 130–152.
- Gustavsson, Anders, 1982: Förtegenhet vid etnologiska intervjuer. Några exempel på informationsbarriärer hämtade från fältarbeten i västra Sverige. Lund.
- 1998: Berätta – Inte berätta. Att förhålla sig till den omgivande maktsituationen. I: Norge. S. 43–60.
- Hellspång, Mats, 2010: John Granlund (1901–1982). I: Svenska etnologer och folklorister. S. 161–168.
- Kalén, Johan, 1926: Halländska folkminnen. Lokalsägnar och övertro från Fagered. Halmstad.
- af Klintberg, Bengt, 2010a: Waldemar Liungman (1883–1978). I: Svenska etnologer och folklorister. S. 95–103.
- 2010b: The Types of the Swedish Folk Legend. Helsinki. (Folklore Fellows' Communications 300.)
- Kurki, Tuulikki, 2002: Heikki Meriläinen ja keskusteluja kansanperinteestä. Helsinki. (Soumalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 800.)
- Köngäs Maranda, Elli, 1981: How the Collector Creates, or the Artificial Audience. I: Osmo Ikola (red.), Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum Turku 20–27. Pars VIII. Åbo. S. 216–225.
- Lilja, Agneta, 1996: Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv. Ett exempel från Uppsala 1914–1945. Uppsala. (Skrifter utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala B:22.)
- Liungman, Waldemar, 1925: En traditionsstudie över sagan om prinsessan i jordkulan. Göteborg.
- 1927: Frågebok för folkminnesinsamling. Göteborg.
- Lundqvist, Martin, 1923: Om vår gamla folkmedicin I–II. Stockholm. (Verdandis småskrifter 275–276.)
- Marander-Eklund, Lena, 2012: Som vi ropar får vi svar. Metodologiska aspekter på tillkomsten av skriftligt och muntligt biografiskt material. I: Budkavlen. S. 56–68.
- Nilsson, Nils, 2010: Olof Hasslöf (1901–1994). I: Svenska etnologer och folklorister. S. 169–176.
- Palmenfelt, Ulf, 1994: Per Arvid Säves möten med människor och sägnar. Stockholm.
- Redogörelse 1924: Redogörelse för femte arbetsåret 1923–1924. Västsvenska folkminnesföreningen. Göteborg.

- Skott, Fredrik, 2008: Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919–1964. Göteborg. (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 53.)
- 2010a: Traditionsinsamling och politik under svensk mellankrigstid. I: Mathias Boström, Dan Lundberg & Märta Ramsten (red.), *Det stora uppdraget. Perspektiv på Folkmusikkommissionen i Sverige 1908–2008*. Stockholm. S. 95–105.
- 2010b: Hilding Celander (1876–1965). I: *Svenska etnologer och folklorister*. S. 69–77.
- Svenska etnologer och folklorister. Red. Mats Hellspong & Fredrik Skott. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 109.)
- Wolf-Knuts, Ulrika, 2001: *Cultural Conditions for Fieldwork and Archiving. Input & Output. The Process of Fieldwork, Archiving and Research in Folklore*. Turku. (NNF Publications 10.)

Summary

Fredrik Skott, 'It's been great fun, but what's the result?' One record – several voices. Margot Nilson's fieldwork in Väne härad, 1928

Taking a field collecting tour by Margot Nilson in Västergötland in 1928 as its starting point, this article discusses the collecting of folk traditions as an idea and a practice. The aim is to bring to light the links between the collectors' work and contemporary complexes of ideas about 'the people' and their memories, and to show how the texts in our folklore archives can be seen as both a response to and a product of those ideas.

Margot Nilson was employed by the Institute for Folklore Research at Gothenburg University College (now the Department of Dialectology, Onomastics and Folklore Research, Gothenburg). She was what was known as a scholarship holder, i.e. a professional recorder engaged for a limited period to document people's memories – folk traditions – in a given geographical area. The article examines Nilson's fieldwork as a process, describing the instructions she was given for her work and reproducing in its entirety the diary she kept during her collecting tour. A selection of the records arising from her fieldwork are also reproduced and analysed.

These folklore records are to be understood as the result of a negotiation between Margot Nilson and her informants; like other texts in Sweden's folklore archives, they reflect the history of both the recorder and the informants, while at the same time telling us about broader contemporary notions of the people and their memories. In short, one folklore record reflects several voices. Collections of folk traditions can thus be read and used in different ways, and serve as source material for studies of several different kinds and at different levels.

Fågelfångare och sångfåglar i allmogemiljö i 1700- och 1800-talens Sverige

Av Ingvar Svanberg¹

Den franske antropologen Claude Lévi-Strauss (1962 s. 10) skriver i inledningskapitlet till *La pensée sauvage* om det han kallar *la science du concret*, 'det konkretas vetenskap', i förindustriella och lågteknologiska samhällen. Han redovisar hur bönder och jägare i sådana samhällen uppvisade en exceptionell förtrogenhet med den biologiska närmiljön, och hur de kunde ägna en inträngande uppmärksamhet åt biotan (det samlade antalet organismer inom ett givet geografiskt område vid en given tidpunkt). Det gällde även fåglarna, som man lärde känna i detalj. Sten Bergman ger i en av sina reseskildringar från Nya Guinea ett fint exempel på hur papuanska män på ön Salawati kunde ge sig ut i djungeln och med bara händerna fånga vissa arter av paradisfåglar på deras sovplatser utan att på något sätt skada dem. Deras ingående kännedom om fåglarnas uppehållsplatser och vanor möjliggjorde det (Bergman 1955 s. 154 f.).

En sådan det konkretas vetenskap om faunan och floran fanns förstås också hos allmogebefolkningen i det förindustriella Sverige, särskilt bland de kategorier som för sitt näringsfång vistades mycket ute i markerna. De var för sin överlevnad tvingade att tillägna sig en ingående kännedom om andra arter i skogen, i utmarken och i vattendragen på ett sätt som vi numera har svårt att föreställa oss (Löfgren 1981 s. 235).

Att fånga fåglar med snaror eller enklare fällor var en färdighet som i synnerhet pojkar fick lära sig tidigt, till en början kanske som lek men ganska snart för att skaffa sig föda. Allmogens förhållande till vilda fåglar präglades i första hand av en utilistisk inställning. Därför höll man noga reda också på de små och till synes obetydliga arterna. Deras ankomst eller uppträdande tjänade som märken för när arbetet på åkern och i skogen skulle påbörjas eller avslutas. De förmedlade olika budskap som man avläste ur fåglalåten. Härm av låtena gav underhållning, och man såg gärna att rödstjärt och sva-

¹ Tack till Traditionsvetenskapliga nämnden, Svenska Litteratursällskapet i Finland, som finansierat mina studier av sällskapsdjurens betydelse för människor i Norden.

lor installerade sig i fähusen för att ge bolycka åt gården. Andra skrämde och var rentav olycksfåglar. Fåglarna tillskrevs symbolisk betydelse och associerades med en rad andra fenomen (jfr Lévi-Strauss 1962 s. 75 f.).

Några arter, särskilt gulspårvar, ingick också i den folkliga diagnostiken och botrepertoaren. Fåglar var därtill viktiga näringskällor. De var villebråd, särskilt sjöfåglar och skogshöns; deras ägg kunde samlas in, fjädrar och dun användes, och ungar kunde tas hem för att gödas och slaktas senare (Ränk 1982; Storå 1968 s. 144 f.; Berg 1981; Brusewitz 1982; Svanberg & Ægisson 2006).

Över hela landet har man fångat även småfåglar som viktiga proteinkällor, inte minst under tider då övriga livsmedel var knappa. Fångst av snöspårvar, som uppträdde i mycket stora flockar under återflyttningen på våren, var en viktig syssla för många barn i Norrland ännu i början av 1900-talet. De små fåglarna utgjorde ett välkommet tillskott i en annars mager vårkost (Svanberg 2001). Från södra Skåne uppges att gårdarnas drängar vintertid fångade småfåglar och stekte dem inpackade i lera när det skulle eldas i bakugnarna. De möra fågelkropparna spred en behaglig doft i stugan (Christoffersson 1936 s. 73). Kramsfågel av olika slag, såsom snöskator, taltrastar, sidensvansar och gulspårvar som fångstmännen snarat, hörde till utbudet av varor på stadens marknader ännu mot slutet av 1800-talet (Hollgren 1908 s. 41).

Sångfåglar i bur

Men det fanns även andra skäl till att fånga småfåglar, inte nödvändigtvis för att döda dem utan för att antingen hålla dem i fångenskap eller avyttra dem till bemedlade stadsbor som gärna hade sångfåglar i bur. Kanariefågeln, som vi numera uppfattar som den främsta av alla sångfåglar, och den art som redan under senmedeltiden domesticerades i södra Europa för att tjäna just som sällskapsdjur, var importvara och länge förunnad bara ett fåtal att äga (Svanberg & Strand 2012). Det äldsta belägget för att kanariefåglar faktiskt funnits som sällskapsdjur i Sverige är en utgiftspost i De la Gardieska räkenskaperna från april 1648, där betalning till en holländare Cornelius Rolofsen för »Canaria fogglarna» noterades (Karlson 1943 s. 192).

Från 1700-talet spreds kanariefåglar också till andra miljöer, framför allt till borgerskap (bruksägare, apotekare, läkare) och prästgårdar, alltså fortfarande inom de skikt som omfattades av vad socialekologen Börje Hanssen med en användbar term kallade urbana aktivitetsfält (Hanssen 1953). Det var först med järnvägen, ångbåtstrafiken och den närmast industriella uppfostringen av sångkanarier i gruvdistriktet kring den tyska staden Sankt Andreasberg som kanariefåglar blev mera allmänt tillgängliga även i Sverige. Någon arbetarklasshobby, som i de tyska gruvdistrikten och de engelska

textil- och järndistrikten, blev aldrig kanariefåglar i Sverige, även om de tycks ha varit vanliga i hantverksbodan i början av 1900-talet. August Palm hade exempelvis kanariefåglar i sin skräddarverkstad (Svanberg 2011, 2013).

De flesta, även bland de bättre bemedlade, fick därför länge nöja sig med att ha bofinkar, domherrar, hämplingar, siskor och steglitsor, för att nämna några av de mest populära arterna, som sångfåglar i bur. En direkt inblick i det sena 1700-talets fågelhållning får vi i Carl Michael Bellmans epistel 36, där han skildrar en värdshusinteriör: »I taket på sin pinne i bur, ren krögarns hämpling quittra» (Bellman 1921 s. 105 f.).

Inhemska sångfåglar dominerade ännu vid 1800-talets mitt. Zoologen Sven Nilsson (1835 s. 425) lovordar utifrån egen erfarenhet domherren som sångfågel. Den uppges vara »föga skygg, och blir i fångenskap lätt tam, samt lär sig snart att efterpipa åtskilliga arier och melodier». Korsnäbb, tallbit, hämpling, grönsiska, gråsiska, grönfink och steglitsa är andra arter som prisas som burfåglar i den äldre ornitologiska litteraturen (Nilsson 1835 s. 402, 411, 413, 418, 421, 430; Malm 1877 s. 195 f.; Holmgren 1870 s. 278 f., 289, 292, 317, 320, 323, 325, 328, 331, 334).

En för svensk aristokrati säregen sedvänja, utan direkt motsvarighet i andra länder, var det på 1700- och det tidiga 1800-talet populära bruket att i små burar hålla tama orrarnas som ivrigt spelade. De hölls gärna parvis och var mycket omtyckta. Bellman skildrar dem från en krogmiljö i Stockholm; Årstafrun hade dem. Denna form av fågelhållning har dock behandlats på annan plats (Svanberg 2007c).

Sångfåglar i allmogemiljö

Åtskilliga författare har diskuterat fågelhållning i europeisk aristokratisk miljö, särskilt papegojor och andra exklusiva arter (Robbins 2002; De Roo 2007; Svanberg 2007b; Breittuk 2012; Hollsten 2013). Däremot är studier från andra samhällsskikt, inte minst allmogemiljö, färre. Den tyske etnologen Otto Lauffer (1938) har skrivit en liten men fascinerande bok rörande fågelsångens och sångfågelnas betydelse för bönder, hantverkare och borgare i tysk kulturhistoria, där även burfåglar och fågelhandel som levebröd avhandlas. Den speciella flamländsk-nederländsk-tyska sedvänjan med bofinksångtävlingar har varit föremål för några nyare etnologiska studier (t.ex. Matthey 2002). Det förekom även folklig fågelhållning i norra Europa, så ock i Sverige, och jag vill här med några strödda exempel diskutera förekomsten av burfåglar i svensk allmogemiljö men också försöka skildra något av fågelfångarnas verksamhet.

Det finns ett fåtal uppgifter från 1800-talet om att allmogebarn själva höll sångfåglar i bur. Lars Levander (1943 s. 13) rapporterar från Mora och Våmhus att pojkar där med hjälp av ett såll (som användes som ett

ryckgiller) fångade domherrar för att hålla som burfåglar. Per Arvid Säve (1941 s. 107) berättar från 1800-talets Gotland att det var framför allt i Visby som pojkar med hjälp av limspö, slagburar och fågelnät infångade och bedrev handel sinsemellan med domherrar, gråsiskor, steglitsor, grönsiskor och andra finkfåglar. Tog man dem med limspö riskerade man dock att fjädrarna blev skadade, varför andra fångstredskap var att föredra. Säve tillägger att pojkarna ibland återgav fåglarna friheten. Edvin Brännström (2006 s. 39) skriver att det i Nederluleå socken särskilt var pojkar som fångade domherrar, sidensvansar, grönsiskor och gråsiskor för att hålla i bur i gårdarna.

Lantbrukaren och hembygdsförfattaren Olof Christoffersson, född 1869 och uppvuxen i Fru Alstads socken, är den av folkminnesupptecknarna som mest ingående intresserat sig för allmogens fågelhållning. Han återger sina egna barndomserfarenheter av ämnet från södra Skåne. Med nät fångade han bofink, som sedan den vant sig vid fångenskapen blev tam och »kvitt-rade rätt så vackert», bergfink, som hade ett ilsket humör och högg ut ögonen på andra burfåglar om den kom åt, gråsiskan »som sjöng vackrast av alla och trivdes väl i fångenskapen» samt gröningen, dvs. grönfinken, som var en »mycket tacksam och vänlig fågel som sjöng vackert med en mild och behaglig ton». Men han fångade även andra fåglar:

Steglitsor, hemplingar och grönsiskor gingo ej att fånga under nät ty de gingo aldrig ner på bondgårdarna utan de höllo till på dikesvallar, grop- och vägkanter där det växte kardborrar, *hoetisslor*, cikorium, järnört o.d. växter. Ville man fånga dem så måste man göra sig en slagbur och binda kardborrar eller andra växthuvud på gillerpinnen, som satt mitt i buren. Kunde man bara få tag i en hona som lockfågel, gick det lätt att fånga hanar, ty dessa voro ej rädda att sätta sig på gillerpinnens fröknoppar och hacka, varvid ovanlocket slog ner och fågeln var i bur (Christoffersson 1936 s. 74 f.).

Fågelfångare och fågelfångst

Var fick man då tag på sina sångfåglar? Det rörde sig, som vi sett, vanligen om inhemska arter. Fånga dem kunde man göra själv med hjälp av egenhändigt förfärdigade burar, gillrade slagfällor i form av lådor eller såll, med tagnaror eller med hjälp av fågellim (som framställdes av mistelbär, eller ännu vanligare genom försiktig kokning av linolja). Allmogen använde sig dock främst av olika fångstredskap, alltifrån enkla slagfällor till speciellt konstruerade fångstburar av samma slag som jag sett användas fortfarande i Albanien; se särskilt bilden av en fågelfälla med plats för lockfågel ifrån Råneå socken i Norrbotten i Henriksson (1978 s. 23, jfr s. 61). Burar för fångst av domherrar avbildas också i Ekman (1910 s. 200), Levander (1947 s. 14) och Brännström (2006 s. 78).

I städerna kunde man köpa infångade domherrar, grönsiskor och steglitsor på marknader eller rentav av kringvandrande försäljare. Något skrå av

Fågelfångare på Norrbro. De tillhörde ofta resandefolket och fångade sina fåglar i huvudstadens grannskap. Teckning av Georg Stoopendaal. (Ur August Blanche, *Bilder ur verkligheten* 5, 1890.)

fågelhandlare – *oiseleurs* – så som det hade utvecklats i 1700-talets Frankrike, fanns inte i Sverige (Robbins 2002 s. 119). Däremot tycks det ha funnits en särskild yrkeskår som ägnade sig åt fågelfångst – åtminstone i Stockholm – och finns omtalad i källorna sedan 1700-talets början och framöver. Bland sillpackare och bagarpojkar sågs också fågelfångare, när Bellman skildrade trängseln på Skeppsbron i epistel 33 (Bellman 1921 s. 91).

Åtskilliga populära sångfåglar i bur såldes under 1700-talet under en rad mer eller mindre fantasifulla handelsnamn, exempelvis *svensk kanariefågel* (grönfink), *paradisfågel* (snösparv) och *svensk papegoja* (tallbit), vilket skulle öka deras marknadsvärde. *Siska* (grönsiska) och *steglitsa* är handelsnamn av tyskt ursprung, som vittnar om att dessa arter länge funnits företrädta inom fågelhandeln och främst förknippats med burhållning. De exotiskt klingande namnen bidrog förstås till att göra fåglarna mera åtråvärda,

N. ANDERSON.

Lith. och tr. hos Abrah. Lundquist & Co.

EN FÅGELFÄNGARE.

En fågelfångare på Norrebro i Stockholm år 1850. Litografi efter en målning av Nils Andersson.
(Ur Lithografisk Allehanda 1863.)

och många köpare hade nog aldrig sett dem i landskapet, varför de måste ha tett sig väldigt lockande (Svanberg 2007a s. 20).

Författaren August Blanche ger i ett reportage från 1860 vissa inblickar i fågelfångarnas tillvaro. De var uppenbarligen föga aktade av stadens befolkning, snarare misskända. Många tycks ha tillhört resandefolket eller romerna, socialt missaktade av omgivningen, men uppskattade för att de tillhandahöll just sångfåglar. I artikeln, som ger en ganska negativ bild av fågelfångarna, uppges att de köpte eller gjorde sig själva fågelburar och sedan begav sig ut i skogarna runt huvudstaden och levde ett »fullständigt zigenar-lif». De fångade grönsiskor, domherrar, sidensvansar och, i brist på bättre, även sparvar, som de sedan förde med sig till staden och utbjöd åt hugade spekulanter. Vi får också veta att de är »hemma i konsten att tämja kanarie-foglar och lära starar tala ett språk vanligtvis uppblandat med Romani, hvilket han är särdeles hemma uti». Enligt författaren kunde man nästan dagligen se en »grupp af fågelfångare vid nordliga ändan af Norrbro», där de bjöd ut sina fåglar (Blanche 1860; Erixon 1949 s. 11 f.). Gunnar Brusewitz ger i en av sina stockholmsskildringar också en kortfattad redogörelse för fågelhandeln i Stockholm (Brusewitz 1961 s. 71).

Även bondpojkar fångade in fåglar för att sälja vid marknader och på kyrkbacken på söndagarna. Göteborgszoologen August Wilhelm Malm (1877 s. 185 f.) berättar om ett möte med en bondpojke i november 1854, som i närheten av Agnesberg brukade fånga steglitsor med fågellim. Han hade en särskild lockfågel i en bur som placerades i närheten av limträdet. Mattias Oscar Johannes Svedberg (1950 s. 12) meddelar från Skön i Medelpad hur pojkar brukade fånga grönsiskor med hjälp av en levande honfågel som hölls i en lockbur med nät omkring. Genom att sälja sångfåglar kunde pojkar göra sig en liten inkomst.

Från Västerbottens kusttrakter har Otto Holm samlat data om hur allmogepojkar under senare hälften av 1800-talet gärna fångade grönsiskor och höll som sångfåglar. Det såldes också fåglar vid kyrkplatserna. Geologen Arvid G. Högbom kom ihåg hur pojkar på 1860-talet fångade grönsiskor inne i Umeå stad för att hålla dem i bur. »Vi hade den också i bur i min barn-dom», uppgav han om grönsiskan (Holm 1925 s. 229). Grönsiskan var en mycket omtyckt burfågel, lätt att fånga och tämja, och den fann sig snart till rätta i fångenskap. Redan på 1700-talet häckade den som burfågel i Sverige (Hagström 1771).

Lättfångad var också dummerjösen, nattvakan eller tallbiten, som i stora flockar kunde komma in i mellersta Sverige under senhösten. Den fångades lätt med hjälp av snaror. Stockholms fågelfångare utbjöd den ännu på 1870-talet under benämningen svensk papegoja. Den uppgavs vara trevlig och behaglig (Aurell 1877 s. 138).

De flesta av de här fåglarna blev inte långlivade i bur. Antingen släpptes de ut efter ett tag, eller så dog de. Det fanns grönsiskor och domherrar som

kunde härda ut årtal i fångenskap, beroende på vilken skötsel och omsorg de ägnades. Men annars var de förbrukningsvara, nya fanns att tillgå och kunde lätt infångas eller köpas vid nästa marknadstillfälle.

Tama kråkfåglar

Även om det kom papegojor till hovet redan på 1500-talet och tjänade som tamfåglar, vilka ibland lärde sig härma människoröster, förblev de exklusiva ända in på 1900-talet. Däremot fanns det andra fåglar som kunde hållas på samma sätt som papegojor och som snabbt blev tama och dessutom kunde imitera sång och tal på samma sätt som vissa papegojor, nämligen olika kråkfåglar. Det är en mycket gammal sedvänja i Europa (omtalad av såväl Plinius som Geoffrey Chaucer) att ta hem kråkfågelungar och tämja dem. Ännu på 1990-talet observerade jag en tam korp på Färöarna, och i vissa bergstrakter i Portugal inträffar det alltjämt att man infångar nötskrikor och skator för att ha som sällskapsfåglar. Det har förekommit fram till våra dagar även i Sverige. Bara för en generation sedan kunde man se gamla fiskegubbar i Limhamn med tama kajor som hade lärt sig vissla efter förbipasserande kvinnor (egen intervju 2012).

Tama korpar förekom här och var bland präster och andra. Bland allmogen tycks särskilt kajor har varit populära. Det berättas ifrån östra Skåne att det under 1800-talet var ett utbrett pojknöje att ta hem kajungar, *alikeonga*, för att tämja dem (Cappelin 1932 s. 131). Per Andersson från Bodsjö socken i Jämtland meddelar i en uppteckning 1936 att tama kråkor »var roliga som lekkamrater men oerhört tjuvaktiga någonting fenomenalt» (ULMA 9515). »Kajan blifver i fångenskap mycket tillgifven sin vårdare», skriver zoologen August Emil Holmgren (1870 s. 278 f.), som hade rika erfarenheter av detta.

Ohyrebekämpning

En säregen form av fågelhållning inomhus i allmogemiljö berättar Olof Christoffersson ganska utförligt om från sin hembygd i södra Skåne. Han ger i sin bok en initierad skildring från Skytts härad av människornas förhållande till djurlivet. Bl.a. berättar han att bönderna, när kungsfåglar på hösten återkom i trädgårdarna, brukade fänga några av dem genom att med en tjär-doppad *täckekäpp* peka under buken på fåglarna, när de satt i träden. Det gick mycket lätt, men man måste akta vingarna så att det inte kom tjära på dem, för då kunde fåglarna inte flyga. Tjäran avlägsnade man sedan med litet svinflott och så släppte man in fåglarna i stugan, där de snart blev alldeles orädda och flög fritt omkring i rummet och fångade flugor. Så snart de hade rensat hemmet på flugor flög de ut igen, men de kunde ibland vara kvar inomhus upp till ett par veckor.

Det hände också att man på samma sätt fångade gärdsmygar och rödhakar, men de blev enligt Christoffersson aldrig lika tama utan smet ut så fort

tillfälle gavs. Man kan kanske karakterisera denna form av fågelhållning som ett slags biologisk ohyrebekämpning (Christoffersson 1936 s. 78; Svanberg 2006).

Sedvänjan med fåglar som skadedjursbekämpare är belagd också från Nordkalotten, där man ännu i början av 1900-talet höll tama vadare – såsom gluttsnäppa, svartsnäppa och grönbena – i pörtena för att bekämpa skogskackerlackor. Dessa var städse närvarande snyltgäster i stugorna, där för-rådshushållningens torkade fisk och lagrade bröd utgjorde en viktig del i deras kost (Orstadius 1909). Det kan nämnas att det finns exempel på att bönder i centrala Europa också hade fåglar som ohyrebekämpare inomhus, bl.a. vaktlar, men också tättingar av olika slag. Utanför Europa är exemplen på fåglar som odjurs- och ohyrebekämpare på gårdar och inomhus legio.

Sydsvenska julupptåg

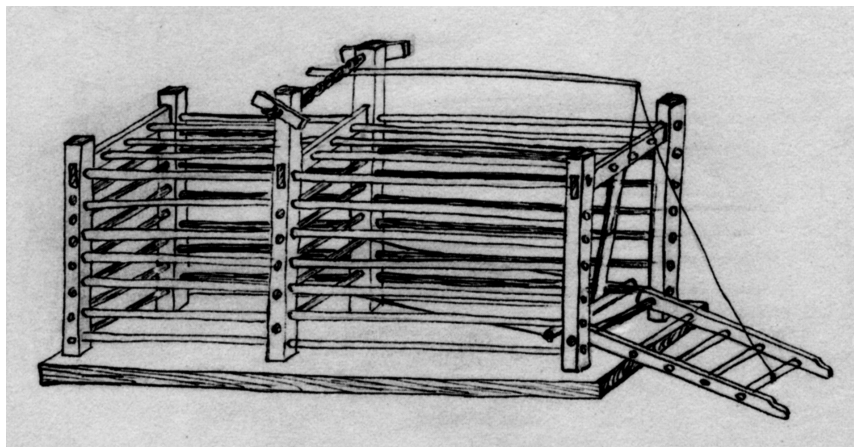
I detta sammanhang kan erinras om den roll infångade småfåglar, vanligen gråsparvar, spelade i folkliga julupptåg i 1800-talets Skåne. Sedvänjan har behandlats utförligt i en studie av Nils-Arvid Bringéus (1973) och skall bara kortfattat presenteras här. Den kallades »att springa med julfågeln». Också i det fallet släpptes fåglar lösa i stugan, men syftet var ett annat. Gråsparvar infångades i skymningen på sina övernattningsställen. Signe Forsberg berättar från östra delen av landskapet:

De voro lätta att få tag i, emedan de höllo till under takskägget på de låga längorna. Något mer eller mindre klyftigt rim skrevs på en papperslapp och bands antingen om halsen eller benet på sparven. Vid mörkrets inträde och då alla husets folk voro församlade kring det stora stugubordet, öppnades dörren helt sakta på glänt och in genom dörrspringan kom en fågel flygande. Han flaxade rakt mot ljuset, vars små flammande lågor genast släcktes av luftdraget. Inne i den mörka stugan uppstod nu under muntert skratt och glam stor villervalla, innan man ånyo fått ljusen tända och infångat den förskrämda sparven, som suttit väl dold i någon mörk krok (Forsberg 1929 s. 7 ff.).

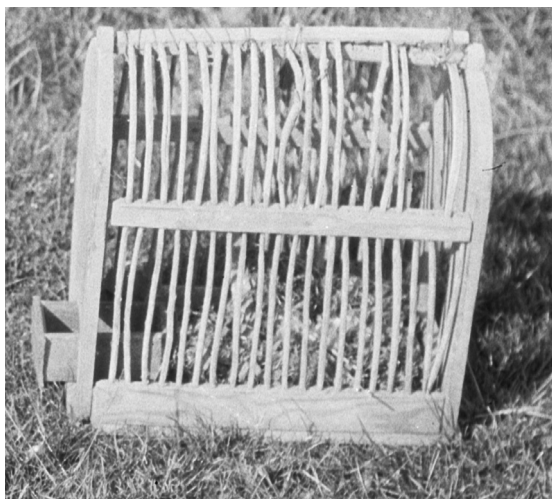
Det gällde sedan att ta fast skälmen som släppt in fågeln och att därefter vidarebefordra fågeln på samma sätt till någon granne. Denna sedvänja, som kan ses som ett slags folklig kedjebrevslek med levande fåglar, är känd framför allt från 1800-talets sydvästra Skåne (Christoffersson 1921). Bringéus spekulerar i huruvida leken kanske rentav inspirerats av föreställningar om brevduvor, men vid 1800-talets mitt var brevduvekulturen knappast ännu etablerad i Sverige, så upphovet måste vara något annat.

Burar och foder

Om sångfåglarnas vård vet vi väldigt lite. Det finns en del uppgifter om hur kanariefåglar sköttes, och det finns till och med en del litteratur i ämnet från 1700-talet och det tidiga 1800-talet. Det var vanligtvis från tyskan översatta

Bur för fångst av småfåglar. Teckning efter original i Hertsön, Nederluleå. (Ur Edvin Brännström, *Äldre jakt och fångstmetoder i en Norrbottenssocken*, 2006.)

Fågelbur från Degerfors socken i Västerbotten. Foto 1934 (Västerbottens museum).

skrifter med handfasta råd riktade till en burgen läsekrets (Christiansen 2012). Till allmogen nådde förstås aldrig dessa skrifter. Burar tillverkade man vanligtvis själv eller – om man hade råd och möjlighet – köpte av kringvandrande försäljare; uppgifterna är dock mycket knapphändiga. De enkla burar vi sett har varit träkonstruktioner med ståltråd.

Sångfåglar i bur krävde också näring. Uppenbarligen fick de ofta lin- och hampfrö, som bönderna odlade allmänt på många håll. Även rovfrön fick tjäna som burfågelfoder. Den företagsamme burfågелodlaren kunde själv insamla frön och gröndelar från vilda växter, som också blev viktigt foder.

I litteraturen rapporterades att bl.a. frön av groblad, kardborre, korsört

samt blad av maskros och våtarv användes som föda åt sångfåglar i bur (Henriksson 1923 s. 49). Den sistnämnda arten var känd under en rad folkliga benämningar (jfr Edlund 2013). Några av dessa återspeglar, som botanisten Veit Brecher Wittrock (1908 s. 235) visade i en undersökning, växtens nytta för olika ändamål. Sådana benämningar var *fågelnarv*, *fågelnata*, *fågelgräs*, *hönsnarv* och *tippugräs*, som »tyda på växtens användning såsom föda för fåglar (i synnerhet höns och burfåglar, kanariefåglar etc.)».

Avikulturens modernisering

Ur ett europeiskt perspektiv var sångfågelkulturen dock starkt eftersatt i Sverige. Medan fågelhållningen såväl på de brittiska öarna som på tysk- och romanskspråkiga områden i Europa hunnit formas till en bred och utvecklad hobby, som omfattades inte bara av överklassen utan också av hantverkare och industriarbetare som kunde uppvisa en stor skicklighet i att föda upp och producera goda sångfåglar eller vackra utställningsfåglar, förblev *fågelliebhaberiet* – som det enligt tidens språkbruk hette i den framväxande litteraturen – begränsat till en liten krets i Sverige även efter industrialismens genombrott. Orsakerna till detta är ej entydiga, men ett skäl torde vara den fördröjda urbaniseringen och annorlunda demografiska strukturen i Sverige. På kontinenten uppbars intresset av ett småborgerligt skikt i städer och större byar, på de brittiska öarna främst av en etablerad arbetarbefolkning (som fick nöja sig med kanariefåglar och duvor när överklassen ägnade sig åt tävlingar med hästar och rashundar).

I Sverige levde människorna till stor del ännu på landsbygden, och »överskottet» emigrerade utomlands, inte till städernas fortfarande begränsade industrier. Globaliseringen fick därför inte samma uttryck i det sena 1800-talets Sverige som annorstädes i nordvästra Europa. Vid utställningar i Skottland, England eller Tyskland kunde tusentals kanariefåglar visas på 1880-talet; i Sverige var arten alltfjämt relativt sällsynt. Redan i Danmark var situationen en annan, vilket framgår av de översikter som publicerats (Wiese 1891 s. 56).

Avikulturen hade snabbt moderniserats och expanderat på kontinenten, med ett omfattande utbud av exotiska importerade fåglar, en omfattande avel av sångkanariefåglar, en industriell framställning av foder och tillbehör samt en professionalisering av handel och annan kringverksamhet. Än hade inte dessa strömningar nått Sverige. Den tyske zoologen Alfred Brehm, som tecknat fågelhandelns tillstånd i Europa på 1860-talet, sammanfattade förhållandet i Sverige så, att liebhäberiet där stod på samma nivå som i Grekland och i Turkiet. Med andra ord: det förekom knappt. I Sverige hölls mest inhemska fröätare i bur, heter det. Hans rapportör, konservatorn vid Naturhistoriska riksmuseet, den tyskfödde Wilhelm Meves (1814–1891), meddelade att man knappast kunde tala om någon fågelhandel i egentlig mening.

Ville man ha kanariefåglar, papegojor eller andra exotiska fåglar var man hänvisad till att importera dem själv, vilket förekom i hamnstäder som Göteborg och Malmö. Annars fick man som i Stockholm i regel nöja sig med de tyska kringvandrande handlare som då och då dök upp med kanariefåglar. Meves ger en ganska dystert bild av kommersen. Fågelhandlare från Harz anlände ibland till huvudstaden med några hundra kanariefåglar, skriver han. De sålde raskt slut på sina varor men var uppenbarligen inte särskilt nogräknade, eftersom en stor del av fåglarna senare visade sig vara honor, inte de skönsjungande harzersångare kunderna förväntade sig (Brehm 1872 s. 126). Då var grönsiskor och hämplingar säkrare och billigare kort att satsa på.

Först i slutet av 1890-talet, när dansken Axel Cohn etablerade sin fågelbutik i Klarakvarteren i Stockholm, började det finnas en jämn tillgång på kanariefåglar och andra exotiska fåglar, men ännu på 1920-talet var vildfångade inhemska fåglar vanliga som burfåglar.

Källor och litteratur

Otryckta källor

ULMA = Upppteckningar. Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.

Tryckta källor och litteratur

- Aurell, Wilhelm, 1877: Vakteln. I: Svenska Familj-Journalen 16. S. 136–138.
- Bellman, Carl Michael, 1921: Carl Michael Bellmans skrifter 1. Stockholm.
- Berg, Gösta, 1981: The Collection of Wild Birds' Eggs and Nestlings in Sweden. I: Fröodskaparrit: Annales Societatis Scientiarum Færoensis 28–29. S. 132–157.
- Bergman, Sten, 1955: Stenålder och grön urskog. Stockholm.
- Blanche, August, 1860: Stockholmstyper 2: Fogelfångaren. I: Illustrerad Tidning No 24 (16 juni 1860). S. 3.
- Brehm, Alfred E., 1872: Gefangene Vögel. Ein Hand- und Lehrbuch für Liebhaber und Pfleger einheimischer und fremdländischer Käfigvögel 1. Leipzig und Heidelberg.
- Breittruk, Julia, 2012: Pet Birds. Cages and Practices of Domestication in Eighteenth-Century Paris. I: InterDisciplines 1. S. 6–24.
- Bringéus, Nils-Arvid, 1973: Låt oss lustiga vara! Om skånska julupptåg. I: Nils-Arvid Bringéus (red.), Skånska årsfester. Lund. S. 141–149.
- Brusewitz, Gunnar, 1969: Stockholm: staden på landet. Stockholm.
- 1982: När brushanen hörde till husdjuren. I: Gunnar Brusewitz, Den nöjsamma nyttigheten: om natur och naturskådande i en svunnen tid. Stockholm. S. 218–227.
- Brännström, Edvin, 2006: Äldre jakt- och fångstmetoder i en Norrbottenssocken. Umeå.
- Cappelin, Ola, 1932: Gammal sed och tro i Kivik. Lund.
- Christiansen, Lars, 2012: Svenska kanariefågelböcker på 1800-talet. I: Ingvar Svanberg (red.), Mästersångare i fjäderskrud: människor och kanariefåglar under 600 år. Uppsala. S. 20–21.
- Christoffersson, Olof, 1912: Några skånska jullekar. I: Fataburen. S. 240–243.

- 1936: Skytts härad: kulturhistorisk beskrivning. Trelleborg.
- De Roo, Tom, 2007: Vreemde vogels: de papegaai en de kanarie als uitheemse gezelschapsdieren in Antwerpen van de zestiende tot de achttiende eeuw. I: H. Devisscher (red.), Wonderlycke dieren op papier in de tijd van Plantin. Antwerpen. S. 29–47.
- Edlund, Lars-Erik, 2013: Våtarv i språkgeografisk belysning. Ett bidrag till en nordisk kartläggning. I: Växter och växtnamn – ett möte mellan botanik och språkvetenskap. Föredrag från ett symposium i Stockholm och Uppsala 25–26 november 2010. Utg. av Lars-Erik Edlund, Inger Larsson & Staffan Nyström. Uppsala. S. 109–124.
- Ekman, Sven, 1910: Norrlands jakt och fiske. Uppsala.
- Erixon, Sigurd, 1949: Stockholms hamnarbetare före fackföreningens genombrott: en etnologisk studie. Stockholm.
- Forsberg, Signe, 1929: Folkliv och lekar: det gamla byahemmets dagar från jul till Kiviks marknad. Malmö.
- Hagström, Johan Otto, 1771: Underrättelse om Grönsiskans parning. Inrikes Tidningar 1771, nr 84.
- Hanssen, Börje, 1953: Fields of Social Activity and Their Dynamics. I: Transactions of the Westermarck Society 2. S. 99–133.
- Henriksson, Heidi, 1978: Popular Hunting and Trapping in Norrland. Stockholm.
- Henriksson, Johannes, 1923: Vartill våra växter duga. Stockholm.
- Hollgren, Carl Axel, 1908: Om kornsparfven. I: Fauna och Flora 3. S. 40–42.
- Hollsten, Laura, 2013: Konsumerad och älskad till döds: vilda och tama papegojor i den tidigmoderna atlantiska världen. I: Elore 20. S. 46–66.
- Holm, Otto, 1925: Några fågelarters tidigare förekomst i Övre Norrland. I: Fauna och Flora 20. S. 225–229.
- Holmgren, Aug. Emil, 1870: Skandnaviens foglar 1:2. Stockholm.
- Karlson, William, 1943: Ebba Brahes hem: ett herremansinventarium från 1600-talet. Lund.
- Lauffer, Otto 1939: Singvögel als Hausgenossen im deutschen Glauben und Brauch. Berlin.
- Levander, Lars, 1943: Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft 1. Stockholm.
- Lévi-Strauss, Claude, 1962: La pensée sauvage. Paris.
- Löfgren, Orvar, 1981: Människan och landskapet – landskapet och människan. I: Lauri Honko & Orvar Löfgren (red.), Tradition och miljö: ett kulturekologiskt perspektiv. Lund. S. 235–260
- Malm, August Wilhelm, 1877: Göteborgs och Bohusläns fauna, ryggradsdjuren. Göteborg.
- Matthey, Ignaz, 2002: Vincken moeten vincken locken. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland. Hilversum.
- Nilsson, Sven, 1835: Skandnaviens fauna 2. Foglarna 1. Lund.
- Orstadius, Ernst, 1909: Vadare som husdjur. I: Fauna och flora 4. S. 44–45.
- Robbins, Louise E., 2002: Elephant Slaves and Pampered Parrots: Exotic Animals in Eighteenth-Century Paris. Baltimore.
- Ränk, Gustav, 1982: Fåglar som sjukdomsförmedlare i folktron. I: Saga och sed. S. 178–201.
- Storå, Nils, 1968: Massfångst av sjöfågel i Nordeurasien. Åbo.
- Svanberg, Ingvar, 2001: The Snow Bunting (*Pleuronectes nivalis*) as Food in the Northern Circumpolar Region. I: Fróðskaparrit: Annales Societatis Scientiarum Faeroensis 48. S. 29–40.

- 2006: Levande fågelfångare: om vilda fåglar som ohyresbekämpare. I: Rig 89. S. 78–84.
- 2007a: »Deras mistande rör mig så hierteligen»: Linné och hans sällskapsdjur. I: Svenska Linnésällskapetets Årsskrift 2007. S. 11–108.
- 2007b: »Kunna lära att hwisla och tala»: Linnés och andras papegojor i 1700-talets Sverige. I: Uppland: årsbok 2007. S. 115–150.
- 2007c: Orren på Mummens vårdshus. Spelfåglar i 1700-talets Sverige». I: Rig. S. 82–86.
- 2011: Kanariefågeln svenska historia: ett förbisett 400-årsjubileum. I: Svenska Linnésällskapetets Årsskrift 2011. S. 71–116.
- 2013: Kanariefåglar är också kultur. I: Kanarieaktuell. Ett medlemsblad för Svenska kanarieklubben 2013:2. S. 23–25.
- Svanberg, Ingvar & Johnny Strand, 2012: Giovanni Pietro Olinas beskrivning av kanariefågeln av år 1622. I: Svenska Linnésällskapetets Årsskrift 2012. S. 21–29.
- Svanberg, Ingvar & Sigurður Ægisson, 2006: Black Guillemot (*Cephus grylle*) in Circumpolar Folk Ornithology. Scripta Islandica 56. S. 101–114
- Svedberg, M. O. J., 1950: Från gamla Skön 2. Sundsvall.
- Såve, Per Arvid, 1941: Boskapsskötseln på Gotland. Visby.
- Wiese, Valdemar, 1891: De nordiske Stuefugle, deres røgt og pleje. Kjøbenhavn.
- Wittrock, Veit Brecher, 1908: Om jordens allmännast utbredda fanerogam, Sveriges ymnigast vinterblommande och mest namrika växt. I: Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Årsbok. S. 221–236.

Summary

Ingvar Svanberg, Bird catchers and songbirds in a peasant setting in 18th- and 19th-century Sweden

Canaries (first attested as cage birds in Sweden in 1648) and parrots (from the 16th century) were for a long time the exclusive preserve of the aristocracy and other members of the upper classes. But peasants, too, sometimes kept songbirds in cages, although these would be native species, such as bullfinches, siskins, redpolls, linnets, goldfinches and greenfinches. Many boys developed a certain skill in the use of snares and traps of various kinds to catch birds, which they then kept in captivity or sold to others, earning themselves a little pocket money. However, there were also more professional bird catchers, particularly in Stockholm, who made a living from this activity. In the 19th century, they tended to frequent Norrbro bridge in central Stockholm, where they sold birds which they had caught in the forests around the capital. These bird catchers appear to have belonged to the Roma or Traveller communities, and were also known for their skill in training songbirds and starlings.

Captured birds were sometimes used for the specific purpose of controlling pests. In certain parts of Sweden, peasants caught small birds or shorebirds, which they let into their cottages to keep down flies and other insects. Modern bird-keeping, based on imports of exotic species, was a late development in Sweden. Not until the mid 1890s did the first bird shop open in Stockholm. Its owner had moved there from Denmark.

Sigurd Fries

1924–2013

Foto: Clas Fries

Sigurd Fries avled den 24 juni 2013, 89 år gammal. Han var son till Robert Fries – föreståndare för Bergianska trädgården – och Nanna, född Curman, och fick sitt tilltalsnamn efter morbrodern Sigurd Curman.

Sigurds studier vid Uppsala universitet resulterade i filosofie kandidatexamen 1945, och tre år senare blev han filosofie magister i tyska språket, litteraturhistoria med poetik och fonetik samt, med högsta betyg, i nordiska språk. Efter en licentiatexamen 1953 disputerade han 1957 i nordiska språk på avhandlingen *Studier över nordiska trädnamn*, vilket omedelbart ledde till förordnande som docent. Han upprätthöll en docenttjänst vid Uppsala universitet mellan 1957 och 1968, och vikarierade också under kortare perioder på olika professurer vid Institutionen för nordiska språk. År 1967 utnämndes han till förste arkivarie vid Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA) och året därefter till professor i svenska språket, särskilt nusvenska, vid det då nyinrigda lärosätet i Umeå. Professuren upprätthöll han sedan fram till emeriteringen 1988 men deltog ända fram till 2010 vid institutionens seminarier.

Sigurd var en av de pionjärer som målmedvetet bidrog till uppbyggnaden av det nya universitetet. De nyrekryterade professorerna och deras medarbetare i Umeå hade åtskilligt att bestyra. Kursplaner skulle sammanställas, lärare och studenter rekryteras, utbildning i på den tiden stora grupper genomföras och forskning och forskarutbildning initieras och bedrivs. Det var också vid denna tid som externfinansierade forskningsprojekt blev på modet, och i Umeå blev särskilt tvär- och mångvetenskapliga satsningar viktiga. I samtliga dessa uppgifter engagerade sig Sigurd helhjärtat.

Utöver detta byggdes ett fantastiskt rikt institutionsbibliotek upp med hjälp av gåvor och köp – bl.a. köptes böcker från D. O. Zetterholms och Jöran Sahlgrens privatbibliotek – liksom förutsättningar skapades för en bredare språk- och kulturforskning vid Folkmåls- och folkminnesinstitutet för övre Norrland (FFÖN), vars föreståndare Sigurd blev redan 1969.

Som forskare etablerade sig Sigurd Fries tidigt som dialektolog, namnforskare och språkhistoriker. Mest känd är Sigurd för forskningen om växtbenämningar, där skilda dialektologiska, etymologiska och semantiska problem uppmärksammas. I denna nekrolog lägger jag, naturligt nog, tyngdpunkten vid hans dialektologiska arbeten.¹

Avhandlingen behandlade som sagt de nordiska trädnamnen – *trädbenämningar* skulle vi med dagens terminologi säga. Rumsligt är perspektivet nordiskt, och tidsmässigt är det djupt, då diskussionen på somliga ställen tar sitt avstamp i de klassiska indoeuropeiska språken men självfallet mestadels tar spjörn mot de nordiska. Huvudsyftet är att allsidigt undersöka de neutrala avledningar av typen *äspe*, *birke* och *eke* (som finns vid sidan av *asp*, *björk* och *ek*) vad avser utbredning – här finns ett antal kartor –, funktion och inflytande på de icke-avledda benämningarna på träd. Ortnamns-materialet spelar en stor roll i avhandlingen.

Genom analys av äldre bebyggelsenamn som innehåller avledda benämningar söker Sigurd tidfästa uppkomsten av de avledda formerna. Han menar att dessa avledningar är nordiska nybildningar, och inte hör samman med det mönster som ord som lat. *aequinoctium* 'dagjämning' (till stammen *noct-*) eller västnordiskt *andviðri* 'motvind' (till *veðr* 'vind', 'väder') representerar. Dessa slutsatser grundar han på synnerligen noggrann analys av materialet.²

Betydelsen av *asp* i *Aspås* resp. *äspe* i *Äspeberga* diskuteras också. Här drar han slutsatsen att både *asp* och *äspe* har en allmän betydelse 'asp'; den ofta i litteraturen indikerade distinktionen mellan *asp* i en allmänbetydelse och *äspe* i en betydelse 'ställe där det växer asp', 'aspdunge, aspskog' skulle alltså inte träffa rätt. Denna säkert alldeles riktiga uppfattning har dessvärre inte fått vederbörligt genomslag. Långt senare (Fries 2000 s. 204) säger Sigurd – man kan höra hans stilla hjärtesuck – att förhållandet att en av hans viktigaste slutsatser i avhandlingen inte tycks ha slagit igenom i forskningslitteraturen kan ha två möjliga förklaringar: »Antingen hade jag fel, eller fungerar resultatspridningen illa inom vårt ämne. Eftersom under årens lopp inga anmärkningar har riktats mot mitt resonemang, måste det väl vara den senare förklaringen som gäller.» Som sagt: man hör sucken!

¹ I Namn och bygd kommer hans insatser som namnforskare att särskilt behandlas.

² Det kan sägas att Sigurd Fries långt senare – detta utifrån antaganden i Harald Bjorvands avhandling Holt og Holtar. Utviklingen af det indoeuropeiske kollektivum i norrønt (1987; tryckt 1994), som sätter in dessa bildningar i ett indoeuropeiskt sammanhang – återkommit till dessa kollektivets ålder och därvid framhållit dialekternas betydelse för det språkhistoriska och etymologiska arbetet. Fries understryker därvid att om forskaren tar »dialekterna till hjälp, så märker man hur lätt novationstendenser uppstår och hur snabbt dessa kan utvecklas i vissa dialekter, om det inte finns hämmande krafter i närheten. Denna lärdom som dialekterna ger oss, bör, tycker jag, göra oss ödmjukt måttfulla vid åldersbestämningar» (Fries 2000 s. 206). Detta är beaktansvärda ord.

I nära anslutning till avhandlingen publicerades 1957 en artikel om trädbenämningarna *al* och *alder* 'Alnus', där författaren utreder dialekternas ord för 'gråal' och 'klibbal' och förmedlar betydelsefulla språkgeografiska iakttagelser. Denna mönstergilla studie ligger till grund för den kartering av uttalsformer och betydelser i Kungl. Gustav Adolfs Akademiens språkatlas som nu är under utgivning.

I en artikel görs en fin analys av växtbenämningen *älggräs*, enligt författarens förmodan ett äldre **æl(e)græs*, i en annan en studie av *läd* och *läde* använt om blad, bl.a. näckrosblad, som täcker en vattenyta. Intresseväckande är ett par undersökningar som rör den eventuella förekomsten av noaord bland växtbenämningar, bl.a. det färöiska ordet *baraldur* 'en (Juniperus)'. Perspektiven blir än vidsträcktare i ett bidrag som det om indoeuropeiskt **deru-* 'trä(d)' där nordisk ortnamnsevidens lyfts fram, eller i den artikel som behandlar betydelsen av orden *tall* och *fura* med etymologiska släktingar.

I en festskriftsartikel 1983 tar Fries upp den intrikata diskussionen rörande formerna *havre* och *hagra* 'havre' som finns intill varandra i de svenska dialekterna. Man har ibland rentav räknat med att de båda formerna kunde ha olikartat ursprung, något som dock knappast är sannolikt. Viktiga är de iakttagelser Fries här gör om de kulturförbindelser som formerna vittnar om. Vad denna språkliga kartering kan säga om havreodlingens historia inom Östersjöområdet uppmärksammas dessutom.

Dialektala och äldre tiders växtbenämningar har i skilda sammanhang samlats och analyserats av Sigurd Fries. Jägmästaren Gustav Fridners rika samling av västerbottniska benämningar utgavs sålunda i en bok från 1999 sammanställd av Sigurd tillsammans med Jan Nilsson och Margit Wennstedt. S. A. Forsius växtbenämningar i *Physica* 1611 och Peter Artedis lilla Nordmalingsflora från 1729 är utgångspunkten för andra studier. Denna sist nämnda, charmiga lilla växtförteckning utgavs för övrigt av Sigurd i en mönstergill edition i Johan Nordlander-sällskapets skriftserie 1985. Sigurd kombinerar i arbeten som dessa sin initierade kunskap om dialekter med goda botaniska insikter.

Viktigast i denna del av produktionen är den bok som utgavs 1975, Svenska växtnamn i riksspråk och dialekt. Den består av tre fristående artiklar. Ur dialektologiskt perspektiv är genomgången av de folkliga växtbenämningarna i Linnés skrifter naturligtvis viktigast i denna volym, där en omfångsrik och värdefull ordlista utgör stommen. Algernas svenska benämningsbruk behandlas i ett annat avsnitt såväl dialektgeografiskt som etymologiskt. Här finner man utredningar av benämningar på *slak-*, *släk-*, *släck-* och *läcka* samt av syd- och västsvenska ord som *kove*, *klöder*, *tare* och andra; detta är ett i många avseenden knivigt material. Dessutom behandlas i boken standardspråkets benämningar i ljuset av sådana som möter i tidiga floror.

Sammanfattande perspektiv på de dialektala växtnamnen, deras semantik, ombildning och variation – bl.a. avhandlas vilka växter som har många benämningar och vilka funktioner olika växtbenämningar inom en och samma språkgemenskap kan ha – lämnas i en principiellt viktig artikel från 1979.

Ett tjogtal av Sigurds artiklar om växtbenämningar samlades av de närmaste kollegerna i boken *Växtnamn då och nu*, och tillägnades honom på sjuttioårsdagen 1994. Här får man en god bild av de olika vägar som Sigurd beträtt i sin forskning om växternas rikt varierade benämningar i svenskan.

Ett antal språkgeografiska och ordhistoriska monografier skall också här uppmärksammas, först två böcker från förra delen av 1960-talet. I *Öländskt och uppsvenskt*. En ord- och ortnamnshistorisk studie över uppsvenska drag på Öland och längs Götalands östkust (1962) bidrar han på ett värdefullt sätt till beskrivningen av de språkliga spår som det gamla sveaväldets expansion söderut efter Östersjökusten resulterat i. Ett antal ord och ortnamnselement behandlas utifrån detta perspektiv, t.ex. *träsk*, *stummel*, *tåtel*, *hötter*, *böle* och *säter*. Till diskussionen om öländskans förhållande till andra svenska dialekter bidras också. Visserligen har senare forskning – naturligt nog – i vissa enskildheter korrigerat Fries men det sätt varpå språkgeografiska förhållanden här analyseras är förebildligt.

Två år senare, år 1964, publicerade Sigurd ännu en monografi, *Stätt och stätta i Norden*. Ett verbalabstrakts betydelseutveckling och ett bidrag till studiet av hägnadsterminologien. Denna studie är ett mästerligt exempel på vad som kan åstadkommas inom den forskningstradition som efter en tysk-språkig tidskrift benämns *Wörter und Sachen*; här återfinns karteringar av termer och klivstättans förekomst. Perspektivet är nordiskt, och intresseväckande är inte minst de semantiska analyser som görs utifrån dialektmaterial.

Åtskilliga gånger gör Fries i sina studier – stundom dock mer i förbigående – viktiga språkgeografiska iakttagelser. Detta gäller en tidig studie publicerad i denna tidskrift av slutljudande *m* i stället för *n* i fornsvenskan och uppsvenska dialekter. Efter att ha konstaterat att denna novation rimligen tillhör 1200-talet och funnits på uppsvenskt område och i Dalabergslagen men inte kommit att beröra övre Dalarna, drar Fries slutsatsen att »[b]ygderna kring Siljan och längs Västerdalälven [...] redan då [utgjorde] mot sydöst väl avgränsade dialektområden» (Fries 1958 s. 168). Även språkgränsen mellan Dalarna och Härjedalen har behandlats, liksom han i några artiklar mer generellt behandlat språkkartan i forskningens tjänst.

En ordhistorisk studie av dialektalt *dröste* 'högsäte i en bondstuga' i ljustet av ordet *drott* 'husbonde' visar prov på kombinationsförmåga av bästa märke, medan generella språkhistoriska perspektiv demonstreras i en artikel om adverbtypen *hä blås kalla* 'det blåser kallt', vilken i sina detaljer kartläggs.

Ortnamn figurerar som synes i en del av de redan nämnda arbetena, och är i avhandlingen ett väsentligt material. Men det finns många fler onomastiska arbeten. Inte minst namn på lokaler utefter kustfärleder intresserade Sigurd Fries, både äldre och yngre namn. Önamnet *Tarv* i Umeå skärgård exempelvis sätts i en studie in i ett sannolikt kommunikationssammanhang där *Tarv* under tidig medeltid, men även dessförinnan, antas ha utgjorts av några klippholmar som varit seglingsmärken för sjöfarande. En grupp yngre färdledsnamn som *Rödskon* på kobbar samt välkända namn som *Bonden* och *Björn* diskuteras i annat sammanhang. Hydronymerna *Sången* och *Sångan* dryftas i flera arbeten, vad gäller både etymologi och förhållandet mellan sjönamn och vattendragsnamn. Om personnamn i ortnamns bestämningsleder har Sigurd i flera artiklar stannat upp, bl.a. vid behandlingen av namnen *Löckerum* och *Lokrume*. Rimligare än att här anta ett personnamn *Løki* i bestämningsleden, är antagandet av ordet *lök*; sedan kan det diskuteras om det rör sig om backlök, någon annan lökväxt eller kanske rentav någon lökliknande växt.

Mer sammanfattande perspektiv anlade Sigurd i några artiklar på ortnamn och bebyggelsehistoria i Övre Norrland. Relationen mellan de nordnorrländska naturnamnen som synes vara av hög ålder och de yngre bebyggelsenamn som här finns (namn på *-mark* och *-böle*) diskuteras på ett intresseväckande sätt. Studier som dessa har utgjort viktiga avstamp för senare onomastisk forskning på området.

Inte sällan söker Sigurd i sina bidrag sammanfatta och positionera sig i en tidigare forskningsdiskussion. Det gäller bland annat i ett bidrag om namnen på *-böte* på finlandssvenskt område, där en rad finlandssvenska forskare men också Ivar Modéer uttryckt olika uppfattningar. Genom att granska föregångarna på det sätt som Sigurd gör – med hovsamhet i uttrycket men med tyngd i argumenteringen – läggs en solid grund för all fortsatt forskning.

Carl von Linnés omfattande författarskap studerade Fries ur ett flertal aspekter, bland annat Linnés språk och stil. Särskilt betydelsefullt är en år 1966 publicerad uppsats om Linnés resedagböcker i relation till de tryckta reseskildringarna, där författaren bland mycket annat finner en del nycklar till tidens språkhistoria och språksociala förhållanden. Det understryks exempelvis att dagböckerna ofta har en friskhet och omedelbarhet i stilen som gått förlorad vid bearbetning för trycket.

Under senare delen av sin levnad medverkade Sigurd till utgivningen av Linnés stilistiskt sett spänstiga dagbok *Iter Lapponicum*, vilken utgavs i Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar i tre stora volymer (2003–05). Det var många som deltog i detta arbete, men Sigurd drog – tillsammans med bl.a. makan Ingegerd, redaktören Roger Jacobsson och lokalhistorikern Algot Hellbom – den största delen av bördan. År 2007 tilldelade Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien honom sin jetong i guld för arbetet med *Iter Lapponicum*, och tre år senare fick han för sin Linnéforskning

ta emot Uppsala universitets Linnémedalj i guld. Denna senare utdelas i första hand för »utomordentligt framstående vetenskaplig gärning, särskilt inom de linneanska vetenskapsområdena eller Linnéminnet närliggande fält».

Om det jag nu har nämnt ger huvuddragen i Fries forskning, skall också några studier få träda upp på scenen som visar andra sidor av honom som forskare. I den festskrift som tillägnades Carl Ivar Ståhle 1973 finner vi sålunda ett litet bidrag om tryckfördelningen i sammansatta personnamn under den i sammanhanget passande rubriken Carl Ivar och Anna-Greta. Och i en annan festskrift, den som tio år senare tillägnades Claes-Christian Elert, behandlar Sigurd uttalet av *au*-difftongen i nutida svenska, varvid uttalet *ajtomatisk* för *automatisk* som är så vanligt i Sigurds nya hemtrakter i norra Sverige uppmärksammas. Uppsatsen berör senare tiders novationsmönster och spridningsförhållanden.

Sigurd Fries vetenskapliga författarskap är mångsidigt och av god kvalitet. Empiri av olika slag fokuseras: här finns studier rörande fonologi och morfologi, ordbildning, ordhistoria, namn och en del annat. Den areella dimensionen och språkets variation är dessutom påtagligt ofta närvarande. Talat men också skrivet språk från olika tider behandlas, ett tidsdjup finns – och där ligger ofta huvudintresset – men också iakttagelser rörande senare tiders regionala svenska uppmärksammas. De nordiska perspektiven var för Sigurd, liksom för hans generationskamrater, en självklarhet, men ibland är perspektiven än vidsträcktare. Hans vetenskapliga framställning präglas av glasklar argumentation, och är till formen enkel. Teoretiskt och metodologiskt håller sig studierna visserligen inom den traditionella nordistikens ramar men stundom lyfts frågorna upp på en mer principiell nivå, såsom när morfologisk förändring diskuteras utifrån systemperspektiv eller när språksociala frågor tangeras.

Sigurd hade även en del uppdrag utanför universitetet, såsom ledamotskapet i tjugofem år i redaktionskommittén för nationalupplagan av August Strindbergs samlade verk och ledamotskapet i den arbetsgrupp för svenska växtnamn som etablerats av Svenska botaniska föreningen. Under nästan ett halvt sekel var han engagerad i Isländska sällskapet. Han var dessutom ledamot av ett antal lärda sammanslutningar: Kungl. Skytteanska Samfundet, Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Som forskarhandledare förde han många doktorander fram till disputation. Ämnena var också vitt skilda och vittnar om Sigurds vetenskapliga öppenhet. Att låta sina studenter själva ta ut riktningen i sin vetenskapliga färd var för Sigurd en hederssak.

Han var uppskattande och gav mycket beröm när han handledde. I varje fall i början av sin utbildningstid kunde man nog misstolka denna uppmunt-

rande handledning: Var, kunde man inbilla sig, det man formulerat måne helt invändningsfritt? Men lärde man sig läsa Sigurds kroppsspråk och hans speciella retorik, och det gjorde man ju ganska snart, insåg man att när han aningen höjde högerhanden och, fortfarande milt, sade: »Man skulle möjligen kunna säga ...» (med betoning på »möjligen»), ja, då hade han egentligen sagt: »Det här håller ju inte, skriv om!» Sigurd var inte de stora ordens man, och det gällde att läsa av också de små gesterna.

Personligen var Sigurd vänlig och uppmuntrande, och han fanns alltid till hands när man behövde stöd och goda råd. Sorgen efter Sigurd är självfallet stor men i minnet finns glädjen över att ha fått ha honom som kollega och inspiratör – och som vän.

Lars-Erik Edlund

Litteratur

- Fries, Sigurd, 1958: Slutljudande *m* i stället för äldre *n* i fornsvenskan och i uppsvenska dialekter. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 149–169.
- 2000: När uppkom trädnamsavledningar av typen *birke*, *äspe*? I: Studier i svensk språkhistoria 5. Förhandlingar vid Femte sammankomsten för svenska språkets historia. Umeå 20–22 november 1997. Utgivna av Lars-Erik Edlund. Umeå. (Nordsvenska 11.) S. 201–207.

Tryggve Sköld

1922–2012

Foto i privat ägo.

Tryggve Sköld föddes i Lund den 2 november 1922 och avled i Umeå två dagar efter sin 90-årsdag 2012. Tryggve tyckte om att beteckna sig själv som lat. När man nu kan överblicka hans livsgärning, jävas det påståendet.

Tryggves far var den välkände indoeuropeisten Hannes Sköld och hans farbror var konstnären Otte Sköld; som pensionär började även Tryggve odla sina konstnärliga talanger. Mamman Nancy härstammade från Norge, ett land som Tryggve hade många och nära kontakter med livet igenom. Från Norge hämtade han också sin Nina, som han gifte sig med 1949. Fadern Hannes dog tidigt – relationen till honom hade inte varit okomplicerad – men släktingar hjälpte den begåvade ynglingen till en studieplats vid Sigtuna Humanistiska Läroverk. 1942 avlade han studentexamen och då väntade militärtjänstgöring. En del av sin beredskapstid tillbringade Tryggve i Boden – han var artillerist – och det var där han gjorde sin första bekantskap med finska språket. Försvaret behövde folk med kompetens i finska och anordnade därför kurser. Om man ska tro på Tryggves egna ord, så deltog han i kursen mest därför att han då slapp några timmars gymnastik i veckan.

Redan 1946 kunde Tryggve Sköld avlägga sin filosofie magisterexamen i Uppsala med ämnena nordiska språk, tyska och pedagogik. Hans akademiska språkstudier stannade emellertid inte vid denna traditionella kombination. Fadern hade genom sin alltför tidiga död lämnat familjen i ekonomiska bekymmer – och han hade studerat sanskrit. Följaktligen varnades den unge Tryggve för att studera detta språk. Den varningen kunde naturligtvis bara leda till ett resultat: studier i sanskrit för Stig Wikander. Före sina sanskritstudier hade Tryggve Sköld emellertid mött den lärare som skulle komma att betyda mest för honom: Björn Collinder. Enligt Tryggve själv var det en god vän som lockat med honom till Collinders föreläsningar för att de var så trevliga. Finskan var ju delvis bekant för Tryggve och Collinder kommenterade hans finska uttal med orden: »Jag hör att kandidaten har varit i Tornedalen.»

Studier i finsk-ugriska språk innebar emellertid mer än bara finska. Till kursen för två betyg hörde samiska och till trebetygskursen även ungerska. Tryggve kunde berätta hur »Björn sjungit ungerska dryckesvisor på föreläsningen och varit på ett strålände humör». När Paavo Ravila vikarierade för Collinder, kunde Tryggve också följa en kurs i mordvinska. Det var ovanligt levande språkkunskaper han då mötte, för Ravila var den ende finne som fått besöka mordvinerna under Stalin-tiden. Med sin breda finsk-ugriska skolning var Tryggve väl skickad att tillsammans med Bo Wickman och några arkivarbetare, som flytt till Sverige under slutet av andra världskriget, bistå Björn Collinder i arbetet med hans magnifika handboksserie över de uraliska språken: *Fenno-Ugric Vocabulary* (1955), *Survey of the Uralic Languages* (1957) och *Comparative Grammar of the Uralic Languages* (1960). Naturligtvis är handboksserien Björn Collinders verk, men Tryggve Skölds och Bo Wickmans insatser i redigering och läsning av manus och korrektur var säkerligen av stor betydelse för att serien kunde komma ut i så rask takt. Denna handboksserie är den första i sitt slag och är en bragd i den svenska uralistikens historia.

Trots sina mycket breda språkkunskaper i både finsk-ugriska och indoeuropeiska språk var det inom kontaktområdet mellan finska, samiska och nordiska språk som Tryggve Sköld utförde sin huvudsakliga forskargärning. 1961 disputerade han för doktorsgraden på avhandlingen *Die Kriterien der urnordischen Lehnwörter im Lappischen I*. Där behandlade han frågan om urnordiska lånord i samiskan, en omstridd fråga där åsikterna svängt fram och tillbaka. Detta var också ett av Björn Collinders intresseområden – kanske hade Collinder föreslagit honom ämnet som naturligtvis passade utmärkt för en doktorand med Skölds utbildning. Måltavlan var T. E. Karstens teorier om mängder av urgamla germanska lån i östersjöfinska och samiska språk. Sköld är påtagligt återhållsam och minskar genom sträng kritik deras antal till knappt 200. Bedömningen av ordens ålder beror emellertid i mycket på ljudrepresentationen i andra stavelsen och den hade Tryggve Sköld tänkt behandla i den andra delen av sin undersökning. Någon sådan kom emellertid aldrig till stånd och hans bedömning av antalet urnordiska lån i samiskan förblir därmed något osäker. Klart är ändå att pendeln i forskningen sedermera har svängt än en gång. Jorma Koivulehto förlägger finnarnas och samernas äldsta kontakter med germaner till en mycket avlägsen forntid och antar mycket hög ålder på lånorden från germanskt håll. Trots att Tryggve Sköld kanske inte representerade den idag dominerande uppfattningen, var det påfallande med vilken respekt han bemöttes när dessa frågor diskuterades vid vetenskapliga konferenser, och hans arbeten förbigås inte i litteraturen. Och det med all rätt. När Koivulehto, Finlands stjärnskott på etymologins himlavalv, i början av 1990-talet visade att en del av de riktigt gamla indoeuropeiska lånorden i uraliska språk kan visa spår av laryngaler väckte det stor uppmärksamhet och beundran bland Finlands

forskare. Vad man förbisåg var att Sköld nästan 30 år tidigare pekat ut tre sådana ord i sin artikel »Drei finnische Wörter und die Laryngaltheorie» (i KZ 76, 1959).

1961, det år då Tryggve Sköld disputerade, blev Björn Collinder emeritus. Han efterträddes av Bo Wickman och därmed blev docenturen i finsk-ugriska språk ledig. Tryggve kunde efterträda sin studiekamrat på den tjänsten. Efter docentåren sökte han sig till sin födelsestad Lund, där han 1967 efterträdde Julius Mägiste som universitetslektor i finsk-ugriska språk. Det var där jag själv – som ung student – lärde känna honom. Han kom att betyda oerhört mycket för mig, därav den något familjära tonen i denna minnes-teckning.

Universitetslektoratet i Lund var en egendomlig halvmesyr. Där hade Mägiste verkat, sedan han under andra världskrigets slutskede lämnat Tartu och den professur i östersjöfinska språk han haft där. Och dit kom nu som hans efterträdare docenten från Uppsala och arbetade tillsammans med en lektor i finska. Den vetenskapliga nivån var således hög, men seminariet förfogade inte över några administrativa resurser. Universitetslektor Sköld konterade räkningar och skötte andra administrativa rutinsysslor. Ett par arkivarbetare – båda flyktingar från Ungern – fanns visserligen, men en av dem satt vid skrivmaskinen och renskrev Mägistes manus till den estniska etymologiska ordboken, och den andre hade fått det stora biblioteket och en del vaktmästarsysslor på sin lott. 1971 hade Tryggve fått nog av kontering, tung undervisningsbörda och oförståelse från Lunds universitets sida. Han lämnade sin födelsestad utan saknad och begav sig till Uleåborg, där han förordnats som professor i nordiska språk. Tiden i Uleåborg blev emellertid kort. Redan 1973 gick flyttlasset igen, nu till Umeå där han tillträdde den nyinrättade professuren i finska. I Umeå återsamlades nu flera nordister från Uppsala: Tryggve Sköld, Karl-Hampus Dahlstedt och Sigurd Fries. Det var uppenbarligen goda år för Tryggve, och han ledde flera elever fram till doktorexamen. Han och Nina stannade i Umeå även efter emeriteringen 1987, trots att Uppsala och dess universitetsbibliotek lockade.

Tryggve Sköld är för de flesta känd som etymolog. Ett 20-tal av hans etymologiska undersökningar – huvudsakligen rör det ord i samiska, finska och nordiska språk – utgavs på nytt i festskriften Wortstudien som han fick på sin 70-årsdag. Den innehåller också en bibliografi över hans skrifter mellan 1953 och 1992. Tryggve inskräppte alltid i sina elever att »man ska kolla». I hans etymologier utvecklades denna försiktighet ibland till en nästan ängslig strävan att få med hänvisningar till all den litteratur, där ordet i fråga behandlats eller bara omnämnts. Denna strävan kunde göra hans artiklar svåröverskådliga, men i grunden byggde denna vilja naturligtvis på en grundmurad respekt för det språkliga materialet. Ett vackert exempel på vart en sådan syn kan leda är hans artikel om finska *meri* 'hav' och dess motsvarigheter i andra östersjöfinska språk (i: Lapponica et uralica. Studia Uralica Upsalien-

sia 26, 1996). Det råder en total enighet bland forskarna om att ordet lånats in från indoeuropeiskt håll, men ursprunget är ändå osäkert: *meri* är främrevokaliskt, men i både baltiska, slaviska och nordgermanska språk har ordet för 'hav' en bakre vokal som borde återges som sådan i det östersjöfinska ordet (litauiska *marė*, ryska *more*, svenska *mar*). Olika forskare har med olika argument försökt resonera sig runt problemet, men för Sköld var en förklaringsmöjlighet uppenbar: ordet har främre vokalism i västgermanska språk och därmed borde dess ursprung sökas där. Även om ordet i så fall lånats sent och även om man inte brukar räkna med västgermanska lån i de östersjöfinska språken, var det för Sköld överensstämelsen i det språkliga materialet, som borde fälla avgörandet.

Tryggve Skölds samiska studier innefattade, som traditionen bjöd, också studier i fält. Han reste bland lulesamer, men framför allt uppehöll han sig på umesamiskt område, runt Arvidsjaur. Mellan 1954 och 1963 tillbringade han sammanlagt inemot ett år där, flitigt verksam med insamling av ord och former och med inspelningar. Där kunde han också utveckla sin vänskap med den berömde norske fenno-ugristen och sameforskaren Knut Bergsland. Tryggves uppteckningar från Arvidsjaur ligger outgivna i SOFI-arkiven i Uppsala och – till största delen – i Umeå. Det är en angelägen uppgift för nutida forskare att få hans material bearbetat och publicerat, nu när en umesamisk revitalisering är på väg. Vid den här tiden tillbringade han också en längre period i Oslo och besökte – i smyg – föreläsningar och seminarier om strukturalismen. Den läran var portförbjuden på Collinders institution, men Tryggve vågade sig på ett litet fadersuppror.

Förmodligen var det Olof Thorells Svensk grammatik som väckte Tryggve Skölds intresse för Diderichsens teorier om ordföljd. Han hade visserligen speciminerat för professuren i Uleåborg med sin undersökning *The object in pre-predicative position in Swedish* (1970), men efter 1974 lade Tryggve fram ett flertal undersökningar av ordföljd i Diderichsens anda; det kunde gälla finska lika väl som latin. Även om dessa studier representerar ett sidospår i hans forskning, vill jag nämna dem eftersom jag råkade höra en av hans egna kommentarer efter ett sådant föredrag – jag vill minnas det var vid en konferens i Helsingfors. En forskarkollega sökte upp Tryggve efter föreläsningen och uttryckte sin förvåning över att Diderichsens schema passade så bra också för det språk Tryggve just presenterat i sin undersökning. »Jo visst», sa Tryggve, »men man vet inte om det är språkstrukturen det beror på eller om det är modellen som inte är tillräckligt skarp.» Med sin försiktighet och kringsyn hade han svårt att entusiasmeras till och med av sina egna resultat.

Tryggve Skölds forskning ligger inom gränslandet mellan det nordiska och det finsk-ugriska. Det är betecknande att han undersökt väderstrecks-systemen i både isländska och samiska. Han var också SAOB:s sakkunnige i samiska under nästan 20 år. Inom nordistiken gjorde han också en förnäm-

lig insats, när han i SOFI-arkivet i Umeå fann en text med ett slags runskrift. Runorna hade nedtecknats av en skräddare mot slutet av 1800-talet och Tryggve kunde visa att det rörde sig om samma typ av runtecken som fanns på den omtalade Kensington-stenen (»Edvard Larssons alfabet», »Edvard Larssons alfabet och Kensingtonstenens», båda i: DAUM-katta 14, 2003). Även om Tryggve sin vana trogen uttrycker sig försiktigt, visar han övertygande att Kensington-stenen kan avfärdas som ett falsarium. Det här är säkerligen de viktigaste artiklar som någonsin publicerats i DAUM-katta!

Genom sin forskningsinriktning och sin kompetens inom både finska och samiska och inom nordiska språk kom han att anlitas som opponent vid en lång rad disputationer. Hans koncilianta och försiktiga framtoning kunde understundom få respondenten att förbise att det låg en klar och skarp kritik under den vänliga ytan. I många år bar han också prefektens börda, i praktiken redan i Lund och sedan i Umeå. När det blev oväntade problem på den nyinrättade samiska institutionen där, fick han återigen rycka in.

I slutet av 1960-talet hade jag hamnat som studentrepresentant i den tidens fakultetsnämnd i Lund, och min beundrade lärare Tryggve Sköld var kallad till en av dagordningens punkter. I ungdomligt oförstånd föreställde jag mig att man inför en sådan hög kallelse infann sig i god tid och väl förberedd. Tryggve kom ett par minuter innan hans punkt skulle upp. Han satte sig på en ledig stol ett stycke från mig och tog fram papper och penna. Jag trodde att han finslipade sina argument, för han tittade fundersamt upp i taket och gjorde sedan några notiser. Så tittade han återigen uppåt med eftertänksam min och gjorde nya notiser. Men när jag lyckades snegla bort på hans anteckningar insåg jag förbluffad att han satt och tecknade av takkronan! Så kom hans punkt upp till behandling, han framförde sin åsikt, det diskuterades kort och klubban föll. Då viskade Tryggve till mig: »Jag går tillbaka till institutionen nu, du kommer väl senare.» Han fullgjorde sin plikt men fångades aldrig i byråkratins garn. Forskningen var det viktiga för honom. När han emeriterades blev han en mycket flitig besökare på universitetsbiblioteket i Umeå, även om han ibland grumsade över att deras samlingar i hettitiska var så små. Då begav han sig ned till Carolina i Uppsala.

Tryggve Sköld gav bilden av en försiktig forskare som inte förivrade sig i sin forskning och fullgjorde även sina administrativa plikter utan högljudd klagan. Men han tvekade inte att klart framföra sin övertygelse i debatten. Ett minnesvärt tillfälle var i Lund på hösten 1968. Staden är ännu herostratiskt ryktbar som »det röda Lund» och vänsterradikalerna stod som spön i backen. Debatten i studenttidningen Lundagårds spalter ägdes av skribenter i olika röda nyanser. Jag vill minnas att det var Kuba som någon av dem lovprisat i ett nummer – och i nästa nummer publicerades ett skarpt kritiskt genmäle av den försynte universitetslektorn i finsk-ugriska språk. Det renderade honom den sedvanliga salvan i följande nummer, där han anklagades för att föra fram en världsbild präglad av det kalla kriget. Men Tryggve Sköld

var snar till svar och framhöll med eftertryck att han inte fått sin bild från tiden *efter* andra världskriget. Det som präglat hans uppfattning var i stället de norrmän som sprang på Tysklands ambassad i Oslo under ockupationsåren. De erfarenheterna hade gjort honom till en övertygad förkämpe för frihet från alla kvävande ideologier. Efter hans inlägg tystnade debatten i Lundagårds spalter, för den gången i alla fall.

Jag hade förmånen att få ha Tryggve Sköld som en av mina allra första akademiska lärare. Det lilla – nu osaligen avsomnade – finsk-ugriska seminariet vid Lunds universitet hade få studenter men visade en överraskande stark aktivitet. I högre seminariet framträdde regelbundet stora internationella namn; främst av dem ska väl nämnas professorerna Pertti Virtaranta från Helsingfors och Paul Ariste från Tartu. Virtaranta hade varit den förste lektorn i finska i Lund direkt efter kriget och Ariste hade på sin ålders höst av sovjetmyndigheterna tillåtits företa en resa i väst. I Lund fick han gästa sin gamle vän och kollega från mellankrigstidens Estland, Julius Mägist, som uttryckte sin glädje över att få tala svenska med sin gamle vän. Det framstår som lika gåtfullt som beundransvärt att Tryggve Sköld kunde finna ekonomiska resurser att inbjuda alla dessa gästande forskare till sitt lilla seminarium.

Trygges lektioner var noggrant förberedda och allt som oftast kom små kommentarer där man såg glimten i hans ögon. På trebetygsnivån föreslog han mig att läsa samiska, men – okunnig om hans egen specialitet – frågade jag om man i stället kunde tänka sig ungerska. Det kunde man visst, det! Det fanns ju en kvinnlig arkivarbetare, Emilia Romhányi, som kom från Ungern och som kunde frigöras från skrivmaskinsarbetet ett par gånger i veckan och utnyttjas för uttalsträning. Själv åtog han sig naturligtvis grammatikgenomgången. Det blev en intensiv kurs: två lärare och en elev.

Under åren hade vi sedan ganska täta kontakter per brev och telefon och många gånger träffades vi personligen. Sista gången jag mötte honom var våren 2011 då han promoverats till jubeldoktor. På sitt vanliga sätt försökte han förringa sin person: det var så fint att bli jubeldoktor, för man behövde inte göra någonting själv; allt var en följd av att tiden går. När vi gick ut genom Klockporten för att leta upp Nina, gick han stödd på sin käpp; den var, hävdade han, mest ett bra argument för att få färdtjänst. Utanför klockporten fick han syn på salubatteriet som stod där efter fullbordad insats. Tryggve tittade på kanonerna och sa: »Ja, det är väl tack vare mig som du inte blev artillerist.» Och så var det. Jag hade tagits ut till värnpliktstjänstgöring vid A 6 i Jönköping där Tryggve själv utbildats, men efter ett intyg från honom placerades jag i stället på Försvarets Tolkskola.

När jag fick den allra sista hälsningen från honom, hade han själv redan gått ur tiden. I festskriften till min 65-årsdag bidrog han med en artikel där han såg likheter mellan possessivsuffixen i uraliska språk och ägarändelser i hettitiska. Han talade ibland om att hettitiskan utgjorde ett led mellan ura-

liska och indoeuropeiska språk. I denna tanke ser man både påverkan från Björn Collinder med hans stora intresse för släktskap mellan språkfamiljer och kunskaper inhämtade hos Stig Wikander vid den tid då hettitiskan ännu inte inordnats bland de vanliga indoeuropeiska fornspråken. Den som vid 89 års ålder kan skriva en artikel om likheter mellan uraliska språk och hettitiska kan nog vara nöjd med sitt forskarliv. Och inte är det många som innehaft både en professur i nordiska språk i Finland och en professur i finska i Sverige.

Lars-Gunnar Larsson

Aktuell litteratur om svenska dialekter

En krönika sammanställd av Lars-Erik Edlund i samverkan med Sällskapet för svensk dialektologi¹

En del av de arbeten som lyfts fram i årets krönika rör dialekternas ordföråd. I boken *Fåglar i svensk folklig tradition* skildrar sålunda Ingvar Svanberg den folkliga ornitologin i Sverige mot bakgrund av folkliga artnamn för totalt 74 olika arter. I ett inledande kapitel beskriver författaren grunderna för denna folkliga ornitologi. De olika arterna presenteras i alfabetisk ordning, där Svanberg först beskriver artens kännetecken, sedan presenterar de folkliga artnamnen och deras proveniens samt berättar om folkliga föreställningar. Särskilt omfattande är avsnitten om fåglar som har varit viktiga för försörjningen eller har eggat folkfantasin, exempelvis alfågel, gulärla (sädesarla), gök, kråka, skata, svan och trana. Källor och litteratur presenteras både översiktligt och för varje fågelart för sig i alfabetisk ordning, och avslutningsvis finns register. Boken är rikt illustrerad med bilder från äldre ornitologiska handböcker.

År 2013 publicerades en samlingsvolym med titeln *Växter och växtnamn* – ett möte mellan botanik och språkvetenskap, redigerad av Lars-Erik Edlund, Inger Larsson och Staffan Nyström. I den ingår föredrag från det symposium – arrangerat i samverkan mellan Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien och Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur – som hölls i Stockholm och Uppsala den 25–26 november 2010. Nedan berörs fyra bidrag som ur olika perspektiv behandlar växtbenämningar, främst dialektala benämningar.

Samlingsvolymen inleds med en översikt som ger en god sammanfattning av området, Inger Larssons »Från *byttgräs* till *älgört*. Svensk växtnamnsforskning i ett historiskt perspektiv». Inledningsvis redogörs här för skillnaden mellan vetenskapliga namn och svenska namn, och hur dessa senare delas in i systematiska namn och naturliga namn; de senare är folkliga, dialektala eller lokala namn. Därefter lämnar hon en historisk tillbakablick över framväxten av ett officiellt växtnamnsskick från början av 1600-talet, och

¹ Följande medlemmar i Sällskapet har lämnat bidrag till årets krönika: Rut Boström, Gerd Eklund, Kristina Hagren, Jonathan Morén, Eva Olander, Mathias Strandberg, Eva Sundgren, Margareta Svahn, Kerstin Thelander och Eva Thelin. Ett särskilt tack till Sällskapets ordförande, universitetslektor Rut Boström, Uppsala, som hjälpt mig med att samordna arbetet.

hon urskiljer här tre perioder: »Pionjärtiden 1638–1745», »Ett officiellt svenskt växtnamnskick växer fram 1745–ca 1900» och »Svensk växtnamnsforskning under de senaste hundra åren». Larsson tar upp frågor som varit viktiga under 1900-talet och fram till våra dagar, och i ett längre avsnitt belyser hon att en korrekt artbestämning är viktig för att vi skall kunna identifiera och förstå den folkliga botanikens namngivningsmotiv. Hon redogör vidare med belysande exempel för forskningen om namngivningsmotiv. Några kortare avsnitt ägnas åt namnmonografier och växtmonografier, växtnamn som del av andra namn, etnobotanik och språkvetenskap. Artikeln avslutas med ett avsnitt om olika hjälpmedel för växtnamnsforskaren.

Med artikeln »Missne. En etymologisk studie» utvecklar Lennart Elmevik ett förslag till tolkning av växtbenämningen *missne* 'Calla palustris'. Förutom benämningarna *missne* och *misse* förekommer former med *ä*-vokalism: *mäss*, *mässja*, *mässne*. Den av Hellquist i Svensk etymologisk ordbok framförda tanken, att formerna är samhöriga med ordet *mossa*, tas upp av andra etymologiska ordböcker liksom i Svenska Akademiens Ordbok. Elmevik menar att särskilt *ä*-formerna talar mot en sådan sammanställning. Den sakliga grunden till *missne* etc. anser författaren vara det vita hölsterbladet som omger blomkolven och som dragit uppmärksamheten till sig. Enligt Elmevik rör det sig »om ursprungligen två visserligen nära besläktade men formellt skilda benämningar, som påverkat varandra, vilket gett upphov till flera olika hybridformer». Författaren anknyter till adj. *mjäll* som dialektalt betyder 'fin, vit, glänsande', och ser de skilda benämningarna som resultatet av olika slags hybridisering av motsvarigheten till urnord. **mellsnō* och **melsnia*. I sin artikel utvecklar han detta mer i detalj och levererar därigenom en sannolik härledning av växtbenämningen ifråga.

Lars-Erik Edlunds bidrag »Våtarv i språkgeografisk belysning. Ett bidrag till en nordisk kartläggning» behandlar ord för 'våtarv' – och en del andra växter som i etnobotaniskt hänseende inkluderats i de dialektala beteckningarna – i nordiska dialekter. Ett tidigt försök att kartlägga dessa växtbenämningar gjordes av botanikern Veit Brecher Wittrock i en postumt utgiven skrift 1918. Edlund redovisar språkgeografiskt de på nordiskt område välbelagda benämningarna på (-)arfi, (-)arv(e) liksom utbredningen av de därmed samhöriga beteckningarna sarv(e) (<vattsarv(e) el. hönsarv(e)) och narv(e) (<vattenarv(e) el. svinarv(e)). Orden sarv(e) och narv(e) får alltså antas ha uppkommit i morfemgränser. Hur nordiska arfi, arv(e) och ord som lat. *ervum* samt grek. *órobos* 'vicker, lins' och *erébinthos* 'kikärt' etymologiskt hör samman är inte klart; de kan i varje fall knappast föras till en enda indoeuropeisk urform. Troligen rör det sig i stället om ett vandringsord som redan under förhistorisk tid nått det germanska området, ytterst från Medelhavsområdet; ordet synes dessutom kunna relateras till ordet *ärt* (motsv.), även om ursprungsformen för detta senare ord inte heller till alla delar är klagord. Kvarstående etymologiska problem finns också för andra nordis-

ka ord för 'våtarv', såsom beträffande da. dial. *tarre*, där några vägar att härleda ordet av författaren uppställs vid varandras sida. Det är uppenbart att språkkartan hjälper till att bakom myllret av former finna mönster och språkliga samband.

Exempel på olika namngivningsmotiv redovisar Gerd Eklund i en annan artikel i volymen, »Namnmotiv för *Centaurea cyanus* och ord för begreppet 'träd': Olika europeiska perspektiv i *Atlas Linguarum Europae*». Antalet identifierade motiveringar för blåklinten kan klassificeras i 17 kategorier. Det mest utbredda motivet är, inte oväntat, den blå färgen, t.ex. sv. *blåklint*, da. *blåkorn*, it. *fiore celeste*. Det näst vanligaste motivet är växtplatsen, t.ex. sv. *rågtoppa*, no. *kornblomst*, ty. *Kornblume*. Orden för 'träd', som också behandlas i artikeln, kan delas in i ca 60 olika etymologier, vilket i ett europeiskt perspektiv är förhållandevis få. Av dessa dominerar fyra: de uraliska orden av en grundform **puwe* (t.ex. fi. *puu*), de romanska orden av lat. ack. *arbore(m)* (t.ex. fr. *arbre*), västgerm. *baum* m.fl. former samt alla avläggare av den indoeur. roten **drey-* m.fl. rotstadier. Den sistnämnda gruppen finns representerad i sex olika språkfamiljer: germanska, keltiska, slaviska, albanska, grekiska och kaukasiska språk. I artikeln redogörs utförligare för olika blåklintsmotiv och för västgermanskt *baum*.

Denna krönika har genom åren lyft fram många dialektordlistor och -ordböcker som i strid ström utgivits. Hur denna utgivning lexikografiskt kan beskrivas studeras mer systematiskt av Eva Thelin i artikeln »Folklig dialektlexikografi 1991–2011». Hon visar i artikeln hur ordlistorna och ordböckerna förändrats under perioden. Ända fram till 1991 uppställdes, som Birgit Eaker visat i en artikel (1999), samtliga ordlistor med dialekten som källspråk. År 1991 utkom emellertid en ordbok, Pitemålet -*ållt mila àagg å ö`öx-*, som utgick från rikssvenskan. Eaker (1999) frågar sig om detta möjligen var början på en ny utveckling, och Thelin söker i sin artikel besvara den frågan. Av de 115 ordlistor som hon studerat har 19 en uppställning som på olika sätt ser till behoven hos personer som inte behärskar dialekten. Framför allt handlar det om ordlistor över dialekter i norra och västra Dalarna och i Norrbotten, dvs. dialekter som avviker mycket kraftigt från rikssvenskan. Ytterligare en förändring urskiljs och beskrivs i artikeln, nämligen uppkomsten av webbaserade dialektordlistor. 59 stycken sådana har återfunnits och de jämförs med de 115 tryckta ordlistorna. Två påtagliga skillnader är att webbordlistorna innehåller långt färre ord och i samtliga fall saknar illustrationer. Något förvånande är upptäckten att webbordlistorna sällan inbjuder användarna till att bidra till eller kommentera innehållet, något som hade legat nära till hands. Inte heller ges möjligheter till att lyssna på ljudexempel.

En vetenskapligt baserad ordbok vars utgivning nu närmar sig sitt slut är Ordbok över folkmålen i övre Dalarna. Kristina Hagren redogör i en artikel i Svenska landsmål kort för de förändringar som skett i utgivningen av den-

na ordbok. Det rör sig bl.a. om att engelska översättningar av ordens huvudbetydelser numera inte ges. Författaren tar också upp två exempel på ordartiklar ur det senast utgivna texthäftet, adjektivet *sår* och substantivet *söde*, och redovisar problem och lösningar i dessa två fall.

Vi stannar kvar i Dalarna där också i år älvdalskan, inte oväntat, står i förgrunden i flera arbeten. Viktig är boken *Älvdalsk grammatik* av Bengt Åkerberg som till huvudsyfte har att vara en lärobok i älvdalska. Den är resultatet av hans mångåriga arbete med kurser och översättningsgrupper. Gunnar Nyströms medverkan har varit betydelsefull vid bokens tillkomst och för dess utformning, och han har under hela arbetet medverkat som handledare och granskare. I ett särskilt appendix presenterar Nyström dessutom egna iakttagelser kring några olika företeelser i älvdalskan.

Boken *Älvdalsk grammatik* beskriver »regelbunden älvdalska», dvs. ett språk som inte är influerat av trycket utifrån utan har det grammatiska systemet intakt. Den tar inte in »blandformer» och »svenskinfluerad älvdalska». Den älvdalska som lärs ut ligger alltså mycket långt från dagens språkliga verklighet, och idag finns ingen som behärskar alla sidor av det språk som boken beskriver. Någon nutida älvdalska som är tillräckligt enhetlig för att kunna beskrivas i en lärobok finns inte. Den utgångspunkten är säkert den enda möjliga i en bok av det här slaget. Boken vänder sig främst till språkligt medvetna älvdalingar som vill lära sig den regelbundna älvdalskan men är viktig också för andra som intresserar sig för sockenmålen i Ovansiljan, liksom för språkforskningen i stort.

Efter den läsvärda inledningen, med bakgrund och teoretisk diskussion, följer en utförlig genomgång av fonologi och skrivregler. Älvdalskans fonologi är komplicerad och den ljudbeteckning som används motiveras utförligt. Den skall ge rättvisa åt älvdalskans särart och hjälpa läsaren till ett riktigt uttal. Den är dock inte avsedd som en älvdalsk standardortografi, men om man vill skriva på älvdalska kan man själv anpassa stavningen efter sitt eget uttal och förenkla skrivreglerna, om man så vill. Ordklasserna redovisas med hjälp av utförliga tabeller och belysande exempel. Boken har en rikedom av språkprov. Stort utrymme upptar presentationen av adverb, prepositioner och särskilda förbindelser. Formlära och syntax behandlas tillsammans. Läroboken vill också ge läsarna inspiration och redskap att själva skriva: att arbeta med orimmad dikt är ett sätt att bidra till att forma älvdalskan till ett skriftspråk. Boken har en genomtänkt layout av Mats Westerling. Till boken hör en webbsida.

I samband med denna grammatik passar det bra att presentera Ludvig Forsmans artikel om skapandet av den älvdalska standardortografin. Konkret granskas i artikeln ett antal frågor som dryftats inför det förslag till älvdalsk ortografi som Råddjårum, Älvdalska språkrådet (RÄS) arbetat fram. Principiellt kan en stavningsnorm ta hänsyn till älvdalskans särart, skillnaderna mellan bymålen, den svenska traditionen, den älvdalska traditionen,

praktiska synpunkter, lättlärdhet och estetik. Några konkreta fall redovisas, exempelvis stavningen av två för Ovansiljansmålen karakteristiska diftonger som man valt att återge <ai> resp. <åy>. Intressant är att rådet för <ai> återger den mindre betonade komponenten i diftongen med <i> och inte, som man vanligen gör, med <j>. Uttalet av den senare diftongen varierar bymål emellan: /åy/, /äi/ eller /åj/. Det är notabelt att rådet för denna diftong tagit fasta på en läpprundning som dock inte är gemensam för alla bymål genom att välja stavningen <åy>. Forsman menar att det i fall som dessa handlar om stavning, som tydligt åtskiljer den föreslagna älvdalska ortografin från den standardsvenska, och att det snarast är den svenska stavningskonventionen som man med dessa ortografiska val väljer att förkasta. Rådet har, för att ge ett annat exempel från Forsman, valt att markera överlång stavelse – litet grand mot den egna principen – som i *blå'tt* 'blått'. Rådet markerar härigenom avståndet till standardsvenskan »utan att dock avlägsna sig så mycket från denna att ortografin ser främmande ut för den som är van att läsa svenska». Intressant är att notera att den för en standardspråkstalande säkerligen lika avvikande kortstavigheten inte markeras i den valda älvdalska ortografin. Sammanfattningsvis menar författaren att det i detta ortografiska arbete finns en spänning mellan å ena sidan ambitionen att frigöra den älvdalska ortografin från den svenska, å andra sidan att närma den älvdalska ortografin till den svenska. Andra ortografiska principer som nämns ovan tycks däremot ha fått stå tillbaka i ortografiarbetet.

Under rubriken »Älvdalska och andra hotade språk – revitalisering med problem» beskriver John Helgander hur älvdalskan synes vara på väg att försvinna och hur olika revitaliseringsprojekt inte tycks stoppa den begynnande språkdöden. Det som anses vara en förutsättning för ett språks överlevnad är en spontan och naturlig överföring från en generation till en annan. Men de senaste decennierna har inneburit en upplösning av de gruppsammanhållna och språkbevarande nätverken och språköverföringen har stadigt minskat. Enligt enkätundersökningar på 1980-talet »dalskade» drygt 30 % av 7–8-åringar och 55 % av 15–16-åringar, medan närmare 80 % av deras föräldrageneration »dalskade». Av senare enkäter framgår att »dalskandet» bland barn i skolåldern 1999 minskat till ca 13 % och 2008 till ca 5 %. Den tillbakagående trenden är tydlig samtidigt som man under samma period arbetat aktivt för att stärka älvdalskan. »Trots de numera så positiva attityderna och mängder av insatser har utvecklingen inte gått att hejda», framhåller Helgander. Författaren vill genom sina exempel på språkdöd från andra håll visa att det finns något universellt i människors agerande som de inblandade »knappast till alla delar själva är medvetna om». Vidare skriver han: »I ett öppet och mera avancerat samhälle [...] är inte människor längre, som i en äldre agrar miljö, hänvisade till en enda gemenskap för sina primära överlevnadsbehov, och därmed lösgörs starka inneboende krafter, som ger möjlighet till fria val och kreativitet och utveckling». Ett öppnande utåt medför

helt enkelt att en äldre livsstil med allt vad det innebär, t.ex. av språklig särart, går förlorad. Förhållandet att denna livsstil håller på att försvinna gör emellertid att den samtidigt kommer att omfattas av alltmer positiva attityder. Detta förklarar hur t.ex. älvdalskan fått ett starkt symbolvärde samtidigt som föräldrar inte längre för över målet till sina barn och bruket därför avtar. En revitalisering i den bemärkelsen att de barn som växer upp idag skulle bli aktiva älvdalstalare i framtiden är orealistisk, menar Helgander. Men om man med revitalisering i stället tänker sig en positiv syn på dialekten som tar sig uttryck i manifestationer för att dokumentera älvdalskan, ge kurser i dialekten etc., är en revitalisering fullt möjlig. Tack vare ett starkt engagemang och en mängd insatser finns förutsättningar att de språkliga banden bakåt hålls levande även när älvdalskan inte längre existerar som levande modersmål.

Gunvor Nilsson betraktar dialekten i By i backspegeln i en uppsats i konferensvolymen *Svenskans beskrivning 32*. Hon har återkommande undersökt om skolbarn i By och Möklinta i sydöstra Dalarna är förtrogna med gamla dialektala uttryckssätt. De femton ord och uttryck som hon via enkäter efterfrågar betydelsen av är hämtade ur Bergsmanshistorier berättade för Carl Larsson i By (1915). År 1980 kände rätt många elever till ganska många av orden; endast ett var helt okänt. De mest bekanta orden var *jopp* 'potatis', där 34 av 36 elever kände till betydelsen, *hävlig*, 'duktig, användbar', där 25 av de 36 kände till den, och *sakelstyg*, 'rackartyg', där 19 av 36 visste vad ordet betydde. Det sistnämnda känns fortfarande igen av relativt många elever i enkätundersökningen 2010; 9 av 22 vet betydelsen av ordet medan endast två vet vad *jopp* är. Av undersökningen framgår det tydligt att yngre generationers förtrogenhet med hembygdens dialektord minskat under de senaste decennierna.

I en annan artikel i samma konferensvolym diskuterar Margareta Svahn under rubriken »Kontinuitet och förändring i västsvenska dialekter» i hur hög grad traditionella dialektdrag lever kvar i de delar av Västergötland och Bohuslän som undersökts, vilka de resistent dragarna är och om nya drag tillkommit. Av drygt 50 undersökta dialektdrag som excerperats i sex inspelningar med västgötar från 1948–67 påträffas över 40 någon gång bland dagens inspelade medelålders västgötar och ca hälften hos åtminstone någon av de 69 ungdomar som spelades in 2006–08. De varianter där de äldsta informanterna uppvisar kategoriskt bruk har stått sig bäst; framför allt är det fonologiska men också ett par lexikala drag. Resultaten skiljer sig mellan olika områden och man kan se att språkbruket i Västergötland och Uddevala i högre grad konvergerat mot standardspråket medan Stenungsund–Tjörnområdet snarare konvergerat mot göteborgskan. I detta område talas bland ungdomarna antingen Stenungsundsgöteborgska – en varietet som svårigen skiljs från stadsgöteborgskan – eller en s.k. kombilekt där informanterna blandar göteborgska och bohuslänska.

Ann-Marie Ivars uppehåller sig i en artikel vid språket i Kristinestad i södra Österbotten, där skillnaderna mellan språket i själva staden och på den närliggande landsbygden (Tjock, Lappfjärd och Sideby) närmare analyseras. Man kan å ena sidan fråga sig om de omgivande bygdemålen påverkats av stadsmålet, alltså om det rör sig om en urban regionalisering som iakttagits i studier av norskt talspråk. Å andra sidan kan man undra om stadsmålet påverkats av de omgivande dialekterna. Frågan är också hur den lokala tal-språkstraditionen har ett symbolvärde för människorna i bygden. Inom projektet »Spara det finlandssvenska talet» har ett material insamlats som ligger till grund för denna studie; det påvisas här hur vissa drag försvinner eller försvagas resp. lever kvar i talspråket i Kristinestad, och på motsvarande sätt uppvisas förändringar i talspråket i Tjock, Lappfjärd och Sideby. Författaren konstaterar att dialekten i omlandet inte regionaliserats efter mönster från talspråket i den gamla staden, och inte heller har stadsmålet påverkats av dialekten i omlandet. Detta beror enligt författaren på att staden »inte [har] den status som krävs för inflytande över talvanorna i omlandet, och stadsborna fortsätter på småstäders vis med att värna den urbana identiteten gentemot de dialektalande på landet». Förändringen av det dialektala ljud- och formsystemet sker uppenbarligen långsamt. De unga talarnas samtalsmarkörer, sådana som *liksom*, *sådan/tådde* och *typ*, uppmärksammas i studien, och författaren visar hur ord som *cool* och *Shit!* numera slår igenom i det talade språket. Det är uppenbart att den globala identitet detta är ett uttryck för är »additiv», alltså »[m]an behöver inte ge upp sin lokala identitet bara för att man tar till sig drag som är en länk till den internationella ungdomskulturen». Detta har också iakttagits i andra studier.

En annan studie rörande det finlandssvenska dialektområdet skall också lyftas fram. Det är Therese Leinonens undersökning av indelningen av de finlandssvenska dialekterna, främst de åboländska dialekternas ställning. Studien anlägger ett dialektometriskt perspektiv. De förändringsprocesser som nu sker och förhållandena i de nutida dialekterna går författaren inte in på, och det låter sig självklart försvaras. Materialet baseras i stället på Ordbok över Finlands svenska folkmål, och innefattar fonologiskt-morfologiska särdrag. Någon viktning av de olika skillnaderna görs inte i denna dialektometriska studie, utan författaren väljer »den enklaste formen av Levenshteinalgoritmen där alla skillnader väger lika». Detta senare är helt invändningsfritt eftersom det är svårt att på någon objektiv grund väga språkdrag mot varandra. Studien mynnar ut i konstaterandet att Åboland språkligt utgör ett övergångsområde mellan Österbotten, Åland och Nyland, och det visar sig att »Åboland är så splittrat att man inte kan tala om Åboland som helhet som ett dialektområde». Det är dessutom svårt att »dra en entydig gräns genom Åboland eftersom flera skarpa dialektgränser genomskrär området». Analysen bekräftar i allt väsentligt tidigare forskares iakttagelser, och det är tydligt att dialektsplittringen i Åboland är större än annorstädes

på finlandssvenskt språkområde. För att en än säkrare bild av de åboländska dialekternas ställning skall uppnås måste dock även drag i prosodi och syntax beaktas. Här behövs uppenbarligen ytterligare forskningsinsatser.

Amerikasvenska har av gammalt intresserat de svenska dialektologerna. I artikeln »Amerikasvenskan förr och nu» (2012) jämför Ida Larsson, Sofia Tingsell, Maia Andréasson, Benjamin Lyngfelt och Jenny Nilsson dagens amerikansvenska med den som talades för 50 år sedan. Inom projektet »Svenskan i Amerika» samlade de in material i Minnesota 2011 som de jämför med studier av Folke Hedbloms 1960-talsinspelningar. I 1960-talsmaterialet finns en variation från traditionell dialekt till regionalt färgad standard eller boksvenska. I Amerika utjämnades dialekterna snabbt hos många talare och en amerikansvensk standard etablerades. Utjämnningen av dialekterna har fortsatt och i materialet från 2011 används i stort sett inga dialektala ord. Informanterna i detta material har alla regionalt färgat språk med inslag av dialekt, men det varierar i hög grad när det gäller både hur stort inslaget av dialekt är och vilka dialektdrag som används. Utvecklingen sedan 1960-talet har inneburit att den mer standardnära offentliga Amerikasvenskan i stort sett har försvunnit. Svenskan har fått en allt svagare ställning både i det amerikanska samhället och hos individer. De svensktalande informanterna i materialet från 2011 är i högre grad än 1960-talsinformanterna påverkade av språkkontaktsituationen. Svenskan påverkas inte bara av den engelska som talas omkring dem, utan den svenska de lärde sig som barn var redan påverkad av engelska. De svensktalande har inte längre tillfälle att tala svenska i alla domäner och därmed blir inläringen ofullständig. I 2011-materialet förekommer typiska inlärardrag hos vissa talare, något som inte förekom i 1960-talsmaterialet.

I artikeln »Konrad Eriksson og skildringa av eit grensemål» presenterar Dagfinn Rødningen och Dagfinn Worren Erikssons avhandling Drevsjømålet. Et omriss av lydverket. Dialektforskaren, och motståndsmannen, Eriksson växte upp i Drevsjø vid gränsen mot Idre. Sommaren 1942 flydde han till Sverige, fick möjlighet att avsluta sitt forskningsarbete och ta sin norska examen 1943 i Uppsala. I en intervju i Uppsala Nya Tidning talar han om sina planer att jämföra målen på båda sidor om riksgränsen, något som omöjliggjorts av kriget. Tyvärr realiserades aldrig detta eftersom Eriksson under ett uppdrag i Norge sköts till döds 1944. Drevsjømålet är en historisk fonologisk avhandling men eftersom detta mål inte tidigare undersökts lade Eriksson i samråd med sin handledare Sigurd Kolsrud »hovedvekten på å få ordtilfanget så rikt som mulig». Avhandlingen används i dag av Norsk ordbok som huvudkälla för Engerdal kommun i Østerdalen. Rødningen och Worren fullföljer Erikssons intentioner och presenterar i sin artikel resultatet av en jämförelse mellan ordförråden i Drevsjø, Särna och Idre.

Olika grammatiska och syntaktiska problem men också enskilda ljudproblem behandlas i ett antal uppsatser av vilka flera är mer lingvistiskt an-

lagda och därigenom visar värdet av studier baserade på dialektal empiri. I en längre uppsats i volymen *Perspektiv på genus* redogör Briana Van Epps för sin undersökning av genusystemet hos nutida talare av jämtländska dialekter, huvudsakligen talare från Hammerdal och Oviken. Genom enkätintervjuer med ett 60-tal dialekttalare i åldrarna 37–87 år har hon undersökt i vilken grad det traditionella tregenussystemet lever kvar i jämtskan, och i vilka avseenden dialekten har influerats av standardsvenskans tvågenussystem. Resultatet kontrasteras mot tidigare undersökningar av grammatiskt genus från Burträsk, Kevlax och östra Nyland. Tregenussystemet verkar stå relativt starkt hos Van Epps informanter; endast 19 % av materialet i huvudundersökningen uppvisar mönster som avviker från det traditionella, och intressant nog tycks varken ålder, kön eller utbildningsnivå hos informanterna påverka andelen icke-traditionella former. Å andra sidan konstaterar författaren, apropå svårigheten att alls hitta dialekttalare yngre än 35 år, att »the dialect seems to have frozen at a certain point, rather than gradually becoming more like Standard Swedish».

Henrik Jørgensens artikel i *Nordic Journal of Linguistics* har titeln »Incongruent pronominal case in the Swedish dialect of Västra Nyland (Finland)». Artikeln grundar sig på ett föredrag som Jørgensen höll 2009. Jørgensen behandlar inkongruent pronominell kasusböjning, där oblik form används när nominativ är det förväntade. Konstruktionen är vanlig i danskan och engelskan, och enligt författaren också på väg in i norskt samtalsspråk men den finns, menar han, endast belagd på ett svenskt språkområde, nämligen i dialekten i Västra Nyland i Finland. De svenska exempel som Jørgensen redovisar kommer från Gudrun Lundströms avhandling *Studier i nyländsk syntax* (1939). I Lundströms material är uttryckssättet fortfarande i bruk. Det förekommer exempelvis i predikativ, i högerställd kopiering och vid jämförelse med konjunktion: »An trø:dd väl, att det var *henna*», »Tø ä tø:koger, *dej*», »Nø e Gre:ta större som *henna*». För att utröna om konstruktionen fortfarande används bedrev Jørgensen fältarbete i Västra Nyland under 1994. Han kunde inte finna något exempel på aktivt bruk av inkongruent pronominal kasusanvändning, men de personer som han intervjuade (lokala talare med akademisk utbildning) vittnade om att de hört äldre personer använda uttrycken. Jørgensen resonerar slutligen om formernas uppkomst i västnyländskan i jämförelse med engelskan och danskan och avvisar strukturella orsaker. Snarare anser författaren att språkkontakt med engelska och belgiska järnarbetare – vilka antas ha importerat detta grammatiska mönster »into their Swedish interim language» – kan vara en tänkbar förklaring till språkdragets förekomst i västnyländska. Draget har i så fall anammats av prestigeskäl.

David Håkansson diskuterar i *Språk och stil* några relativsatsliknande konstruktioner utan *som* i sydsvenskt talspråk. Exempel på sådana konstruktioner är *Där är ingen bor nu för tiden*, *Där var tre stora träd och blåste om-*

kull, Hon har en dotter bor i samma hus. Författaren redogör ingående för tidigare forskning kring dessa konstruktioner och dess paralleller i danskan samt det centralsvenska *har ligger*. Han undersöker i vilken mån konstruktionerna har egenskaper som är utmärkande för bisatser resp. för pseudosamordningar. Slutsatsen blir att konstruktioner med *vara* som första finita verb har fler egenskaper gemensamma med bisatser; bl.a. finns exempel på att verben inte kongruerar, t.ex. *Här var ingen hade rökt sill på den tiden.* Konstruktioner med *ha* som första finita verb tycks däremot vara att betrakta som pseudosamordningar. Författaren framhåller att förekomsten av den typ som kan analyseras som relativsats utan *som* visar att svenskans platshållartvång kanske inte är fullt så strikt som det normalt anses vara.

Ida Larsson har i en undersökning – även den publicerad i *Språk och stil* – av konstruktioner med *få* + particip i svenskan även vägt in nutida dialektmaterial. Författaren urskiljer tre konstruktionstyper: *få*-passiver, t.ex. *för att få honom utlämnad, han fick benet avsparkat*, *få* + aktivt particip, t.ex. *vi var ett par man som fick vräkt en upp på ryggen*, och aktiva *få*-passiver, t.ex. *för att hinna få alla saker gjorda*. Ur dialektsynpunkt är typen *få* + aktivt particip särskilt intressant eftersom den hör hemma i talspråkliga kontexter. I denna konstruktion uttrycker particip verbet en avslutad aktion som en animat subjektsreferent har lyckats (eller inte lyckats) utföra. Utmärkande för typen är också att ett objekt för participets aktion placeras efter participet som inte kongruensböjs utan alltid har neutrumform. En undersökning inom projektet ScanDiaSyn visar att det framför allt är i Västsverige och Österbotten som konstruktionen uppfattas som grammatisk. Enligt författaren kan detta tyda på att det rör sig om den konstruktion med *få* + particip, vilken fanns i fornsvenskan, som har levt kvar i geografiskt perifera områden.

Den interaktionella dialektologin har under senare år vunnit terräng inom svensk forskning, där inte minst Gustav Bockgård varit en betydelsefull introduktör. I två artiklar i *Folkmålsstudier* är ämnet uppe på agendan. I den ena presenterar Bockgård forskningsområdet som ett lingvistiskt fält i gränslandet mellan dialektologin och den interaktionella lingvistik. I dessa studier utgör inspelningar av samtal, språkligt relaterade till ett visst geografiskt område, primära källor. I den egna forskningen har Bockgård i flera artiklar återkommit till inspelningar från efterkrigstiden från i första hand södra Östergötland och nordöstra Småland (se även nedan). Han lyfter i sin översiktsartikel fram dels studier som fokuserar på traditionellt språkvetenskapliga, främst grammatiska, frågor, dels »[s]amtalsanalytiskt och vetenskapshistoriskt inriktad forskning om dialektintervjuers interaktionsmönster». I dessa senare studier får vi del i hur det kunde gå till i en dialektintervju där en intervjuare sökte få en meddelare att uttala ett ord eller ett namn på »genuin» dialekt. Översikten i *Folkmålsstudier* är god, men det skall sägas att den interaktionella dialektologin inplaceras i än tydligare teoretiska sammanhang i den introduktion som Bockgård tillsammans med

Jenny Nilsson presenterade i volymen Interaktionell dialektologi (se härom förra årets litteraturöversikt i Svenska landsmål 2012 s. 116 f.).

Det som kallas »svansdubblad negation» i dialektinspelningar från nordöstra Götaland behandlas i den andra artikeln av Bockgård. Detta är ett fenomen som finns i flera andra svenska talspråksvarieteter. Artikeln tar i sin analys stor hänsyn till de sekventiella kontexter där dessa språkliga fenomen förekommer. Analysen presenteras ingående och olika egenskaper blottläggs, såsom syntagmens syntaktiska egenskaper, samförekomst med andra element i »svansen» och de sociopragmatiska egenskaperna. En karaktéristisk egenskap för de svansplacerade negationerna är att de är finalt placerade inte bara syntaktiskt; svansen avslutar dessutom ofta en turkonstruktionsenhet (TKE) som i sin tur nästan alltid avslutar samtalsturen. Negationen fungerar m.a.o. »som en social finalitetsmarkör – som en signal till mottagaren att det aktuella bidraget till interaktionen sannolikt har avslutats i och med detta ord». Många svansyttranden fungerar också förklarande eller förtydligande. Bockgård är påtagligt försiktig vad gäller att generalisera utifrån sina iakttagelser. Författaren framhåller avslutningsvis att »en på förhand upprättad distinktion mellan två olika syntaktiskt definierade kategorier inte [är] så analytiskt fruktbar i det aktuella fallet; det vore kanske bättre att primärt söka efter betydelsebärande prosodiska strukturer». Fortsatt forskning är uppenbarligen högst motiverad.

Inom forskningsprojektet »Språk och språkbruk bland ungdomar i flerspråkiga storstadsmiljöer» har uttalet i de utländskt klingande språkvarieteterna som talas av ungdomar i Malmö, Göteborg och Stockholm studerats. I varje fall en del av resultaten relateras i en innehållsrik artikel av Petra Bodén under rubriken »Melodi, talrytm och språkljud i svenska multietnolekter». Multietnolekternas relation till det som betraktas som bruten svenska klargörs. Det är uppenbart att de skiljer sig från inläraarsvenska och brytning genom att ha enspråkiga talare med svenska som förstaspråk. De fonetiska likheterna mellan de olika undersökta multietnolekterna är inte särskilt många, och inte ens alla de främmande inslagen är gemensamma. »Avstampet som multietnolekterna tar i respektive regional variant av svenska är desto större, och det påverkar kanske också vilka utländskt klingande uttalsdrag som får fäste», konstateras sammanfattningsvis. Vissa uttalsdrag får kanske genomslag just genom att de skiljer sig från drag i den regionala dialekten. Det konstateras bl.a. att talarna av multietnolekten i Malmö mer sällan använder uvulära *r*-ljud och diftonger än de malmöitiska talarna gör. Jämförbara iakttagelser kan göras beträffande talarna av multietnolekten i Göteborg och Stockholm. Intressant är att de ungdomar som här intervjuats använder den multietniska språkvarietetens drag i samtal med vuxna »och att ungdomarna även uppfattar dessa som talare av multietnolekt». Varieteterna är tydligen under förändring, och kanske äger, med Gösta Bruces ord, just nu en dialektfödsel rum.

I den festskrift, *Fra holtjar til holtning*. Språkhistoriske og språksosiologiske artikler, som tillägnades Arne Torp hösten 2012, finns en rad bidrag om de nordiska språkens ljudsystem från olika perspektiv, där studier av de nutida förhållandena och studier av norskan inte oväntat klart överväger. Ett bidrag om svenskan skall här lyftas fram, Lars-Gunnar Anderssons, där det påpekas att det bakre *r*-ljudet håller på att förlora sin ställning inom sitt svenska kärnområde, alltså i Sydsverige. Det finns också indicier på att tal-situationens formalitet avgör vilket *r*-ljud man använder: *r*-allofonen har med andra ord blivit en »marker». Detta är intresseväckande iakttagelser.

Ett ljudproblem behandlas i en kort uppsats i Svenska landsmål av Staffan Fridell. Författaren söker att datera centraliseringen av långt *i* och *y* med ledning av äldre belägg av ortnamnen *Ri* i Timrå sn, Medelpad, och *Ri* i Kvistbro sn, Närke. Båda uttalas i lokal dialekt med s.k. *Viby-i*, alltså centraliserat *i*, och båda återgår på ett **Rydh*. Av bägge ortnamnen möter klart delabialiserade former – *Riidh* o. likn. – från 1700-talet, och former som kan vara delabialiserade – *Rijdh* o. likn., där *ij* (kanske att translitterera *y* eller *ȳ*) dock kan stå för *y* – från 1500- resp. 1600-talet. Fridell antar att *Viby-i* och *-y* tenderar att närma sig varandra akustiskt-perceptuellt och framställer hypotesen att centraliseringen av båda vokaler är en förutsättning för delabialiseringen av *y* i de aktuella ortnamnen. Det betyder i så fall att centraliseringen av långt *i* och *y* i de aktuella dialekterna måste ha varit genomförd på 1700-talet, kanske redan på 1500- resp. 1600-talet.

Källkritiska reflektioner rörande talspråksmaterial presenteras i en studie av Jenny Nilsson. Sixten Bengtsson (»Västgöta-Bengtsson») är som bekant den intervjuare som bidragit med flest inspelningar till dialektarkivets samlingar. Under åren 1947–82 spelade han in drygt 550 västgötar. I artikeln »I huvudet på Västgöta-Bengtsson. En fallstudie av dialektinsamling i idé och praktik» studerar författaren hans arbete närmare, framför allt med inriktning på hur Bengtsson valde ut informanter, hur han agerade i inspelnings-situationen och hur han förhöll sig till den västgötska som informanterna talade. Med detta som utgångspunkt vill Nilsson ge en bild av dialektologins insamlingsmetoder under den tid Västgöta-Bengtsson var verksam. Observatörens paradox är central i artikeln och Nilsson visar på olika strategier Bengtsson använt för att hantera detta problem. Utdrag ur hans egna inspelningsrapporter visar att han ansåg att vissa situationer och miljöer tenderade att påverka informantens språk negativt. Författaren jämför två intervjuer gjorda med endast några timmars mellanrum. Den första intervjun betraktade Bengtsson som misslyckad, eftersom den inspelade – Sven Larsson (SL) – talat för »fint». Under intervjuens gång hade Bengtsson utan resultat prövat olika metoder att få SL att tala mer dialektalt. Han fick då idén att låta SL följa med till en granne för att samtala med denne under inspelningen. Den dialekt SL presterade i den situationen var Bengtsson mycket nöjdare med, ty då förvandlades SL enligt inspelningsprotokollet »till den urvästgöte han

i själ och hjärta är». I den språkliga jämförelse Nilsson gör av intervjuerna konstaterar hon att SL använder sammanlagt 34 dialektvarianter. För 12 av dem finns inte någon standardspråklig motsvarighet. Av dessa 12 förekommer samtliga i den andra inspelningen, i den första inspelningen saknas bara en. Vad gäller övriga 22 använder SL antingen dialektvarianten genomgående eller växlar mellan dialekt- och standardvariant. Här framträder en tydlig skillnad: i den andra inspelningen realiserar SL 16 av variablerna enbart som dialekt, i den första bara 4. Dessutom är antalet belägg på standardvarianter långt fler i den första inspelningen än i den andra, minst 85 mot 19. Avslutningsvis visar Jenny Nilsson att SL:s användning av standardvarianter ibland är resultatet av en anpassning till Bengtssons språkbruk.

Från den livaktiga lokala utgivningen skall lyftas fram ett par arbeten också i detta års krönika. I Jesper Gunnarssons beskrivning av livet i det bohuslänska samhället Gerlesborg – boken heter Gerlesborg under det tjugonde seklets första hälft. Från superi och synd till sommaridyll – finns kapitel benämnda »Dialekten i Gerlesborg» och »Dialektordlista». Kapitlet om dialekten inleds med en populärt hållen, allmän introduktion där författaren behandlar dialektbegreppet, återgivning av dialekt och drag i nordbohuslänsk dialekt. Han redogör också för använda specialtecken och i en tabell listas de meddelare som bidragit. Därefter följer ett avsnitt som beskriver dialektens uttal av vokaler resp. konsonanter och ett som beskriver böjningen i olika ordklasser. Det sistnämnda avsnittet är försett med tabeller som sammanfattande anger böjningen i ett antal kategorier, t.ex. feminina substantiv och svaga verb. Författaren förmedlar också intressanta upplysningar om ordbruk, ordbildning, accentuering och syntax. Kapitlet avslutas med en introduktion till ordlistan. Bokens femte och sista kapitel är tredelat och innehåller en ordlista med standardspråkliga uppslagsord, dialektformer, böjningsformer (i förekommande fall), definitioner och i en del fall språkprov, vidare en förteckning med uttalsuppgifter över ortnamn och en över personnamn.

Under 2010 publicerade Projektgruppen Gammalt Nordingråmål sitt första alster, För i väla, ett urval texter på dialekt hämtade från den legendariske upptecknaren och mångsysslaren Emil Nordenmarks efterlämnade papper (se litteraturöversikten i Svenska landsmål 2012 s. 122). Gruppens fortsatta arbete har nu resulterat i en ordlista, Gammorla. Ord, talesätt och härm på Nordingråmål, som upptar ungefär 2 500 alfabetiskt uppställda ord i förenklad transkription och med rikssvensk översättning. Dessutom gömmer sig ytterligare en handfull ord, oftast ööversatta, i de exempelmeningar, korta dialekttexter och ordspråkslistor som dyker upp med jämna mellanrum i boken. Accentbeteckningar saknas, och uttalsangivelserna är inte alltid genomskinliga för en som inte själv talar dialekten men därvidlag kan man med fördel ta hjälp av den cd-skiva med inläsningar som medföljde gruppens första bok.

Referenser

- Andersson, Lars-Gunnar, 2012: Det bakre r-ljudets ställning i svenska dialekter. I: Fra holtijar till holting. Språkhistoriske och språksosiologiske artikler till Arne Torp på 70-årsdagen. Red. Unn Røyneland & Hans-Olav Enger. Oslo. S. 17–26.
- Bockgård, Gustav, 2012a: Interaktionell dialektologi. Ett forskningsområde under framväxt. I: Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi 50. Helsingfors. S. 9–32.
- 2012b: Svansdubblad negation i dialektinspelningar från nordöstra Götaland. I: Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi 50. Helsingfors. S. 33–61.
- Bodén, Petra, 2012: Melodi, talrytm och språkljud i svenska multietnolekter. I: Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi 50, 2012. Helsingfors. S. 63–86.
- Edlund, Lars-Erik, 2013: Våtarv i språkgeografisk belysning. Ett bidrag till en nordisk kartläggning. I: Växter och växtnamn – ett möte mellan botanik och språkvetenskap. Utg. av Lars-Erik Edlund, Inger Larsson & Staffan Nyström. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 123.) S. 109–124.
- Eklund, Gerd, 2013: Namnmotiv för *Centaurea cyanus* och ord för begreppet 'träd'. Olika europeiska perspektiv i Atlas Linguarum Europae. I: Växter och växtnamn – ett möte mellan botanik och språkvetenskap. Utg. av Lars-Erik Edlund, Inger Larsson & Staffan Nyström. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 123.) S. 101–108.
- Elmevik, Lennart, 2013: Missne. En etymologisk studie. I: Växter och växtnamn – ett möte mellan botanik och språkvetenskap. Utg. av Lars-Erik Edlund, Inger Larsson & Staffan Nyström. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 123.) S. 125–131.
- Van Epps, Briana, 2013: The three-gender system in two varieties of Jämtlandic. I: Perspektiv på genus. Lund. (Nordlund 32.) S. 7–64.
- Forsman, Ludvig, 2012: Spår av ideologi i skapandet av en älvdalsk standardortografi. I: Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi 50. Helsingfors. S. 87–100.
- Fridell, Staffan, 2012: Hur gammalt är Viby-i? En antydan till svar i belysning av ortnamn. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. Uppsala. S. 7–9.
- Gammorla. Ordbok om Nordingråområdet. Utg. av Marianne Nilsson et al. 2012. Nordingrå.
- Gunnarsson, Jesper, 2013: Gerlesborg under det tjugonde seklets första hälft. Från superi och synd till sommaridyll. Huddinge.
- Hagen, Kristina, 2012: Några nedslag i Dalmålsordboken. Om utgivningen av OÖD. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 11–15.
- Helgander, John, 2012: Älvdalska och andra hotade språk – revitalisering med problem. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 17–43.
- Håkansson, David, 2012: Relativkomplex eller pseudosamordning? Om relativsatsliknande konstruktioner utan *som* i sydsvenskt talspråk. I: Språk och stil 22. S. 62–92.
- Ivars, Ann-Marie, 2012: Vad händer med språket i Kristinestad? I: Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi 50. Helsingfors. S. 101–128.
- Jørgensen, Henrik, 2012: Incongruent pronominal case in the Swedish dialect of Västra Nyland (Finland). I: Nordic Journal of Linguistics 35. S. 251–268.
- Larsson, Ida: Inte helt passiv: konstruktion med *få* + particip i tal och skrift. I: Språk och stil 22. S. 27–61.

- Larsson, Ida et al., 2012: Amerikasvenskan förr och nu. I: Norsk Lingvistisk Tidskrift 30. S. 263–286.
- Larsson, Inger, 2013: Från *byttgräs* till *älgört* – svensk växtnamnsforskning i ett historiskt perspektiv. I: Växter och växtnamn – ett möte mellan botanik och språkvetenskap. Utg. av Lars-Erik Edlund, Inger Larsson & Staffan Nyström. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 123.) S. 9–43.
- Leinonen, Therese, 2012: Indelning av finlandssvenska dialekter med särskild hänsyn till Åboland. I: Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi 50. Helsingfors. S. 155–173
- Nilsson, Gunvor, 2013: Dialekten i backspegeln. Bysockensmålet som kulturbärare då och nu. I: Svenskans beskrivning 32. Förhandlingar vid trettioandra sammankomsten för svenskans beskrivning. Karlstad 13–14 oktober 2011. Red. Björn Bihl, Peter Andersson & Lena Lötmarker. S. 213–221.
- Nilsson, Jenny, 2012: I huvudet på Västgöta-Bengtsson. En fallstudie av dialektinsamling i idé och praktik. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 45–65.
- Rødningen, Dagfinn & Worren, Dagfinn, 2012: Konrad Eriksson og skildringa av eit grensemål. I: Maal og minne, hefte 1. S. 55–71.
- Svahn, Margareta, 2013: Kontinuitet och förändring i västsvenska dialekter. I: Svenskans beskrivning 32. Förhandlingar vid trettioandra sammankomsten för svenskans beskrivning. Karlstad 13–14 oktober 2011. Red. Björn Bihl, Peter Andersson & Lena Lötmarker. S. 52–72.
- Svanberg, Ingvar, 2013: Fåglar i svensk folklig tradition. Stockholm.
- Thelin, Eva, 2012: Folklig dialektlexikografi 1991–2011. I: Nordiska studier i lexicografi 11. Rapport från konferensen om lexikografi i Norden, Lund 24–27 maj 2011. Red. Birgit Eaker, Lennart Larsson & Anki Mattisson. Lund. S. 596–609.
- Åkerberg, Bengt, 2012: Älvdalsk grammatik. Under medverkan av Gunnar Nyström. Älvdalen.

Litteratur

Paul Agnidakis, Rätten till platsen. Tillhörighet och samhörighet i två lokala industrisamhällen under omvandling. Höör 2013. 224 s. Ill. ISBN 978-91-7139-888-8.

Paul Agnidakis doktorsavhandling i etnologi, *Rätten till platsen. Tillhörighet i två lokala industrisamhällen*, lades fram vid Uppsala universitet våren 2013. Avhandlingen inordnar sig i den etnologiska forskningstraditionen lokalsamhällsstudier, samtidigt som Agnidakis vill förnya den genren. Han hänvisar till en rad etnologiska lokalsamhällsstudier, exempelvis Åke Dauns Upp till kamp i Båtskärsnäs, Kjell Hansens Vålfärdens motsträviga utkant, Katarina Saltzmans Inget landskap är en ö. Dialektik och praktik i öländska landskap, Per-Markku Ristilammis Rosengård och den svarta poesin. En studie av modern annorlundahet, och – den som kanske ligger närmast Agnidakis egen studie med dess fokus på platstagande – Håkan Berglund-Lakes Livet äger rum. Försörjning och platstagande i norrländska sågverks-samhällen. I presentationen om forskningsbakgrund visas en självklar förtrogenhet med etnologisk forskning om lokalsamhällen. Samtidigt deklareras tydligt att avhandlingsförfattaren för att förstå företeelser som lokal identifikation och människors relationer till rummet främst har inspirerats av forskning inom *andra* discipliner, som sociologi och antropologi.

Avhandlingsarbetet tar sin utgångspunkt i ett fältarbete i två mindre samhällen, Surahammar och Timrå. De båda orterna har mycket som förenar. Båda har ett industriellt förflutet men har drabbats av de postindustriella processer som drabbar samhällen som varit beroende av industriverksamhet, genom nedläggningar och hotande utflyttning. Räddningen – om det nu är en sådan – för Timrå och Surahammar kan vara att personer från de relativt stora städerna i närheten, Sundsvall respektive Västerås, flyttar in. Därmed kan en konfliktyta uppstå: mellan dem som bott länge på platsen och som bär på minnen från platsens industriella verksamhet, och de nyinflyttade som saknar den sortens delaktighet av gemensamma minnen och i stället måste bygga upp ett annat slags tillhörighet.

Till avhandlingens stora förtjänster hör det omfattande fältarbete som Agnidakis genomfört. Sammanlagt har han tillbringat arton månader i de två samhällena. Därmed ansluter han sig till en etnologisk/etnografisk forskningstradition men överskrider tidsmässigt med råge vad som idag är vanligt inom etnologi vad gäller fältarbete. Man måste som läsare imponeras av en sådan arbetsinsats och den fördjupade kunskap om samhällena som kommer av att författaren vistats så mycket i dem, under kortare och längre perioder. Han har slagit sig ner i Timrå respektive Surahammar, vandrat på gator och i parker, handlat i butikerna, gått på idrottsevenemang, firat Lucia, midsommar, nationaldagen, iakttagit, deltagit och – framför allt – talat med de boende, de som bott länge på orten och de som är nyinflyttade. Samtalen har utspelat sig spontant vid bushållplatser, i kassaköer, på dansställen, restauranger, skolor och i parker, men också i form av längre intervjuer, närmare bestämt tvåhundra till antalet, i genomsnitt fyra timmar långa. Några intervjuer var direkt inriktade på speciella

platser av särskild betydelse i respektive samhälle. Självklart har han också tagit del av de båda kommunernas officiella information, i samtal med tjänstemän och politiker och på andra sätt. Avhandlingstexten förmedlar klart en insikt om att Agnidakis har lyckats med sitt fältarbete, med att skapa kontakt och förtroende och därigenom fått kunskap om hur människor känner inför varandra och inför platsen. Detta, att vara framgångsrik med ett fältarbete, är långt ifrån någon självklarhet utan kräver social talang och fingertoppskänsla likaväl som analytisk distans. Att sedan »göra vetenskap» av vardagliga situationer och information genom intervjuer erbjuder en ny nivå att häva sig upp till. Allt detta sammantaget kräver en stor arbetsinsats. Agnidakis visar också i en diskussion om det etnologiska fältarbetets villkor och val att han är väl införstådd med möjligheter såväl som komplikationer. Att genomföra ett fältarbete med intervjuer som handlar om människors tankar, värderingar, förhoppningar och åsikter innebär ett ansvar. Hur hanterar man det på bästa sätt? Vissa forskare tonar ner forskarrollen medan andra tvärtom är noga med att betona den. Agnidakis fann det omöjligt, bland annat mot sin personliga bakgrund i ett annat svenskt industrisamhälle och som andra generationens invandrare, att helt separera rollerna som forskare respektive bekant och kompis. »Jag tillät mig att känna samhörighet genom gemensamma nämnare som infann sig i form av delade värdegrunder och genom inblickar som mina egna olika tillhörigheter kunde tillhandahålla.» Ett sådant reflexivt ställningstagande är viktigt att klargöra i ett vetenskapligt arbete och utgör en pusselbit för förståelsen av förutsättningarna för empirins tillkomst.

Undersökningens fokus är tidsmässigt riktat mot 2000-talet, men samhällenas historia speglas i hög grad i minnen och berättelser om arbetsplatser, byggnader och händelser. Tidsangivelserna är dock ganska vaga och skulle ha vunnit på något närmare precisering. En viss vaghet präglar också skildringen av samhällena. Som läsare skulle man gärna ha velat få lite mer grundläggande fakta om Timrå och Surahammar, liksom om de företag som har präglat och utgjort förutsättningar för dessa orter. Låt vara att detta inte är en avhandling som utger sig för att vara lokal- eller industrihistorisk, utan, vilket är naturligt i en etnologisk avhandling, i stället handlar om människors relation till en plats och till varandra, men lite mer grundfakta hade ändå underlättat läsarens förståelse av avhandlingens huvudsyfte. Trots allt är inte Timrå och Surahammar platser i största allmänhet utan orter som i hög grad präglas av sitt industrihistoriska arv. Eftersom detta arv också är en viktig faktor för hur invånarna på skilda sätt förhåller sig till platsen, något som Agnidakis framhåller, skulle en något mer uttömmande redovisning för vari detta arv består ha underlättat läsningen och förståelsen. Som det är nu skildras den industrihistoriska bakgrunden och den partiella avvecklingen av industriverksamheten kortfattat på några rader. Det finns en mycket omfattande forskning inom närliggande discipliner om just svenska bruksorter och det svenska industriarvet, och därför hade en redovisning lätt kunnat göras med hänvisning till andra forskares arbeten. Genom att en sådan grundläggande redovisning uteblir uppstår ett »hål» i avhandlingen. Referenspunkter för förståelsen av de boendes förhållningssätt till »sin» plats saknas i viss mån och läsaren famlar. Surahammar och Timrå är ju inte vilka platser som helst, och inte ens vilka gamla industriorter som helst, utan något av diamanter i den krona som under lång tid var Industrisverige, med verksamheter inom järn- och skogsindustri, alltså paradgrenarna i svensk industrihistoria.

Med detta sagt måste dock konstateras att avhandlingens syfte, att »undersöka hur människor relaterar till och skapar sig en plats i Surahammar respektive Timrå, där de bor och lever sina liv» är väl uppfyllt. Författaren vill ta reda på hur det går till och vad som händer när invånare, som levt i och präglats av ett industrisamhälle som genomgår en stor förändring, ska samsas om den lokala ytan med nyinflyttade. Hur

sker lokala identitetsbyggen, hur förhåller man sig till orten med dess minnen, och till varandra, och hur skapar man en relation till platsen i en ny situation? Vilka eventuella konflikter uppstår, och hur kan man lösa dem?

Plats är ett centralt begrepp i avhandlingen. Att »ta plats», skriver Agnidakis med hänvisning till etnologen Håkan Berglund-Lakes forskning, sker både i relation till rummet och till andra människor som befolkar detta rum och innebär »en praktik för att tillägna sig rummet». För att hantera begreppen plats och platstagande inspireras Agnidakis av forskning som utgår från fenomenologiska och konstruktivistiska perspektiv. Han finner det inte meningsfullt att skilja mellan *place* och *space*, dvs. mellan »plats» och »rum/utrymme» utan vill, med stöd av kulturgeografen Yi-Fu Tuan, hellre betona vad som förenar plats och rum än vad som skiljer dem åt. Han vill därmed tolka platsbegreppet som »ett meningsladdat fält inom ett avgränsbart utrymme, rum, område eller yta, vilka korsbefruktar varandra och som människor både påverkas av och påverkar».

Till relationen mellan människor och plats hör i högsta grad identifikation. Att avhandlingen har »en individuell identitetsprocess som relaterar till plats» i skarpt fokus framgår tydligt i inledningskapitlet, och här lyfter Agnidakis fram brittisk-amerikansk antropologisk forskning som inspirationskällor.

Avhandlingsförfattaren identifierar några företeelser i sina undersökta samhällen som särskilt utmärkande för skapandet av en platsbunden identitet. Hit hör vissa minnen – från folkparken, från arbetsplatserna, liksom förekomsten av idrottsverksamhet och Kooperation. Huruvida just dessa företeelser mer än andra är ägnade att utgöra symboler för tillhörighet och samhörighet i respektive samhällen undandrar sig recensentens möjlighet att avgöra, men författarens argumentation utifrån empirin är övertygande. Det övergripande intrycket av avhandlingen är att man som läsare låter sig övertygas, inte minst därför att tolkningar stöds av frikostiga citat ur intervjuerna. Informanterna kommer alltså till tals och blir synliga. Möjligen kan sägas att läsaren lämnas med en känsla av att det finns mer som vill bli sagt, mer som kan utläsas ur intervjuerna. Troligtvis beror denna känsla på att materialet inhämtat under fältarbetet är så stort att det finns mer att hämta ur det än vad som ryms inom ramen för en doktorsavhandling. Man ser gärna fram emot mera!

Vad är det då för slutsatser som författaren drar av sin undersökning? Han finner att de gamla respektive de nya invånarna i Surahammar och i Timrå utgör ett slags »lokala motpoler» när de möter och bedömer varandra. Han menar att dessa motpoler har en historisk motsvarighet i gruppbildningar i det äldre industrisamhället, mellan arbetarbefolkningen och tjänstemännen. Det här antagandet är ett av skälen till att man under läsningens gång då och då saknar mer fakta om de äldre industrisamhällena för att bli helt övertygad. Med hjälp av Tomas Hylland Eriksens diskussion om »rötter» – behov av beständighet och »fötter», behov av förändring, som aktiva komponenter i ett identitetsskapande – ställs här de »gamla» invånarnas tillhörighet mot de »nyas» rörlighet. Mönstret visar sig dock vara mer komplicerat än så. Det går att definiera skiljelinjer inom de båda grupperna, och informanterna uppvisar många kombinationer av platsbundenhet och rörlighet. Samtidigt finns det en tydlig tendens att de rotade, »gamla» invånarnas lokala tillhörighet bottnar i en samlad, mångfacetterad relation till orten, grundad på många delar av den personliga livserfarenheten, jämfört med de »nyas» mer splittrade tillhörighet, som ofta delas med en existens utanför orten, ofta i staden. En intressant iakttagelse är att de nyinflyttades förankring ofta baseras på skapandet av det egna hemmet, alltså ett individuellt eller familjebaserat projekt där det egenhändigt uppförda eller personligt utvalda huset är en omistlig del.

Samexistensen i lokalsamhället innebär att tillhörigheten är något man förhandlar sig till, där frånvaro av lång kontinuitet på platsen, av lokalarbetarbakgrund och av släktband på orten, måste kompenseras med olika former av engagemang för det lokala. I slutkapitlet berörs också frågan om hemvändarna, eftersom Agnidakis intervjuat också tidigare utflyttade, återvändande ortsbor. Det perspektivet tillför visserligen diskussionen en ny dimension, men samtidigt tappar diskussionen här fokus en smula. Återvändandet ger delvis nya relationer till orten och dess invånare, och återvändande som fenomen kanske vore värd en egen undersökning?

Sammanfattningsvis kan framhållas att Rätten till platsen är en etnologisk studie som har sin absoluta styrka i ett väl genomfört och omfattande fältarbete. Frågan är om fältarbetet har varit *alltför* omfattande. Man får vid läsningen en känsla av att analysen inte riktigt »orkar med» den omfattande empirin, vilket i sin tur leder till ett förmodande att mera finns att utvinna. Å andra sidan vill jag gärna hävda att den avslutande diskussionen med dess undvikande av förenklingar blir intressant *tack vare* en omfattande empiri och författarens förtrogenhet med materialet. Avhandlingen visar tydligt att lokalsamhällen alltjämt är något som lämpar sig väl för etnologiska undersökningar. Paul Agnidakis har lyckats med sin ambition att visa styrkan i forskning om lokalsamhället – och samtidigt peka på hur den kan förnyas.

Katarina Ek-Nilsson

Anders Perlinge, Bubblan som sprack. Byggboomen i Stockholm 1896–1908. Stockholm 2012. 144 s., ill. (Stockholms stads monografiserie 225.) ISBN 978-91-7031-246-5.

Charmen med Stockholms innerstads bebyggelse ligger till stor del i den omväxlande mångfalden av hyreshus i vanligen fem våningar, som tillkom under slutet av 1800-talet och 1900-talets första decennier. Inget hus är det andra likt. Många har visserligen mist sin ursprungliga rika dekorativa utformning, vilken inte föll den praktiska och sakliga funktionalismen på läppen, något som ledde till att många fastighetsägare förenklade fasaderna under 1930- och 1940-talen. Men många välbevarade hus återstår onekligen. Många av dessa hus på malmarna, inte minst på Södermalm och i Vasastaden, uppfördes av byggmästare från landsorten, som kommit till Stockholm som byggnadsarbetare med viss teknisk skolning och som slog sig på att bygga hus på spekulation. Efter andra världskriget klassades dessa hus gärna som undermåliga av stadens ledande ingenjörer och arkitekter, som ju gärna sett att rivningarna i Klarakvarteren fortsatt även ute på malmarna. Jag minns själv hur jag i ett hus på Östermalm, där jag bodde i många år, hittade en skrivelse från myndigheterna, utskickad i slutet av 1950-talet, som informerade om att man planerade att riva hela kvarteret. Man påstod att byggnaderna från 1890-talet nu hade tjänat ut. Hela kvarterets inre skulle fyllas med ett jättelikt parkeringshus. Fastighetsägarna och bostadsföreningarna protesterade naturligtvis och menade att deras hus skulle kunna stå länge än. De fick rätt. Rivningarna upphörde och husen står ännu kvar, drygt femtio år senare. Sköts de väl, kan de säkert stå i hundra år till. Över huvud taget är det intressant att många av de hus, som byggdes på spekulation av anonyma byggmästare vid sekelskiftet 1900, i regel för föga betalstarka arbetarfamiljer, i dag är mycket välskötta och eftersökta bostäder. Numera ägs de i regel av bostadsföreningar, vilket

är en avgörande faktor för att förklara att rivningar av bostadshus numera är något mycket sällsynt i Stockholms innerstad.

Anders Perlinge, etnolog och arkivarie, har skrivit en intressant bok om dessa sekelskiftets byggmästare. Tyngdpunkten ligger på finansieringen av byggandet. I slutet av 1800-talet hade stat och kommun ännu inte börjat intressera sig för bostadsbyggandet i någon nämnvärd omfattning. Fältet var fritt för privata lycksökare. Den period som Perlinge undersöker, 1896–1908, kan ses som slutet av denna epok. De finansiella kriser, som inträffade mot slutet av perioden och som drabbade bostadsbyggandet särskilt hårt, gjorde att tiden blev mogen för ett mer utvecklat offentligt engagemang i bostadsfrågan i Stockholm.

Den typ av byggmästare som framträdde i Stockholm i slutet av 1800-talet hade möjliggjorts av näringsfrihetsreformen 1864. Tidigare hade stadens hus i regel byggts på beställning av markägande handelsmän, hantverkare och ämbetsmän, som hade sin verksamhet på platsen. Nu kom hantverkare från landsorten som kallade sig byggmästare; de hade inga som helst egna tillgångar utan var beroende av att få lån för att kunna köpa tomter och genomföra sina byggen. Man byggde gärna för arbetarklassens behov, kring sekelskiftet särskilt i Vasastaden och på Söder, och husen såldes omedelbart sedan de blivit färdiga för att byggmästaren skulle kunna betala sina omkostnader och lösa sina lån. Byggmästarna ritade ofta själva sina hus utan att koppla in arkitekter. Byggandet var naturligtvis riskfyllt. Det gick långsamt, det var beroende av årstider och väder och det dröjde innan alla lägenheter var uthyrda. Lånen var inte billiga, men de var också mycket riskfyllda för banker och andra långivare.

Slående för den undersökta perioden är de många konkurserna bland byggmästarna. Tre fjärdedelar av alla byggmästare gick i konkurs minst en gång under denna tid, en rätt häpnadsväckande siffra. Det var så pass vanligt att det inte enligt Perlinge sågs som särskilt stigmatiserande. Många av dem som gjort konkurs kunde komma igen och flera bland dem etablerade sig så småningom som riktigt framgångsrika byggmästare med verksamhet långt in på 1900-talet. Den kris inom banksystemet, som blev en följd av den stora jordbävningen i San Francisco 1906 (försäkringsbolagens stora utbetalningar i USA ledde till en internationell penningbrist), drabbade snart även bostadsbyggandet i Stockholm. Konkurserna ökade snabbt. Perlinge ser detta som ett exempel på vad Joseph Schumpeter kallat *kreativ destruktion*, dvs. en kris som leder till förändrade och förbättrade villkor för de företagare som överlever krisen. De oseriösa aktörerna försvann från marknaden. Krisen ledde till centrala avtal mellan parterna på bostadsbyggandets arbetsmarknad och kreditmarknaden stramades upp och omstrukturerades.

Anders Perlinge disputerade 2005 på den uppmärksammade avhandlingen Sockenbankirerna, där han undersökte de privata krediternas betydelse på landsbygden före bankernas genombrott. Där fanns länge ett system med privata reverser med mycket lång löptid. De lantliga byggmästarna tycks ha tagit med sig vanan att låna genom privata och personliga kanaler, när de skulle bygga hus i Stockholm. De undvek bankerna. Inte minst blev de då beroende av krediter hos leverantörer av byggnadsmaterial. Dessa tycks dock inte ha varit lika tålmodiga som landsbygdens fordringsägare, och när krisen satte in 1907–1908 krävde man betalning, vilket naturligtvis ledde till en flod av konkurser.

Anders Perlinge har skrivit en mycket spännande och läsvärd bok om ett viktigt skeende i Stockholms bebyggelsehistoria. Det är en studie på gränsen mellan etnologi och ekonomisk historia. Den är byggd på ett skickligt behandlat omfattande arkivaliskt material, t.ex. från Centrum för Näringslivshistoria (som är medutgivare av boken), Stockholms Byggmästareförenings arkiv, Stockholms Bostadsinspektions

arkiv och en rad privata familjearkiv. Den är försedd med illustrativa fotografier, kartor och statistiska diagram och den är skriven med pregnans och precision – även om läsaren kanske behöver en viss ekonomisk terminologisk grundkompetens för att kunna tillgodogöra sig texten fullt ut.

Mats Hellspong

Eva Danielson & Märta Ramsten, Du gamla, du friska. Från folkvisa till nationalsång. Stockholm 2013. 252 s. Inb., ill. (Skrifter från Svenskt visarkiv 36.) ISSN 0081-9840, ISBN 978-91-7353-612-7.

För några år sedan publicerade Margareta Jersild och Märta Ramsten – båda verksamma vid Svenskt visarkiv – studien *La folia. En europeisk melodi i svenska musikmiljöer* (2008). De spårar där den sydeuropeiska melodin »La folie d’Espagne» på dess väg till Sverige och följer den in i olika svenska musikmiljöer och sammanhang genom århundraden »från Corelli till Adolphson».

Detta att sätta en enda melodi i centrum, som »huvudperson», i en bok hör inte till vanligheten i musikhistoriska volymer, men det erbjuder onekligen en spännande och informativ läsning. Några år senare, lagom till nationaldagen den 6 juni 2013, utkom ännu en volym med liknande uppläggning – denna gång en studie kring den folkvisa som efter en långspunnen historia skulle bli till vår svenska nationalsång. Författare är även denna gång Märta Ramsten, nu i nära samarbete med en annan kollega på Svenskt visarkiv, Eva Danielsson. Att klarlägga denna snart 170-åriga visans växlingsrika historia från uruppförandet vid en konsert 1844 till allmänt vedertagen nationalsång och »häftig hockeylåt» i våra dagars Sverige är sannerligen en krävande utmaning även för erfarna forskare. »Du gamla, du friska» har förvisso berörts i olika uppsatser och skrifter, men en så grundläggande kulturhistorisk studie av visans historia som de båda författarna här presenterar har inte tidigare gjorts. De ger därtill med saklighet och humor svar på den storm av »märkliga frågor» de fått från olika håll under sina många år vid visarkivet och bidrar även till att »röja upp bland missuppfattningarna och myterna kring nationalsången». Det är ett arbete på hög vetenskaplig nivå, men tydligt är att det samtidigt i både uppläggning och språk vänder sig till en bred läsekrets. Jag har därför valt att i denna recension lyfta fram deras högtintressanta text med citat och något av en resumé av de olika kapitlen.

»Prolog»

I bokens Prolog tar de upp den fundamentala men alls icke enkla frågan »Vad är en nationalsång?» och anför där den danske musikforskaren Henrik Koudals definition av begreppet: »En nationalsång eller nationalhymn är ett musikstycke, i regel med underlagd text, som genom statligt dekret eller genom sedvana gjorts till nationell symbol.» Den belyses sedan med några av de äldsta nationalsångerna i de europeiska kungadömena – sånger från 1700-talet med texter och melodier av varierande karaktär. Det är ofta redan existerande melodier som den franska revolutionssången »Marseljåsen» med dess marschmusik eller Haydns hyllningsmusik till den österrikiske kejsarens födelsedag, »Gott erhalte Franz, den Kaiser», en melodi som långt senare kommer att tjäna som tysk nationalsång till texten »Deutschland, Deutschland über alles».

Mot den bakgrunden visas sedan hur melodin till balladen »Kärestans död» med Richard Dybecks text »Du gamla, du friska, du fjällhöga Nord» blir till en slagkraftig »sång till Norden» under den svensk-norska unionstiden. Historien tar sin början i november 1844. Fornforskaren och folkmusiksamlaren Richard Dybeck gav då den 18 november sin första »Aftonunderhållning med Nordisk folkmusik». Stockholmarna bjöds för första gången någonsin på en konsert med enbart folkmusik på programmet – visor och låtar från olika delar av Sverige som Dybeck själv och hans många medhjälpare tecknat ner. »1844 strövade jag hela sommaren i Dalarna på egen kost. Här uppfattade jag lefvande, verklig naturmusik – annat än inlärda, döende traditioner; och upprann så tanken att låta dessa toner, om än ofullkomligt, ljuda i Konsertsalen», skriver Dybeck senare i sina självbiografiska anteckningar. Han tvivlade på möjligheten att sätta dessa planer i verket, men konserten mottogs mycket positivt och intresset var så stort att den kunde upprepas redan i december samma år och då med det nykrönte kungaparet i publiken.

Det nationellt folkliga stod högt i kurs under 1840-talet. Just året 1844 var de fosterländska hymnernas gyllene tid. I samband med Karl XIV Johans död och Oscar I:s trontillträde presenterades bland andra Otto Lindblads kungssång »Ur svenska hjärtans djup» och därtill åtskilliga förslag till svensk »folksång» – den beteckning som då och långt framöver användes. Flera av dessa alster har höljts i barmhärtig glömska. Den sång som framfördes som slutnummer vid Dybecks aftonunderhållning skulle däremot visa sig mera livskraftig. Han hade för detta tillfälle skrivit en ny text – »Du gamla, du friska» – till en folkvisa »hvars melodi, med sitt stilla, dystra behag, lærer intaga hvarje för Svensk formusik öppet sinne, är benäget meddelad af Dem/oiselle/ Rosa Wretman från Västmanland». Sången framfördes vid uruppförandet av operasångaren Olof Strandberg och togs emot med livliga applåder. Han kom, liksom flera andra framstående operasolister, att medverka i en lång rad av Dybecks aftonunderhållningar och i en recension i Aftonbladet från 8 april 1852 kan vi läsa: »[...] vi fingo denna afton ytterligare bekräftelser på våra iakttagelser hvad hr Strandberg beträffar, nemligen att ju vackrare, ju mera enkelt sköna saker han har att sjunga, desto bättre sjunger han. Särdeles lifvad var hr S. denna afton; och sedan han sjungit: 'Du gamla, du friska, du fjällhöga Nord, du tysta, du glädjerika sköna!' hvilken sång på ett värdigt sätt slutade konserten, och hvari hans makalösa tenor klingade ut i hela sin fullhet, ljud från hela salongen ett stormande och enhälligt da capo, hvilket äfven erhöles.»

Under rubriken »Sång till Norden» kom »Du gamla, du friska» att finnas med som slagkraftigt slutnummer vid elva av de femton aftonunderhållningar, som Dybeck arrangerade under kommande decennier i Stockholm, Uppsala och Västerås. Men att just denna visa långt senare skulle vinna erkännande som Sveriges nationalsång, hade nog Dybeck aldrig kunnat tänka sig.

»Ljud högt öfver Nord, sköna fornsvenska sång»

Det är denna märkliga, svårfångade historia som Danielsson och Ramsten med grundlig genomgång av ett omfattande källmaterial har klarlagt. Få svenskar känner ens namnet på den som skrivit texten till vår nationalsång. Men i det första kapitlet får läsaren svar på frågan vem han var, »sångens författare, mannen som så entusiastiskt ordnade aftonunderhållningarna». Vi får följa prästsonen Richard Dybeck under hans studieår i Uppsala, där han läste juridik och avlade hovrättsexamen 1834, men mera fångslades av Erik Gustaf Geijers föreläsningar, av Götiska förbundets idéer och den framväxande fornforskningen. Under rubriken »Dybeck och hans samtid» belyses hur dessa den tidiga nationalromantikens och göticismens idéströmningar genomsyrar Dybecks fortsatta, mångsidiga verksamhet.

I ett särskilt avsnitt fokuseras på »Dybeck som samlare», på hans insatser då han under omfattande färder i de mellansvenska landskapen tecknade ner inte bara visor och låtar utan även sagor, sägner, gåtor, dialektala växtnamn, runinskrifter och mera därtill. En stor del av detta material gav han ut i sin antikvariska tidskrift *Runa*. Men merparten uppteckningar av visor och låtar publicerade han i samlingsutgåvorna *Swenska wisor*, *Svenska folkmelodier* och *Svenska gånglåtar*. Författarna betonar här att upptecknaren Dybeck i jämförelse med många samtida kolleger kan betraktas som en »relativt modern fältforskare genom att han inte nöjde sig med att samla in enbart melodier och texter» utan också noterade proveniensuppgifter och traditioner knutna till musiken. Han insåg också vikten av att samla och publicera varianter av visorna och låtarna och därmed visa »att folkmusiken lever och förändras med människorna».

I de följande avsnitten redogörs för Dybecks verksamhet som konsertarrangör. »Att åt ett helt folk dana en sångverld, som det fritt anammar och i kärlek behåller», det var den storvulna, göticistiska drivkraften bakom hans aftonunderhållningar. De var för honom ett sätt att i klingande form föra ut en »levande, verklig naturmusik» till den »civiliserade storstadsmänniskan» som »försummat att låna örat åt allmogens lika sköna som märkvärdiga fornminnen i sång och saga». Men hur skulle detta genomföras? Författarna belyser Dybecks tveksamheter kring hur konsertprogrammen skulle läggas upp och hur melodierna skulle arrangeras och framföras. Detta var ju alltigenom något helt nytt i det svenska konsertlivet. Men här redovisas också hur svårigheterna löstes. Utöver »Du gamla, du friska» skrev han även flera egna texter till folkvisemelodier, som stod på programmen vid aftonunderhållningarna. Så framfördes ofta hans kraftfulla »Mandom, mod och morske män» som pampig inledning, medan »Du gamla, du friska» fick tjäna som avslutningsnummer och den mindre kända »Ljud högt över Nord, sköna fornsvenska sång» som något av en göticistisk programförklaring.

»Från folkvisa till folksång»

Om första kapitlet var en presentation av Dybeck och hans verksamhet i göticismens och nationalromantikens anda, fokuseras i det andra utförliga kapitlet på visan »Du gamla, du friska» och dess historia, dess spridning och lansering i 1800-talets kulturliv under växlande politiska skeden fram till och med första världskriget. Där följs utförligt hur den sprids i olika slags publikationer och därmed når ut till olika samhällsskikt och delar av det allt rikare offentliga musiklivet. Dybeck publicerade själv för första gången sin visa med text och melodi i första häftet av sin egen samling *Swenska wisor* som utkom 1847. Då hade redan två år tidigare »Du gamla, du friska» publicerats av J. N. Ahlström och P. C. Boman i första häftet av *Valda svenska folksånger, folkdansar och folklekar*, detta utan angivande av källa och till Dybecks stora förargelse även utan hans vetskap.

Under det följande decenniet fanns »Du gamla, du friska» med i ett stort antal utgåvor i olika arrangemang och för skilda utövare, så bl.a. i *40 Favoritmelodier lätt arrangerade för piano och 4 händer* (1859). Genom häftet *Tio flerstämmiga sånger för mansröster* (1852), togs den snart upp på Uppsala studentkörers och andra nybildade manskörers repertoar. Efter inrättandet av den allmänna folkskolan 1842 kom ganska snart även flera utgåvor av skolsångböcker. »Du gamla, du friska» publiceras med text och melodi i *Folkskolans sångbok* 1867 och ingår sedan i allt fler skolsångböcker som folkvisa eller som fosterländsk sång. Mycket tyder på, skriver författarna, att »Du gamla, du friska» så småningom sjöngs en hel del i skolorna i olika sammanhang.

I avsnittet »Från scen och estrad» berättas livfullt och med välvalda, belysande citat, om hur allt fler musikutgåvor, där »Du gamla, du friska» finns med i olika arrangemang, ledde till att visan under 1800-talets andra hälft ofta framfördes både på teaterscener som mellanspel under föreställningarna och på konsertestrader, inte minst av de många manskörer som grundades vid denna tid. Så hade exempelvis studentsångarnas körer i både Uppsala och Lund den gärna med på sina konsertprogram. Dybeck hämtade regelmässigt sångare från Operan som solister vid sina af-tonunderhållningar, och några operasångare tog också med »Du gamla, du friska» på sina egna repertoarer. Den främste av dem var den legendariske, folkkäre Carl Fredrik Lundqvist, hela Sveriges »Lunkan», känd för att avsluta alla sina konserter med »Du gamla, du friska». Som solist framträdde han ofta vid konserter med Uppsala studentsångare. I sina memoarer berättar Lunkan om ett sådant tillfälle: »Strax på hösten 1877 firades Upsala universitets 400-åriga jubelfest. Det var då, vid festen i Botaniska trädgården, jag anmodades att från talaretribunen föredraga 'Du gamla, du fria, du fjällhöga Nord' och därmed – vågar jag säga – invigde den sången till vår nationalhymn.»

Året därefter företogs en resa till Paris, dit studentkörerna från Uppsala och Kristiania var inbjudna att med Lunkan som solist framträda vid den stora världsutställningen sommaren 1878. Konserten ägde rum i Trocadérohallen inför en publik på över 5000 personer. Sista numret i programmet – »Hör oss, Svea» – gjorde starkt intryck på publiken. Men en av deltagarna på resan berättar: »I stället för att gifva denna sång da capo, gafs ett solo med kör, kanske dagens glanspunkt. Det var 'Du gamla, du friska, du fjällhöga Nord' hvilken föredrogs af operasångaren Lundqvist med omkväde af hela kören på ett sätt, som tycktes låta sången gå genom mörk och ben på hvarje åhörare. Applåderna, som brakade genom salen, tycktes icke vilja sluta och sången måste sjungas om igen.» Så fördes Dybecks folksång – året efter hans död – ut i det europeiska musiklivet och fick där ett överväldigande mottagande. Lunkan nämner i sina memoarer ett framförande av helt annat slag. Under sin första utom-europeiska resa kom han i Afrika till ett bergigt område, »och från ett klippupsprång uppstämde jag – för att ha gjort det äfven i Afrika – min lifssång, 'Du gamla', så att det rungade i de gamla bergen».

Decennierna kring sekelskiftet 1900 var en tid av genomgripande politiska och kulturella omvälvningar – en tid då inte bara nationalismen utan även provinsialism och hembygdsromantik växte sig starka. Unionskrisen mellan Sverige och Norge fördjupades och allvarliga motsättningar mellan broderfolken uppstod. Under rubriken »Det nationella 1890-talet» belyses här hur detta »fick den svenska kultureliten att samla sig till gemensamma strävanden för Sverige, dess kultur och natur och dess framtid». Att söka folkets egen kultur blev, liksom för Götiska förbundets fornforskare, en del i stärkandet av den nationella identiteten. Vid universiteten i Uppsala och Lund samlade studenterna in dialekter, folkminnen och folkmusik från sina hembygder. Studentsångarna gav bejublade konserter inte bara utomlands utan även i många svenska städer med utökad och delvis ny repertoar, som även togs upp av nybildade sångföreningar och arbetarkörer. På programmen stod heroiska och patriotiska sånger som Wennerbergs »Hör oss, Svea» och Dybecks »Mandom, mod och morske män», men även folkvisor i fyrstämig sättning. »Du gamla, du friska» passade väl in i det mönstret, skriver författarna. De hänvisar även till musikforskaren Folke Bohlin, som skriver att dessa körer väckte känslor »som påminner om entusiasmen för de blågula deltagarna i nutidens internationella idrottsevenemang».

1890-talet blev också det decennium då svenska folket livligt började engagera sig i nationalsångsfrågan och såg det som en brist att vi varken hade en nationalsång eller en nationaldag. Författarna ger en rad belysande exempel på de skiftande attity-

derna till »Du gamla, du friska» i detta sammanhang. En episod som ofta nämnts inträffade i maj 1893. Kung Oscar deltog då i en promotionsmiddag i Lund. När musikkapellet spelade »Du gamla, du friska» reste sig kungen och förblev stående under framförandet. I och med detta skulle sången »ha vunnit officiell bekräftelse på att vara landets verkliga folksång», skrev Folkets Tidning den 29 maj. Men erkännandet dröjer och först 1898 utkommer den första svenska sångbok som ger »Du gamla, du friska» rubriken »Svenska folksången».

I litterära kretsar förs liksom i dagspressen intensiva debatter om bristen på en verklig nationalsång, inlägg som pendlar för och emot »Du gamla, du friska». I samband med den radikala studentföreningen Verdandis tioårsjubileum 1892 skrev Ellen Key en nydanande artikel i Öresundsposten, där hon berättar om hur de svenska deltagarna med vemod lyssnade till hur »finnar och norrmän med hänförelse unisont stämde upp 'Vårt land' eller 'Ja, vi elsker dette landet' [...] vi svenskar frågade hvarandra, då det unga finska, det unga norska folkets fosterländska sånger ljödo: när skall *vårt* nationella lif slå ut i nydanande tankar, i känslor, i dåd, som föda toner och sånger, en blomstringstid, som [...] skall skapa ett fullt dikteriskt uttryck för *vår*, den nya tidens, af nya ideal burna, fosterlandskärlek?»

Motståndet mot »Du gamla, du friska» har inletts, och på flera håll börjar man energiskt söka efter en ersättare, konstaterar författarna. Ett uttryck för detta är de två nationalsångstävlingar som utlystes på 1890-talet. Den första av dessa utlystes i oktober 1895 i tidskriften För svenska hem, där redaktionen inbjöd till »en allmän pristäflan för den bästa fosterländska dikt i ord och toner», avsedd att »kunna entusiasmera vårt folk [...] att af fri vilja upphöja nämnda dikt till – *nationalsång*». Resultatet blev ett misslyckande. De bidrag som kom in motsvarade inte på långt när redaktionens krav. Författaren Daniel Fallström och tonsättaren Andreas Hallén åtog sig emellertid uppgiften att söka skapa en svensk nationalsång. Men deras sång väckte inte heller den anklag som tidskriftens redaktion hade föreställt sig. Den glömdes snart bort och har heller aldrig tryckts i någon sångbok.

Nationalsångstävlingen 1899 blev betydligt större och kom att sträcka sig över två år. Initiativet kom denna gång från en manskör i Stockholm, Neptunikören, som i samverkan med övriga sångföreningar i staden i ett upprop inbjöd svenska tonsättare till en tävling om en ny nationalsång. Av de inkomna bidragen skulle högst tio utväljas. Man vände sig även till flera skaldar och bad om deras medverkan. Bland de inkomna bidragen fanns Verner von Heidenstams »Sverige». I april 1901 framfördes sångerna vid en konsert i Musikaliska Akademiens stora sal. Den upprepades sedan i andra städer och publiken fick vid varje konsert rösta på sina favoriter. Flest röster fick Ivar Hallströms »O sköna land i höga nord» till text av J. E. Brunell. De tio sångerna gavs ut i ett häfte med titeln *Svenska nationalsånger* och författarna noterar: »Sist i detta häfte möter en överraskning. Efter de tio tävlande bidragen står, utan kommentar, 'Du gamla, du friska'.» De har även granskat hur det gick för de tio vinnarna efter tävlingen och konstaterar att endast fyra stycken har publicerats och sjungits. »De övriga sex hörde man aldrig mer talas om.»

»Nej», skriver de, »tävlingen gav inte det resultat den ambitiösa Neptunikören hoppats på. Ett bestående resultat fick tävlingen ändå, om än indirekt.» Fem av de deltagande kompositörerna hade valt att tonsätta Verner von Heidenstams textförslag »Sverige, Sverige, Sverige, fosterland», men ingen av dessa melodier fann nåd inför prisnämnden. Men »som vi vet är det till Wilhelm Stenhammars tonsättning som 'Sverige' har kommit att bli det främsta alternativet till 'Du gamla, du fria'».

Under rubriken »Från 'friska' till 'fria'» belyses en ny fas i sångens historia. Dybeck hade själv redan någon gång kring 1857/58 gjort den ändringen. Men först nära femtio år senare, under unionsupplösningens år 1905, skulle »Du gamla, du friska»

omvandlas till »Du gamla, du fria». Det skulle dröja innan den versionen helt slog igenom. När nyheten om unionsupplösningen nådde Stockholm den 7 juni tågade spontant en stor skara mot Rosendal för att hylla konungen. »Framför slottet samlades bortåt 50 000 människor, unga och gamla, studenter, arbetare, värnpliktiga [...]. Folkmassan sjöng med, när militärmusiken spelade. [...] 'Vårt land' och 'Du gamla, du friska' gav eko mellan Djurgårdens höjder.» Med den spontana sången vid Rosendal som inspiration bildades Samfundet för unison sång, »med uppgift att främja den samfällda sången». Mot bakgrund av det politiska läget i Sverige efter unionsupplösningen 1905 borde nu, menade man, »sången tagas till hjälp för att samla och ena vårt folk och stärka dess fosterlandskänsla». I den andan utgavs 1906 sångboken »Sjung, svenska folk!», redigerad av Alice Tegnér. Där ingick bland andra »Du gamla, du fria», »Kungssången», Stenhammars »Sverige» samt de övriga nordiska nationalsångerna. Sångboken fick ett enormt genomslag och har under hela 1900-talet givits ut i åtskilliga nya upplagor.

Men motståndet mot »Du gamla, du fria» hade inte mojnats. »En riktig salva kom år 1912», skriver författarna. De lyfter här fram en av de fränaste attackerna mot »den svenska nationalsången». Under ledning av director musices Hugo Alfvén gav då en svensk studentsångkör en konsert i Berlin. En student i publiken berättade där om i Nya Dagligt Allehanda: »Då kören för tredje gången af publikens stormande ovationer tvangs att återvända in på scenen, ropades från publiken på 'svenska folksången', 'Du gamla, du fria'. Men Alfvén valde annan musik. När studenten senare frågade Alfvén varför han inte uppfyllt publikens önskan om svenska folksången, gav han »den högst förbluffande förklaringen att Sverige ej äger någon nationalsång». Studenten framhöll att det ingått i det allmänna medvetandet hemma i Sverige att beteckna »Du gamla, du fria» som den svenska nationalsången. »Detta fann hr A. alldeles barockt. Äfven om alla andra människor gjorde det, skulle han aldrig komma att anse 'Du gamla, du fria' som vår svenska nationalsång. Han ansåg 'Du gamla, du fria' vara en svensk punschsång, hopsatt af en viss kompositör i ett rusigt ögonblick. Dessutom var den allt för okonstnärlig samt gick i C-dur.»

Vid de olympiska spelen i Stockholm 1912 fick emellertid »Du gamla, du fria» sin revansch. De olika deltagarnas nationalsånger framfördes inte ofta under spelen, och när det någon gång skedde var det helt spontant. Ett sådant tillfälle var när Sverige kommit på första, andra och tredje plats i femkamp. Dagens Nyheter skriver: »när de svenska flaggorna flögo i topp på alla de tre prisstängerna, blef ett jubel som aldrig ville ta slut. En röst ur hopen tog upp Du gamla, du fria, och stående, med blotade hufvuden, sjöng den 20 000-höfdade folkmassan nationalsången, och sedan skallade åter hurraropen, så att man kunde befara att Stadions murar skulle falla.»

»Äntligen nationalsång»

Efter att med imponerande källstudier ha följt folksången »Du gamla, du friska» och klarlagt dess växlingsrika historia fram till 1920-talet, kan författarna slutligen utropa: »Äntligen nationalsång!» De återknyter i kapitlets början till Lunkan, operasångaren för vilken »Du gamla, du friska» var en »livssång». Efter hans död i maj 1920 framhölls i åtskilliga minnesrunor hans insatser för den sången. »Genom sitt föredrag av Du gamla, du fria har han även verksamt bidragit till att göra den till den nationalsång den är», skrev Dagens Nyheter. Och även i Musikaliska Akademiens parentation över sin ledamot framhölls »hans inspirerande föredrag av de fosterländska sångerna, bland vilka 'Du gamla, du fria' genom hans tolkning blivit en nationalsång».

Men författarna följer också nationalsångens inträde i nya medier, här med en skildring av Radiotjänsts allra första utsändning i etern den 1 januari 1925, då Ra-

dienststyrelseordförande Per Södermark efter ett tal avslutade med att själv framföra »Du gamla, du fria». Det initiativet följdes under några år av hallåmannen Walter E. Holmstedt, som avslutade kvällens sändningar med att önska god natt och sjunga »Du gamla, du fria», ackompanjerad av en musikensemble.

Författarna ställer emellertid i det här sammanhanget den centrala och kritiska frågan: »Kan vi nu anta att 'Du gamla, du fria' verkligen blivit Sveriges nationalsång?» Och de konstaterar: »Som de allra flesta länders nationalsånger har 'Du gamla, du fria' aldrig blivit officiellt utsedd, och man kan därför inte peka på något bestämt årtal då den slutgiltigt blev Sveriges allenaordade nationalsång.» De fortsätter: »Sången fick i alla händelser en osedvanligt lång väg mot nationalsångsstatus, och många konkurrenter på vägen. Efter 1905 sjungs den allt oftare, och allra senast kring 1920 tycks de allra flesta vara överens om att landets nationalsång nu är 'Du gamla, du fria'. Oomstridd var den verkligen inte, och är inte idag heller.»

I de följande avsnitten följer man debatterna för och emot »Du gamla, du fria» från 1930-talet och framåt, vilka i hög grad speglar de allvarliga förändringarna i både det utrikes- och det inrikespolitiska läget. I ett radiotal till utlandssvenskarna på juldagen 1933 lyfte ecklesiastikministern Artur Engberg fram arvet efter förfäderna: »Och dyrbarast i detta arv är friheten. Tänk att ingen svensk tondiktare ännu lyckats skapa den melodi, som äntligen skulle skänka vårt folk en värdig nationalsång! Vi har texten, kärnfull, manlig och skön, texten som nu i århundraden väntat på trollspöt, som skulle ge den liv och göra den till en sång på allas läppar. Jag tänker på biskop Thomas' dikt: Frihet är det bästa ting», en dikt som redan tidigare föreslagits. Den skulle, skriver författarna »förbli aktuell under ytterligare lång tid och förespråkades inte bara av socialdemokrater, som Engberg, utan även av nazistiska rörelser».

Debatten gick vidare och åtskilliga förslag lades fram om att »Du gamla, du fria» skulle ersättas som nationalsång av biskop Thomas Frihetssång. Men de möttes även av motstånd, bl.a. med återkommande önskemål om att »Du gamla, du fria» skulle spelas som avslutning på radioprogrammet. I januari 1938 meddelas så att »'Du gamla, du fria' kommer att avsluta varje dagsprogram i svensk radio härnäst.» Men det beslutet skulle inte vara länge. Hösten 1944 meddelas från Radiotjänst att nationalsången inte längre skulle spelas som daglig avslutning på programmet – detta för att inte slita för mycket på nationalhymnen utan spara den till högtidliga och allvarliga stunder i nationens liv. Fram till slutet av 1950-talet fick den i olika inspelningar avsluta dagens sändningar en eller två gånger i veckan, och däremellan framfördes »annan representativ musik». Författarna följer sedan radiosändningarna av »Du gamla, du fria» fram till den 7 juni 1962, då Sveriges Radios sändningar för sista gången avslutades med nationalsången. »Nu berodde det», skriver de, »inte på något missnöje med sången, utan helt enkelt på att sändningarna inte längre slutade för natten: man sände dygnet runt, ett beslut som påskyndats av konkurrensen från Radio Nords utsändningar av popmusik från ett fartyg.»

Men, framhåller man, »det råkade inträffa i början av en period av bristande intresse för vår nationalsång. Från resten av 1960-talet har vi inte ens några notiser med klagomål på 'Du gamla, du fria'.» Men nationalsångsdebatten fortsatte periodvis med nya svängningar och förslag. År 1960 lades invändningar för första gången fram som riksdagsmotion, där det föreslogs att »'Du gamla, du fria', som inte ens blivit officiellt erkänd, borde bytas ut mot något lämpligare». Motionen avlogs, men, skriver författarna, »den fick i alla fall ett bestående resultat, nämligen Ulf Peder Olrogs vishäfte *Våra värsta folkhymner*, som innehåller parodier på landskaps- och nationalsånger». Häftet inleds med en »Svensk Nationalhymn», där hyllningen till fosterlandet i Alf Henriksons text vänds till samhällskritisk parodi, medan Olrogs musik speglar 1800-talets fosterländska manskörsrepertoar. Liknande gyckelspel

över de nationella tongångarna gavs också från scenerna. På Kar de Mumma-revyn 1960 framfördes »Sången om det folkhemiska». Denna »nya nationalsång» var till både text och musik en parodi över Heidenstams och Stenhammars »Sverige». Och i Hasses och Tages revy »Gula hund» framförde Monica Zetterlund och ensemblen respektlöst och till publikens jubel »Du gamla, du fria» som zigenisk czardas.

»De patriotiska känslorna och de fosterländska sångerna tycks på 1960-talet ha stått lågt i kurs hos svenskarna», skriver författarna, och »säkert bidrog förlöjligandet av genren till dess dödförklaring». Det politiska klimatet ändrades också snabbt med studentrevolterna och den politiska radikaliserings under och efter 1968. Nationalsånger hörde inte heller samman med det ökande internationella engagemang. Just 1968 avskaffades dessutom stamsångerna, vilket ledde till att »Många årgångar skolbarn växte upp utan att ha hört 'Du gamla, du fria' annat än i idrottssammanhang.» Men med nya politiska strömningar på 1980-talet väcktes intresset åter för »Du gamla, du fria» och författarna följer sedan ända in i det nya seklet sådana samband mellan ideologier och valet av musik. Man återvänder här även till relationen mellan »Du gamla, du fria» och idrotten och konstaterar att det inte är så märkligt att den av ungdomen framför allt är känd som hockeylåten eller olympiadsången, då det är nästan enbart vid idrottsevenemang som vår nationalsång numera hörs.

Under några riksdagar väcks åter nationalsågsfrågan med flera motioner. Vid riksdagen 1986/87 lades från en vänsterpartist en motion med förslag om att en ny nationalsång borde efterlysas. Men liksom tidigare motioner avlogs den. På 2000-talet är det däremot, skriver författarna, »inte fråga om att byta ut 'Du gamla, du fria'. Tvärtom månar man om den så till den grad att man begär att den officiellt ska antas som Sveriges nationalsång» och motioner om detta läggs av riksdagsmän från skilda partier. År 2011 uppmärksammades tvåhundraårsminnet av Dybecks födelse och från socialdemokratiskt håll lades då en motion om att det borde firas med »det officiella och juridiska erkännande som en nationalsång bör ha». Även två sverigedemokrater föreslog i en motion ett juridiskt skydd för »Du gamla, du fria». Men som avslutning på kapitlet »Äntligen nationalsång» klarlägger författarna »ett missförstånd som på senare tid förekommit i nationalsångsdebatten, nämligen att (alla) länders nationalsången skulle vara stadfästa. I själva verket är det framför allt nyare stater som haft behov av att befästa sin suveränitet genom att stadfästa sina nationalsånger. De allra flesta äldre nationalsånger, till exempel 'God Save the King' och alla de skandinaviska, har blivit nationalsånger genom praxis och sedvana.»

»Melodin»

I de följande kapitlen går författarna in på frågor kring melodin och texten till »Du gamla, du fria». De konstaterar direkt att vi inte vet varifrån melodin kommer från början. Men, skriver de, »vi vet att 'Kärestans död' har varit oerhört omtyckt och sjungits åtminstone sedan slutet av 1700-talet, troligen längre, i hela Sverige men också i Finland, Danmark och Norge. Bara i Sverige och de svensktalande delarna av Finland har det gjorts inte mindre än cirka 250 olika uppteckningar och inspelningar av balladtexten sedan 1800-talets början och i anslutning därtill drygt 130 melodivarianter, vilket säger en del om balladens popularitet. [...] 'Du gamla, du fria'-melodin är alltså en av flera varianter av en melodityp.» Det säger också en del om dessa erfarna författares noggranna källforskning att de gått igenom alla dessa hundratal uppteckningar och inspelningar!

Både Ramsten och Danielson finner sig även internationellt vid visforskningens frontlinje och framhåller här att forskarna numera i stort sett övergivit tanken på att söka ursprungsorter eller ursprungsländer till en månghundraårig anonym melodi och att man inom visforskningen i stället diskuterar visornas förändringar i olika mil-

jöer och därmed också lokala varianter. Vad gäller »Du gamla, du fria»-melodin konstaterar de att de svenska och finländska varianterna tveklöst är av samma melodityp och att även ett femtontal av de danska är starkt besläktade, medan de norska och tyska avviker mer. Troligen är det alltså fråga om en nordeuropeisk melodityp som under århundradenas lopp fått olika regional och lokal prägel.

Och författarna sammanfattar som resultat av detta: »Den variant av melodin som Dybeck använde för 'Du gamla, du fria' är alltså en lokalt utformad melodivariant, sjungen i Västmanland – på så vis kan den sägas vara svensk. Om meloditypen som sådan kan vi inte säga mer än att den troligen är nordeuropeisk.»

»Texten»

Här följer man texten till »Du gamla, du friska» från de första publiceringarna på 1840-talet och klarlägger sedan andra versioner med Dybecks egna ändringar i texten. Någon gång 1857 eller 1858 företog han den mest omdiskuterade ändringen, den från »friska» till »fria», vilket redan nämnts i tidigare kapitel. Sådana upprepningar förekommer på flera ställen, men är säkert oundvikliga med en enda sång som huvudtema. De stör inte heller, eftersom de sätts in i olika sammanhang. Man redovisar också åtskilliga andra ändringar och även nyskrivna strofer under och efter Dybecks egen tid, bland dem en strof skriven av Lunkan. Utifrån frågan »Vad säger texten?» diskuteras även innebörden och olika tolkningar av Dybecks text.

I de sista kapitlen vänder man blicken från »Du gamla, du fria» för att i stället lyfta fram några »Tidigare svenska folksånger och nationalsånger» – kungahyllningar som tjänat som nationalsånger, alltifrån Bellmans »Gustafs skål» tillägnad Gustav III 1772, över »Carl Johan vår kung» komponerad inför kröningen 1818, till »Ur svenska hjärtans djup» skriven 1844 som hyllning till den nyblivne konungen Oscar I.

Därefter behandlas även ett antal »Patriotiska sånger som sjungits som nationalsånger» – »sånger som svenskarna förr sjöng som vore de nationalsånger, och som mycket väl kunde ha blivit det – om vi inte valt 'Du gamla, du fria' i stället». Det är sånger som »Kung Carl den unge hjälte» med text av Esaias Tegnér och Gunnar Wennerbergs »Hör oss, Svea», den sång med vilken Uppsala Studentsångförening vann den internationella sångtävlingen vid Parisutställningen 1867, vidare »Flamma stolt mot dunkla skyar», komponerad av Hugo Alfvén inför det första firandet av Svenska flaggans dag den 6 juni 1916. Och självfallet hör även Stenhammars »Sverige» hit, den sång som liksom biskop Thomas »Frihetsvisa» oftast nämnts som tänkbar ersättare för »Du gamla, du fria».

Detta urval av folksånger och nationalsånger kring »Du gamla, du fria» avslutas frejdigt med »Parodier och andra texter till melodin» – sånger som bjuder läsaren på många hjärtliga skratt. »Välkända och populära sånger», skriver författarna, »har en tendens att förvrängas och förlöjligas i folkmun, så även 'Du gamla, du fria'. Dess patriotiska innehåll har varit tacksamt att vända till sin motsats.» Andra texter till melodin har man även letat fram bland religiösa och politiska sånger liksom bland nykterhetssånger och snapsvisor.

Som avslutning på detta högintressanta verk om vår svenska nationalsång och dess historia, reder författarna ut en mängd »Myter och missförstånd» kring »Du gamla, du fria». Så arbetar erfarna forskare på Svenskt visarkiv och programledare i Sveriges Radio.

Anna Ivarsdotter

Etnologi og folkloristikk. En fagkritisk biografi om norsk kulturhistorie. Red. Bjarne Rogan & Anne Eriksen. Oslo 2013. 697 s. Ill. ISBN 978-82-7099-723-7.

För några år sedan utkom boken Svenska etnologer och folklorister, där 35 forskare, alla avlidna, porträtterades av yngre, fortfarande verksamma kolleger. Initiativtagaren Nils-Arvid Bringéus föreslog i samtal med norska kolleger att de borde åstadkomma något liknande. Nu har de gjort det, och man kan konstatera att de har gått till verket med högt ställda ambitioner. Resultatet har blivit en bok på närmare 700 sidor, att jämföra med de knappt 300 i den svenska föregångaren.

Liksom den svenska boken innehåller den norska ett antal biografier över numera avlidna forskare, arton stycken, alla i huvudsak verksamma under 1900-talet. Men dessa biografier utgör bara en av de fyra delar som boken består av. Den föregås av en fyllig redogörelse över 1800-talets norska folkminnessamlare och folkminnesforskare och följs av en mer än 200-sidig sektion kallad »Tematiske felt», där ett antal specialister presenterar forskningen inom olika folkloristiska och etnologiska områden, t.ex. visor, tro och sed, folkmedicin, dräktskick och byggnadskultur. I en fjärde och sista sektion presenteras de viktigaste kulturhistoriska institutionerna i Norge.

De båda redaktörerna Bjarne Rogan och Anne Eriksen slår inledningsvis fast att deras syfte inte har varit att skriva en panegyrik utan att kritiskt utvärdera det gångna seklets forskning. De båda grannvetenskaperna folkminnesforskning och etnologi var redan från starten kopplade till politiska strävanden; målet var att bidra till nationsbyggandet och visa att Norge, som historiskt hade befunnit sig under både danskt och svenskt styre, hade en egen folklig kultur av hög ålder. Det är betecknande att tre folklorister under 1900-talet, Just Qvigstad, Knut Liestøl och Kjell Bondevik, under en period satt som ministrar i Norges regering.

Under rubriken »Samlere, forskere og folkeminner på 1800-tallet» har Arne Bugge Amundsen skrivit en initierad historik över den period då en romantisk hänförelse över folkminnena efterträddes av ett målmedvetet arbete på att skapa en vetenskaplig disciplin. Här möter man välkända namn som Per Christen Asbjørnsen och Jørgen Moe, upphovsmännen bakom succén *Norske folkeeventyr*, vidare Eilert Sundt, en föregångsman inom etnologisk fältforskning med sina inkännande studier av resandefolkets levnadsvillor och av övertro och primitiva hygieniska förhållanden bland den norska bondebefolkningen, och Moltke Moe, son till Jørgen Moe och innehavare av den första professuren i folkminnesforskning i Norden.

Betydligt mindre känd utanför Norges gränser är den roll historikern P. A. Munch spelade när en nationell folkloristisk kodex skapades och studiet av folkminnena professionaliserades. Enligt Bugge Amundsen var han en central aktör som bl.a. såg till att Andreas Fayers *Norske sagn* kom att marginaliseras och förlöjligas. Sägner i samlingen var skrivna på dansk-norskt bokmål och passade därför inte in i den nationella rörelsens målsättning att skapa ett norskt språk frigjort från danskan. Det gjorde däremot Asbjørnsens och Moes sagor och M. B. Landstads samling av folkvisor.

Biografidelen »Forskere» inleds med Einar Niemis artikel om Just Qvigstad, den outtröttlige utforskaren av samernas språk och folklöre, som blev 104 år och publicerade sin sista artikel, »Lappiske frierhistorier», vid 101 års ålder. Därefter kommer Leiv Sems båda artiklar om Knut Liestøl och Rikard Berge. Alla tre biografierna är informativa och välvägdade, men de lägger inte till något nytt till den bild som tidigare biografier har lämnat. Det gör däremot Bjarne Rogans artikel om Reidar Th.

Christiansen, den till sidantalet längsta av bokens biografier. Om honom har litteraturen tidigare varit tunn sådd, vilket är anmärkningsvärt med tanke på att Christiansen var 1900-talets internationellt sett mest kända norska folklorist.

Rogan skildrar hur Christiansen tidigt blev den ledande norske företrädaren för den historisk-geografiska metod som hade utarbetats av Kaarle Krohn. Christiansens enastående språkbegåvning – han formulerade sig lika väl på engelska som på norska och behärskade finska, ryska och gaeliska – gjorde att en komparativ, diffusionistisk folkloristik passade honom väl. Hans doktorsavhandling var en analys av den s.k. andra Merseburgerformeln mot vrickning, som Christiansen tolkade som en forngermansk version av en äldre kristen formel med Jesus i huvudrollen. Rogan nämner inte att den tolkningen har ifrågasatts; den vanligaste uppfattningen är i dag att Wodan, Balder och de andra asagudar som nämns i formeln är ursprungliga aktörer som i senare versioner byttes ut mot kristna gudomligheter.

Liksom sin amerikanske kollega Stith Thompson lade Christiansen ner ett livslångt arbete på att systematisera och katalogisera berättartraditionen. Rogan visar emellertid att han inte höll fast vid sitt diffusionistiska arbetssätt utan följde med utvecklingen mot ett ökat intresse för sagornas och sägnernas liv i lokalmiljön och för de enskilda berättarna. På grundval av bevarad korrespondens berättar han också om Christiansens roll i det internationella samarbetet mellan etnologer och folklorister, med Sigurd Erixon som primus motor, som så småningom ledde till bildandet av SIEF, Société Internationale d'Ethnologie et Folklore.

Till de artiklar som man särskilt fäster sig vid hör också Audun Kjus välskrivna skildring av Nils Lids vetenskapliga verksamhet. Lid var starkt påverkad av den tyske 1800-talsforskaren Mannhardt, som blev hårt kritiserad av C. W. von Sydow, en kritik som även kom att drabba Nils Lid. Artikeln är ett av flera tecken från senare tid på en omsvängning i synen på Mannhardt. Allt fler ser von Sydows nedgörande kritik som alltför långtgående, vilket i sin tur innebär att intresset för Mannhardt (och Nils Lid) är på uppåtgående.

Utrymmet tillåter inte att jag går närmare in på de återstående elva forskarna i den biografiska sektionen. De är: Hilmar Stigum, Svale Solheim, Rigmor Frimannslund, Knut Kolsrud, Andreas Ropeid, Ørnulf Vorren, Olav Bø, Brynjulf Alver, Reimund Kvideland, Ann Louise Gjesdahl Christensen och Oddlaug Reiakvam. De två sistnämnda dog båda i förtid men hann ändå med att göra ett personligt avtryck i forskningshistorien. Särskilt Reiakvam framstår som en tidig introduktör av nya internationella strömningar som fick sitt fulla genomslag efter hennes död.

Översikterna i sektionen »Tematiske felt» blir i långa stycken en repetition av det som man har kunnat läsa i de biografiska artiklarna. Det gäller exempelvis Torunn Selbergs »Folkedikting». Skillnaden är att de enskilda insatserna här infogas i en större tidsram, som tillåter läsaren att följa hur olika teoretiska infallsvinklar har avlöst varandra. Mot slutet får även nu levande folklorister komma till tals. Torunn Selberg konstaterar att dagens folklorister sällan använder ordet i kapitelrubriken, »Folkedikting». I stället talar de om »berättelser», vilket återspeglar att fokus har förskjutits från det romantiska begreppet »folk» till de individer som gestaltar sin verklighet i narrativ form.

I Velle Espelands översikt »Folkeviser og ballader» och i Ole Marius Hyllands »Tro og skikk» finns likaså information som läsaren tidigare har mött i de biografiska artiklarna. Men även här blir helhetsbilden tydligare på grund av det vidgade tidsperspektivet. I Velle Espelands artikel får man t.ex. en mer detaljrik och sammanhängande bild av forskningen kring Draumkvedet än den som man har kunnat läsa sig till i de föregående kapitlen. Det är också av intresse att få två skribenters syn på samma forskare. I Hyllands artikel tycker jag mig finna en mer reserverad hållning

gentemot Nils Lids Mannhardtinfluerade forskning än i Audun Kjus biografiska artikel.

Bente Gullveig Alvers »Folkmedicinens pionertid i Norge» berättar till skillnad från de tre föregående artiklarna om en forskning som inte har behandlats tidigare i boken. Här möter läsaren den filologiskt skolade läkaren Ingjald Reichborn-Kjennerud och hans imponerande fembandsverk *Vår gamle trolldomsmedisin*. En senare, lika lärd forskare var Lily Weiser-Aall, som genom sitt giftermål kom till Norge från Österrike. Hennes viktigaste verk, *Svangerskap og fødsel i nyere norsk tradition*, innehåller en nyanserad dokumentation och analys av ett specifikt kvinnligt erfarenhetsområde. Avgränsningen till folkmedicinens pionjärtid beror på att Bente Gullveig Alver har avstått från att ta upp sin egen grundläggande forskning från de senaste trettio åren rörande folklig sjukdomsbot i vår egen tid.

Ett kapitel med stort informationsvärde är Bjarne Rogans »Fra gjenstandsforskning til kulturens materialitet», inte minst därför att större delen av artikeln består av en presentation av norsk etnologisk forskning från de senaste fyrtio åren, alltså efter den period som täcks av biografidelen. Bjarne Rogan slår inledningsvis fast att »materiell kultur», som stod i fokus under Lid-Stigum-Kolsrud-eran, har blivit en problematisk kategori. Det som förr gick under detta namn är ju lika mycket en produkt av mänsklig tankeverksamhet och kreativitet som den immateriella kulturen: tingen omkring oss är inskrivna i handlingar och sociala situationer. Denna insikt har lett till att det skett en glidning från rena föremålsstudier till studier av materialiteten i dagligt socialt liv. Undersökningarna från senare år kan handla om loppmarknader, smutstvätt, användningen av mobiltelefoner och förhållandet mellan människa och hund.

Sektionen »Tematiska felt» avslutas med Bjørn Sverre Hol Haugens »Drakt og tekstil», Lars Roedes »Byggeskikkforskerne østafjells» och Ragnar Pedersens »Agrarnæring og kulturhistorie», tre kapitel som alla ger en god överblick över norsk forskning inom dessa tre områden.

Sist kommer presentationer av de institutioner där den etnologiska och folkloristiska forskningen, undervisningen och insamlingsverksamheten har ägt rum under 1900-talet. Fem av dem finns eller har funnits i Oslo: Norsk Folkeminnesamling, Institutt for folkelivsgransking, Institutt for folkeminnevitenskap, Instituttet for sammenlignende kulturforskning och Norsk etnologisk gransking. En låg i Bergen: Etnofolkloristisk institutt. Om dessa presentationer kan sägas detsamma som om de tematiska artiklarna: åtskilligt har man redan stiftat bekantskap med i det föregående. Men de tillåter ytterligare en infallsvinkel på 1900-talets norska etnologi och folkloristik: den organisatoriska.

Slutomdömet om boken måste bli att den är en forskningshistorisk generalmönstring av norsk etnologi och folkloristik, välskriven och kunskapsrik. Som läsare kan man glädjas åt ett rikt, tidigare outnyttjat bildmaterial. Från en svensk horisont är det lätt att se både likheter och skillnader mellan ämnesutvecklingen i våra båda länder. Den historiskt inriktade, nationsbyggande norska forskningen, representerad av bland andra Moltke Moe, Knut Liestøl och Olav Bø, är förklarlig med tanke på 1800-talets nationella strävanden och 1900-talets krigserfarenheter. Två av de biografierade satt faktiskt fängslade under kriget, Andreas Ropeid i Buchenwald och Olav Bø i Grini, och en tredje, Svale Solheim, var aktiv kommunistisk motståndsmän. Efter kriget ökade de internationella kontakterna, och därmed kom den nationella linjen efter hand att ersättas av en mer internationell, representerad av bland andra Reidar Th. Christiansen, Brynjulf Alver och Reimund Kvideland.

Bengt af Klintberg

Folkloristikens aktuella utmaningar. Vänbok till Ulf Palmenfelt. Red. Owe Ronström, Georg Drakos & Jonas Engman. Visby 2013. 286 s. Ill. Inb. (Gotland University Press 19.) ISBN 978-91-86343-15-6.

De tio artiklarna i Folkloristikens aktuella utmaningar utgör en hyllning till en av Sveriges ledande folklorister, Ulf Palmenfelt, i samband med hans nyligen inträffade 65-årsdag. Men boken är också en positionsmarkering som vill visa var nordisk folkloristik befinner sig just nu, vilka teoretiska överväganden som styr forskningen. I de flesta bidragen kan man avläsa hur en tidigare kulturhistorisk, texttolkande folkloristik har efterträtts av samtidsorienterade studier av folkloristisk kommunikation i vardagen, av folklöre som performans.

Inledningsvis intervjuas Ulf Palmenfelt av professorskollegan vid Högskolan på Gotland, Owe Ronström. Han berättar att han efter skolgången i Visby studerade socialantropologi vid Stockholms universitet; en resa till Indien hade väckt hans nyfikenhet på främmande kulturer. Sedan ville han fortsätta med ett besläktat ämne och valde folklivsforskning. Undervisningen där var en besvikelse, helt utan den teoretiska spänst han hade mött i de socialantropologiska studierna. Men kursavsnittet om muntligt berättande väckte hans intresse, och han beslöt sig för att satsa på folkloristiken.

I många år kombinerade han akademisk deltidsundervisning med frilansverksamhet som folklorist: han ledde studiecirklar, berättade sagor och sägner i skolor, gav ut populärt hållna böcker. 1994 doktorerade han på en avhandling om Per Arvid Säves sagesmän, och efter det tog den akademiska karriären fart. Han fick först en tjänst vid NIF (Nordic Institute of Folklore) i Åbo, därefter ett lektorat vid universitetet i Bergen, innan han kunde återvända till födelsestaden som huvudansvarig för etnologiämnet vid Högskolan på Gotland.

I intervjun säger Ulf Palmenfelt anspråkslöst att han upplever sig som en bättre lärare än forskare. Och det är sant att han är en sällsynt entusiasmerande lärare. Men hans forskarinsatser skäms verkligen inte för sig. Avhandlingen, där han rekonstruerar Säves fältintervjuer, innebar något helt nytt i metodiskt hänseende och visar sig ha haft betydelse för flera av bidragsgivarna.

Den första av de tio artiklarna, Terry Gunnells och Owe Ronströms »Folklöre och Performance Studies», är med sina 35 informationstäta sidor också den tyngst vägande. Mina egna minnen av hur performansforskningen nådde de nordiska länderna är att Dan Ben-Amos och Kenneth Goldsteins artikelsamling *Folklore: Performance and Communication* (1975) spelade en viktig roll. Sex år senare blev konferensrapporten *Folkloristikens aktuella paradigm* (red. Gun Herranen) det första samlade nordiska vittnesbördet om nyorienteringen. Men som Gunnell och Ronström påpekar hade de nya tendenserna kunnat avläsas redan flera årtionden tidigare. Inom både konst och vetenskap hade intresset förskjutits från det färdiga resultatet till den levande, dynamiska process som leder fram dit. Inom konsten uppstod »action painting» och happenings.

Inriktningen på folkloristisk performans öppnade nya forskningsfält och satte fart på teoribildningen. I Gunnells och Ronströms artikel möter man mer än ett 40-tal namn. Flera kommer från drama- och ritualforskning som Richard Schechner (från början skådespelare i en experimentell teatergrupp), Victor Turner och Barbara Kirshenblatt-Gimblett. Andra var representanter för sociologiska analyser av människors möten i vardagen som Ervin Goffman eller för sociolingvistikens »ethnography of speaking» som Dell Hymes, William Labov och Richard Bauman. Performansperspektivet bidrog också till att den tidigare gränsdragningen mellan etnologi och folkloristik alltmer suddades ut.

Alltifrån 1980-talet har Barbro Klein varit en viktig förmedlare av amerikansk folkloristik till de nordiska länderna. Hennes bidrag till boken har rubriken »Barnavittnet, performansforskningen och berättelsers topografi». Hon tar sin utgångspunkt i några verk av folkliga bildkonstnärer som i sin konst har återgett barndomsupplevelser. De har placerat in sig själva som barn i sina konstverk, och Barbro Klein ställer frågan: var i bilden finns de? På en målning tittar de in genom ett fönster, på en annan står de i utkanten, på en tredje har de placerat sig i centrum.

Barbro Klein för över denna infallsvinkel på några av sin fars berättelser, som hon har dokumenterat på band och transkriberat enligt en metod utarbetad av Dennis Tedlock. Fadern, Gustav, återvände gärna till barndomen i sina berättelser. Han iscensatte samtal som han mindes, gav sedan länge döda personer röst och kunde mitt i en dramatisk scen plötsligt vika av på ett stickspår. Ibland återfanns han själv mitt i den återskapade scenen, men oftare hade han placerat sig själv utanför och återgav händelserna som om han sett dem genom ett fönster.

Anne Eriksen har tidigare lämnat flera bidrag till en teoretisk diskussion kring kulturarvsbegreppet. I artikeln »Tradisjon og kulturarv» ställer hon frågan hur förhållandet mellan tradition och kulturarv ser ut. Det senare ordet har sedan 1990-talet spritt sig som en präriebland. Den viktigaste förklaringen är UNESCO:s världsarvslista, som har aktiverat politiker och andra beslutsfattare att söka efter lämpliga världsarv.

Många folklorister har pekat på att det som kallas kulturarv inte är något som passivt tas över. Det finns »där ute» och upptäcks när tidpunkten är den rätta. Det innebär att det avgränsas, kringgärdas och får ett högre värde. Detta värde kan vara både känslomässigt och kommersiellt. Som den isländske folkloristen Waldimar Havstein konstaterar säger det mer om oss än om våra förfäder. Folklorister har sedan länge utvecklat en teoribildning kring traditionsbegreppet och förvaltar därmed en analytisk förståelse av traditionsprocesser som är relevant också vid studiet av kulturarv.

Kulturarvsbegreppet står i fokus även i Torunn Selbergs artikel »Fortelling, kulturarv og kulturminner». Hon visar vilken betydelse berättelser – ordet taget i vid bemärkelse – har haft i två norska kulturarvsprojekt. Det ena projektet är den medeltida pilgrimsled mellan Odda och Trondhjem som har återskapats efter mönster av pilgrimsleden till Santiago de Compostela. De medeltida pilgrimsfärderna till Sankt Olavs grav i Trondhjem, det medeltida Nidaros, upphörde efter reformationen, men den nutida berättelsen om »St. Olavsveiene» tiger om den femhundraåriga luckan i traditionen. I stället frammanar den bilden av kontinuitet: dagens pilgrimer går i de medeltida förfädernas spår och kan som de få uppleva stillhet och andlighet långt från det moderna samhällets stress.

Det andra projektet är mer omstritt. I Odda, längst inne i Hardangerfjorden, fanns till helt nyligen ett smältverk med världens största karbidugn. När industriverksamheten lades ner fylldes en del av industribyggnaderna med kulturaktiviteter, men meningarna går isär om den stora ugnen – anskrämligt ful enligt somliga, »oändligt fascinerande» enligt andra – ska bevaras. Berättelsen om Odda innehåller motstridiga inslag som belyser att valet av vad som ska bli kulturarv kan vara en strid om hur historien ska tolkas.

Jonas Engman har valt ett ovanligt ämne för sin artikel som har titeln »Rysshjälvar! – Paradigm, ritualiseringar och kallt krig ombord på svenska örlogsfartyg». Han har som observatör fått uppleva en stridsövning i flottan, ett exempel så gott som något på performans. Själv hör han till den generation av svenska folklorister som har visat ett särskilt intresse för ritualer, och det är genom att anknyta till Victor Turners och andra forskares teorier om ritualiseringars symboliska och kulturella dynamik som han tolkar den simulerade stridssituationen.

Läsaren får ta del av en detaljrik etnografisk beskrivning av övningens förlopp, av hur händelserna följs på dataskärmar, kommandoord uttalas och positioner och bäringar rapporteras till stridsledningsofficeren. Plötsligt händer något oväntat: en man rusar in på stridsledningscentralen med teaterblod rinnande från huvudet, ropande: »Ryssjäävlar! Hjälp mig! Jag ska döda dom!» Scenen kunde upplevas som ett eko från kalla krigets dagar eller, med Turners terminologi, »en paradigmatiske ikon som hämtade semantiska associationer från ett tidigare militärpolitiskt paradigm». Jonas Engmans slutsats är att kulturella tankefigurer med ursprung i gammal rysskräck ännu inte har spelat ut sin roll.

»Där karbunkelstenarna en gång satt – om hur föremål går förlorade och återvinns». Så lyder titeln på Lotten Gustafsson Reinius bidrag till boken. Hon har en folkloristisk skolning men arbetar som forskare och intendent på Etnografiska museet, vilket har lett in henne på förhållandet mellan föremål och berättelser. Utgångspunkten är en gotländsk sägen om ett par lysande karbunkelstenar som rövades av Valdemar Atterdag och försvann med ett förlöst skepp i Östersjöns djup men som återvanns, åtminstone enligt en del versioner av sägnen.

I sin essä låter hon skenet från karbunkelstenarna reflekteras i andra föremål som spelar en aktiv roll i berättelser. Det kan vara sagornas fantastiska rekvisita som sjumilastövlar och gyllene skrin som utan ord gestaltar inre processer. Det kan också vara museiföremål, vilkas religiösa och rituella innebörder gör att de pockar på att få återvända till sitt ursprung. Ett exempel som Lotten Gustafsson Reinius har följt på nära håll är återlämnandet av en totempåle till det nordamerikanska Haislafolket. Hennes slutsats är att folkloristiken kan ge bidrag till det växande kulturvetenskapliga samtalet om tingens agens.

Lena Marander-Eklund studerar i sin artikel livet som hemmafru i Svenskfinland på 1950-talet. Hennes källmaterial är tidigare insamlade levnadsberättelser som hon underkastar en nyläsning, där tyngdpunkten ligger på fasta, återkommande uttryck och troper som »jag var 'bara' en hemmafru» och »det var så på *den* tiden».

Hemmafruns glanstid inföll under 1930–1950-talen. Då berättade många kvinnor med stolthet om sitt arbete i hemmet. Under de följande decennierna ledde den ändrade kvinnopolitiska situationen till omvärderingar. I sina berättelser positionerar kvinnorna sig till de »stora berättelserna» om hemmafruideal, moderskap, kvinnlighet, manlig försörjareetik och kvinnofrigörelse med formuleringar som kan uttrycka såväl anpassning som motstånd.

Titeln på Georg Drakos artikel är »Berättande och äldreomsorg – kroppen som hinder och resurs för berättande». Han fokuserar där på förhållandet mellan vår kropp och vår förmåga att berätta och konstaterar att mening kan skapas med många olika medel. Det gäller att inte låsa sig fast vid alltför normativa attityder till berättandets form, som att en berättelse måste vara väl sammanhängande och med en tydlig linjär organisation av sekvenser.

Som exempel använder han ett antal kortfilmer som blev resultatet av ett pilotprojekt i ett äldreboende i Stockholm. Underlaget bestod av de boendes personliga berättelser. Några av de gamla hade funktionshinder som demens, afasi och nedsatt syn och hörsel. I filmerna gestaltades deras berättelser i flera olika medier. Utöver deras eget tal användes musik, bilder i deras fotosamlingar och assisterande ställföreträdande röster. De färdiga filmerna blev ett tydligt exempel på något som folklorister ofta har kunnat iakttä, nämligen att självbiografiskt berättande kan ske i en mångfald av former och att mening och sammanhang skapas i interaktionen mellan flera deltagare.

Anne Helene Blaakildes doktorsavhandling från 2011 har titeln *Bedstemorsnak* och är en kulturanalytisk studie av äldre kvinnors liv i dansk familjekultur under

1900-talet. Hennes bidrag till vänboken är en bearbetad version av ett parti i avhandlingen. Den 60-åriga »bedstemor» som kommer till tals kallas Lise, och artikeln återger in extenso några av Blaakildes livshistoriska intervjuer med henne. I sin analys försöker hon urskilja dels det som har kallats »signature story», en entydig presentation av ett levnadslopp som formar sig till ett signalement av berättaren, dels associationer knutna till berättelsens situationella kontext, det som Ulf Palmenfelt har kallat »koreografisk tankemodell», avvikelser som kan liknas vid verbala danssteg.

I Lises livshistoria återkommer temat »pengar» som en röd tråd, närmare bestämt de ekonomiska problem som fanns både under hennes barndom och i vuxenlivet som barnskötare och hustru till en arbetare i Köpenhamn. Men skildringen av ett fysiskt ansträngande liv i knapphetens tecken interfolieras av partier där talet blir livligare, mer dansant för att använda den koreografiska liknelsen. Blaakilde gör en social- och könspolitisk analys av Lises livshistoria, där förhållandet till dottern framstår som belöningen, det som har gett henne en positiv livserfarenhet att fokusera på.

Annikki Kaivola-Bregenhøj har i flera tidigare skrifter studerat drömmar utifrån ett folkloristiskt perspektiv och utrett drömböckernas historia och traditionell drömsymbolik. I sin artikel anlägger hon textanalytiska aspekter på upptecknade drömmar. Hon har valt ut sex texter bland de flera hundra som hon har kunnat dokumentera genom en frågelista och upprop i pressen.

För att folkloristiska texter ska öppna sig för läsaren rekommenderar hon upprepad läsning. Viktigt är också att sätta sig in i informanternas personliga bakgrund. Drömmens egen poetiska logik kommer till uttryck i flera av texterna, t.ex. den som handlar om svarta rosor och som speglar oron för anhöriga under vinterkriget. Kaivola-Bregenhøj visar att William Labovs berättelseschema är tillämpligt på flera av berättelserna.

Avslutningsvis kan det vara dags för en bekännelse. Jag har själv inte känt någon längtan efter att ansluta mig till den folkloristiska performansforskningen. Kanske beror det på en allmän ovilja mot att rätta in sig i ledet. Men mina tankar går också till ordstävet »Mycket skrik och lite ull, sa käringen när hon klippte grisen». Det kan ibland bli väl mycket teoretiserande i förhållande till den tunna empirin.

Bengt af Klintberg

Mikael Häll, Skogsrået, näcken och djävulen. Erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talets Sverige. Stockholm 2013. 588 s. Ill. ISBN 978-91-978751-2-7.

Mikael Hälls doktorsavhandling handlar om ett ämne som vid första påseende kan tyckas smalt: rättegångar där anklagelsen är ett sexuellt förhållande mellan en människa och ett naturväsen. Ett tjugotal sådana fall är kända från svenskt 1600-tal och 1700-tal. Men han visar att man kan närma sig detta dramatiska material från en rad olika utgångspunkter. Hur såg den juridiska och teologiska diskursen om demoniska väsen ut? Vilken bild ger samtida sägner och ballader av folkets föreställningar om skogsrået och näcken? Fanns det naturfilosofiska teorier om hur man skulle definiera dessa väsen?

Det är ett tecken i tiden att avhandlingen har lagts fram vid en historisk institution. När det tidigare har skrivits avhandlingar om folktrons väsen, har det oftast skett

inom disciplinen folkloristik; exempel är Gunnar Granbergs avhandling om skogsrået (1935), Jochum Stattins om näcken (1984) och Camilla Asplund Ingemarks om trollen (2004). Källmaterialet till dessa avhandlingar har till allra största delen bestått av uppteckningar från 1800-talet eller senare, dvs. från en tid då tron på väsendenas existens hade hunnit luckras upp. Från folkloristhåll har detta material på senare tid utsatts för kritik, vilket har lett till att det har övergivits av dagens folklorister. I Mikael Hålls avhandling möter läsaren en ännu helt intakt världsbild, där skogsrå och näck var realiteter, en världsbild som blev ödesdiger för ett antal individer ur allmog.

Nu är historiska avhandlingar om trolldom och magi, baserat på rättegångsmaterial, inte något nytt i svensk historisk och religionshistorisk forskning. Häxprocesserna och andra former av trolldom på 1600-talet har granskats av bland andra Bengt Ankarloo (1984), Birgitta Lagerlöf-Genetay (1990) och Linda Oja (1999). Det som skiljer Mikael Hålls avhandling från föregångarna är att han inte har nöjt sig med rättegångsprotokollen och andra historiska källor utan även haft ambitionen att med hjälp av folkloristiska källor redovisa folkets uppfattning. Det är tydligt att han har fått inspiration från brittisk forskning om folklig kultur från den period som kallas »early modern». Avhandlingen ger många exempel på hans förtrogenhet med Peter Burkes och andra brittiska forskares studier. Personligen kan jag som folklorist tycka att det är en fördel att det är en historiker, inte en folklorist, som har tagit sig an avhandlingsämnet. Det har lett till att framställningsformen fortfarande är njutbar och tillgänglig även för icke-specialister.

Ett kapitel ägnas åt en grundlig genomgång av såväl bondesamhällets som den bildade kulturens berättande om erotiska naturväsen under 1600- och 1700-talen. Till den förra kategorin hör bl.a. de sägner som återges i Johannes Bureus »Sumlen» och Petter Rudebecks »Smålendske Antiquiteter». Mikael Håll nöjer sig här inte med att återge vad som har berättats om skogsråets och näckens erotiska lockelse; han redovisar också initierat vad de äldre källorna har att berätta om jättar och troll. Han återger huvuddragen i Trolle-Ljungby-sägnen om det bortrövade dryckeskärlet och sägencykeln kring 1600-talets främsta hjältegestalt på magins område, Kettil Runse. Det är ett kapitel där också folklorister av facket kan inhämta åtskilligt av intresse.

Sägnerna om män som har könsumgänge med kvinnliga sjöor, skogsor eller bergrån har främst ingått i en manlig berättartradition. En annan rik källa är balladerna, men där är rollerna oftast omkastade: det vanligaste temat är att en kvinna blir bortförd av näcken och föder hans barn. Håll nämner det inte, men ett faktum är att balladsången under 1600- och 1700-talen främst var en kvinnotradition. Det är kvinnors erotiska fantasier som här kommer till uttryck. Man kan tycka att balladerna med sitt formelspråk är mindre verklighetsnära än de mer realistiska sägnerna, men Håll har kunnat spåra inflytande från en känd ballad i ett av de rättsfall som han tar upp.

Den ogifta pigan Karin Svendsdotter bekände 1656 inför tingsrätten i Sävsjö att hon hade haft samlag och fått sju barn med ett manligt väsen, en »Ällfwa Kong». Han hade kommit till henne »i idel gull klädder» och legat med henne i ett mäsckar och på bryggghusgolvet. Andra möten hade skett i sängen och ute i markerna. Mikael Håll visar att pigans bekännelser har stora likheter, ibland ordagranna, med ballader om en älvakung som sjöngs på 1600-talet. Den mest kända har i Sverige fått namnet »Den bergtagna». Den allmänna meningen bland lagens män tycks ha varit att det var djävulen som i en av sina många skepnader låg bakom alltihop och att Karin var ett svagsint offer för den onde. Något domslut avkunnades aldrig; Karins släktingar lät beställa ett »älvkors» eller »ellekors» som hon skulle bära om halsen, och då upphörde älvakungen att antasta henne.

I ett intressant kapitel redogör Häll för de teologiska föreställningarna kring sexuella demoner. De skilde sig från allmogens uppfattning främst däri att teologerna menade att dessa väsen saknade fast kropp. En särskilt givande källa har varit östgötaprästen Erik Johan Prytz handskrift »*Magia incantatrix*», färdigställd 1632, där samlag mellan människor och demoniska väsen i naturen behandlas ingående. Prytz stödde sig på Strängnäs-biskopen Laurentius Paulinus Gothus katekeskommentar »*Ethica Christiana*», som även den citeras i avhandlingen. En något yngre teologisk källa är hälsingeprästen Olof Bromans »*Glysisvallur*» från 1700-talets förra hälft. Ingen av dessa präster tvivlade på naturväsendenas existens; Broman hade själv sett både havsfrun och en tomte.

Den teologiska synen på erotiska naturväsen byggde på bibelställen och på kyrkofäder som Augustinus. Det gemensamma för väsendena var att de alla uppfattades som djävulens anhang. Ursprungligen var de änglar som jämte Satan hade blivit nedstörtade från himlen. Bland dem fanns såväl incubus- som succubusdemoner; skogsrået och sjörået hörde till de senare. De var orena andar som kunde ta fysisk gestalt, men denna gestalt var bara ett sken, vilket framgick av kylan i deras kroppar. Om en man lämnade sin sädesvätska i en succubusdemonens sköte, kunde demonen sedan ta gestalt av en manlig incubus och göra en kvinna havande, men barnet blev ett missfoster. En del 1600-talspräster hävdade att demonerna gjorde sig tillfälliga kroppar av kondenserad luft.

Dessa teologiska förklaringar återfinns ofta i rättegångsprotokollen. Ett exempel är rättegången 1701 mot den förrymde blekingske båtsmannen Måns Malm, som enligt protokollet led av »hufwudswagheet och förvirrade sinnen». Han påstod sig ha haft nattliga samlag med en barbröstad kvinnsperson i skogen. En av de frågor tingsrätten ställde var om han hade kunnat förnimma någon värme i hennes kropp. Efter att ha diskuterat djävulens ränker och incubus och succubus dömde tingsrätten honom till döden för tidelag.

Att tidelagsparagrafen så ofta kom till användning i domsluten berodde på att samlag med naturväsen var en så sällsynt brottsrubricering att det inte fanns något lagrum som passade in. Men det fanns också naturfilosofiska spekulationer som gick ut på att folktrons väsen verkligen existerade i fysisk gestalt, att de var varelser med drag av både människa och djur. En inflytelserik företrädare för denna åsikt var Paracelsus, som på 1500-talet spekulerade över förekomsten av väsen som var en blandning av andar och människor. En svensk naturfilosof som tog intryck av Paracelsus tankar var prästen Sigfrid Aron Forsius som i sin långt senare tryckta naturlära »*Physica*» hävdade att naturväsendena kunde vara skapade av Gud med uppgiften att råda över naturens tillgångar.

Ett rättsfall från tidigt 1700-tal exemplifierar att skogsrået har kunnat uppfattas som en helt och hållet kroppslig varelse. Soldaten Sven Jönsson förhördes 1707 och 1708 i en militärdomstol, anklagad för att ha avvikit från en marsch. Han bekände att han i skogen hade haft umgänge med ett skogsrå och lämnade en detaljerad beskrivning av hennes utseende. Hon hade kort svartbrunt hår, runda ögon som på en glosögd häst, en stor krokig näsa, svartbruna läppar och långa hängande bröst. Bak till såg hon ut som ett sto. Militärdomstolens ordförande, en överste Anders Sparfelt, blev så intresserad av fallet att han beordrade en tecknare att göra en bild på grundval av beskrivningen. Självt var översten övertygad om att »skogsrået» hade blivit till genom tidelag mellan en valdräng och en häst. Upplösningen blev i den här rättegången att soldaten medgav att han ljugit ihop hela historien.

Det första av de rättsfall som analyseras är från 1640 och handlar om »trollkarlen» Peder Jönssons påstådda umgänge med sjörået. Peder Jönsson hörde till den kategori människor i det gamla bondesamhället som kallades »kloka». En del av sitt magiska

kunnande hade han uppenbarligen övertagit efter sin mor, som i ett rättegångsprotokoll stämplas som »trullkona». De kloka troddes inte bara kunna bota sjukdomar utan också spåra upp stöldgods och avslöja tjuvar, och det var ett felaktigt utpekande av en granne till den bestulne som blev Peders olycka.

Förhören leddes av en nitisk kyrkoherde som ville veta hur han fått sina kunskaper. Peder berättade att det var från sjörået och att han hade bolat med henne fem gånger. Framtill hade hon varit svartklädd med en vit slöja, men bakdelen var som på ett föl med svans. När han behövde hennes hjälp brukade han gå till sjön där hon fanns och sticka en runkäpp i vattnet, samtidigt som han manade fram henne med en formel.

Peder levde som fiskare och jägare och hade av en äldre jägare fått veta att sexuellt umgänge med sjörået eller skogsrået var bästa sättet att få fiske- och jaktlycka. Visserligen måste man vara beredd på att offra höger ringfinger, men det hade ännu inte skett i hans fall. Allt det som han bekände under rättegången är sådant som har berättats om kloka i senare folktradition.

För domarna var emellertid saken klar: Peder Jönsson hade ingått pakt med djävulen, som hade visat sig för honom i ett sjörås gestalt. Han dömdes till döden för trolldom, avgudadyrkan och tidelag. Det som för hans hjälpsökande bland allmogen var en etablerad magisk tradition var för domstolen ett brott mot Gud och människor.

Peder Jönssons bekännelser har i en tidigare studie tolkats som framtvingade av domarna. Mikael Häll har satt sig in i de klockas praktik och hävdar att så inte behöver vara fallet, men att Peder inte förstod att rätten skulle tolka hans kontakt med sjörået som djävulsförbund. Jag tror att hans tolkning är riktig. Allmogens förtroende för de kloka hängde ihop med den särskilda status dessa hade fått av att ha förvärvat sin klockskap på övernaturligt vis. Därför var det omöjligt för dem att förneka vad de berättat om möten med sjörån och underjordsfolk. Den gotländska boterskan Brita Biörns upprepade vid två rättegångar att hon lärt sig bota när hon som barn tagits ner till älvor under jorden, trots att hon därmed riskerade att anklagas för samröre med djävulen och hans anhang.

Slutintrycket av Mikael Hälls avhandling är att han på ett framgångsrikt sätt har kombinerat källor från skilda håll – folkloristiska, teologiska, juridiska, naturfilosofiska – och därmed kastat ljus över en företeelse som visserligen har varit ovanlig men som belyser olika föreställningsvärldar i Sverige under tidigmodern tid. Hans beläsenhet är omfattande, och hans analys av källorna genomförd med en imponerande säkerhet. Dessutom skriver han så medryckande att man som läsare blir helt uppslukad av de människoöden som skildras. Det är kort sagt en avhandling som väcker förväntningar på Mikael Hälls fortsatta forskning.

Bengt af Klintberg

Emilies gåva. En bok om Löfstad slott. Östergötlands länsmuseum. Värnamo 2010. 203 s. Ill. English summaries. ISBN 978-91-85908-82-0.

I levnadsminnena *Följa sin genius* (1960) berättar skådespelaren och operaregissören Ragnar Hyltén-Cavallius livfullt om hur han mötte suset av historiens vingslag på Löfstads slott. Besöket gjordes i sällskap med historikern Alma Söderhjelm ca 1927. Hon hade genom forskningarna om Sverige och den franska revolutionen i slottets arkiv funnit brev växlade mellan Axel von Fersen och systemen Sophie Piper

ävensom den intima brevväxlingen mellan von Fersen och Marie Antoinette samt den politiskt-historiskt unika korrespondensen mellan Marie Antoinette och den moderata falangen av revolutionärerna. Slottet beboddes vid besöket av grevinnan Sophie Nordenfalk, f. Piper. Hyltén-Cavallius skriver: »När den gamla ståtliga damen, numera något böjd och stödjande sig på sin käpp kom ut på slottstrappan och riktade sin kloka klara blick på nykomlingarna, sade vi oss: --- 'hon är inte 1700-tal, hon är 1600-tal', hon kunde gott ha varit änka efter gamle Axel Lillie, i stället för efter sin make landshövding Nordenfalk.» Löfstad, invid Norrköping, var vid denna tid redan ett levande museum. Den sista ägarinnan, Emilie Piper, hade tillsammans med systern Sophie, som bebodde slottet Blekhem i Småland, 1920 bestämt att slott och park skulle bevaras som ett vittnesbörd om högadligt herrgårdsliv. Det var, vid nämnda besök, inte bara skötseln, betjäningen och livsstilen som var ålderdomlig, hela huset var fyllt av föremål och porträtt från bl.a. Axel von Fersens liv. Efter Sophie Nordenfalks död 1940 trädde Löfstad definitivt in i den museala världen.

Än i dag ger slottet ett imponerande intryck av svensk stormaktstid. Høgt beläget på sin klippa med borggårdar, flyglar, välvat trapphus, vapenprydda grindar, vallgravar och park vittnar det om byggherrens ambitioner. Det uppfördes 1637–1652 av fältmarskalken Axel Lillie, men visar i dag en exteriör som tillkommit efter en brand 1750. Genom giftermål kort därefter kom slottet i ätterna von Fersens och Pipers ägo.

Löfstad har nu fått ett äreminne i den dokumentation som Östergötlands museum publicerat. Det är en samling artiklar av Maria Gärde, Maria Nordman och Tova Sylvan – alla knutna till Löfstads samlingar och museets verksamhet – samt etnologen Birgitta Meurling och historikern Peter Ullgren. I centrum står Emilie Piper (1857–1926), »kvinna och aristokrat i förändringens tid». Hon skall, enligt Alice Trolle, ha tänkt: »Då jag ensam går här i rummen eller om aftonen sitter i salongen framför brasan, är det som följer mig de dödas andar. Deras, som här levat och verkat, arbetat för Löfstad. Jag inbillar mig stundom att ögonen från familjetavlorna riktar sig mot mig med frågan – hur har du förvaltat kallet du fick, arvet vi lämnat dig?» Detta maktpåliggande arv uttrycker testamentet 1923 i Emilies önskan att »för alla tider bevara ett minne från äldre dagar, då ett s.k. slottsliv levdes på de större egendomarna, och ett exempel på ett verkligt hem, som med pietet sammanbragts under ett sekel med dess varierande smakriktningar inom ramen av ett slott från Sveriges stormaktstid, och i vilket hem flera släktled levat och verkat». Löfstad skulle bestå som en stiftelse, genom Östergötlands museum som förvaltar samlingarna och Ridarhuset som ansvarar för fastigheten och parken. Som museum öppnades slottet 1942. I dag levandegörs museet bl.a. genom utställningar i samlingarna, föreläsningar och tidsresor. Butik och restaurang hör till. Birgitta Meurling har tidigare skrivit om slottsguidning som upplevelseindustri med Löfstad som exempel. Peter Ullgren har förutom studier i 1600-talets lantadel analyserat sägner och herrgårdsspöken, också med Löfstad som exempel.

Här skall genast sägas att Emilies gåva, förmåligt och rikt illustrerad, med detaljerade bildtexter, bereder läsaren på en rik upplevelse genom vandringen i slottet, från gemak till köks- och tjänardomäner, blickar in i garderob och skåp. Texten är kryddad med anekdoter och brev. Man har ännu på 1970-talet intervjuat folk som mindes Emilie Piper och sådana som arbetat på godset. 1910 uppgick t.ex. antalet anställda till 26 personer, med inspektorn och husmamsellen som ägarinnans närmaste. Ullgren berör i slutet av boken den folkliga uppfattningen (»egentligen en riktig karl») om varför fröken Emilie aldrig gifte sig. Han analyserar bakgrunden, beskriver hennes uppväxt och den nära relationen till fadern, den progressiva godsägaren och riksdagsmannen Charles Emil Piper. Slottet fick hon överta vid hans död 1902;

hon var då 45 år. Fadern tycks ha givit uppslaget till museiplanerna och dottern kom att intensivt, i kapp med tilltagande ohälsa och långa vistelser borta, komplettera samlingarna och samtidigt måna om självbilden, präglad av aristokratisk självkontroll och förpliktigande godsägare. Det är den gränsöverskridande könsrollen av handlingskraft och dynamiskt ledarskap som, förmodar Ullgren, präglat den folkliga uppfattningen om en karl.

Emilie Piper passar ur detta perspektiv väl in i en äldre historisk tradition om manhaftiga kvinnor som överskred de konventionella gränserna. Men trots att hon med slottet representerade en relik arbetade hon för framtiden. Förvandlingen av slottet till ett museum var en medveten strategi; »klockan klämtade för den svenska herrgårdskulturen», skriver Ullgren. Man hade ju också kunnat jämföra »projektet» Löfstad med andra samtida ambitioner att manifestera ett försvinnande högreståndsliv, inte minst Wilhelmina von Hallwyl i Stockholm och flera liknande i bl.a. Finland, egentligen en förlängning av den gamla fideikommissinstitutionen.

I Meurlings presentation framträder Emilie Piper både som en karaktär danad av en konservativ samtids kvinnoroll och som en resursstark makt i ett patriarkaliskt mikrosamhälle. Slottet som museum visar också en dubbelhet genom de historiska stilinteriörerna i parad med de privata rummen där personliga ting, bl.a. nattduksbord och accessoarer, exponeras för en närgående besökare. I den lokala folkloren var Löfstad »traktens mytomspunna storhet med gömda skatter och sina egna spöken», skriver Ullgren i en analys av den betydelse släkterna Lillie, De la Gardie, von Fersen och Piper redan »med modersmjölken» förmedlade för traditionskänslan, uppfostran och ledarstilen. Därmed fångas kärnan i vad som betecknats som patriarkalisk anda. Den innebar också en stor respekt för historien; Emilie Piper lät 1918 öppna och restaurera det Lillieska gravkoret i Kimstads kyrka. Löfstad som livsuppgift innebar inte endast att bevara en genuin miljö utan också att förstärka det patriarkaliska och ge stoff åt legendbildningen. Ullgren tvekar inte att se Löfstadskapel-sen som en medveten gammal stereotyp, en symboliserande stilikon, men man undrar om inte historikern här något övertolkar ägarinnans vurm för minneskult.

I avsnitten skrivna av Sylvan, Nordeman och Gärde-man presenteras slottets inredning och föremålens personhistoria. Det är stilinteriörernas kavalkad formad av samtida inspiratörer, men också utsatt för förändringar, bl.a. en stor renovering 1905–1906. Till föremålens biografi skall speciellt räknas de anekdoter som hörde samman med Axel von Fersen och hans drottning, men också vittnesbörd om kontakterna med kungahuset ävensom det symboliska bruket av vapenbilder. Arrangemangen av tingen, framför allt porträtten, ger fördjupade perspektiv på personhistorien och legendbildningen. In i minsta detalj levde minnet, såsom när tömmarna till Fersens ekpage vid dödsresan 1810 bevarades som band i salongens gardinuppsättning! Att visa upp rummen, berätta om sakerna och sålunda materialisera minnet var en väsentlig ingrediens i släktstatus och högreståndsidentiteten.

I ett avsnitt om mat och dukning, smak och njutning, berättar Maria Nordeman, med brev och muntlig tradition som källa, om bjudningar och menyer men också om personalen och dess revir, som ju fortfarande kan upplevas i bottenvåningen. Kapitlets bilder från matsal, skänkskåp och handkammare visar ett föremålsbestånd vars fullständighet är häpnadsväckande och också en ousinlig källa till historiska utblickar i gastronomi och hushållning. I samma anda presenterar Maria Gärde-man dräkter och accessoarer i skåp och lådor, ett material som, trots att det är litet, kompletterat med modejournaler tjänar som exponent för modets fläktar. »De som jobbade på slottet, de var ett folk för sig», heter Tove Sylvans beskrivning av tjänarstaben, arbetsorganisationen och boendemiljön. Här är köksan Stina Strids minnen en ovärderlig källa; hon började på slottet 1924. Men också Emilie Pipers brevinstruk-

tioner till husföreståndarinnan Alma Blomberg, som inträdde 1895, vittnar om både social kontroll och arbetets förändrade tidsramar. Boken avslutas med en kort översikt över byggnadshistorien och godsdriften från 1600-talet till 1800-talets slut med en statardotters berättelse som vinjett.

Löfstadsboken är betydligt mera än en guide till ett imponerande museum och ett monument över adelsliv. Analyserat som ett kulturellt fenomen, som tänkande och handlande *i och utanför* tid och rum öppnar och väcker Löfstad tankar om mänskliga strategier i kampen mot förgängligheten, processer där de mentala resurserna ändå framstår som en starkare drivkraft än det materiella kapitalet. Aspekten är väsentlig också i dagens museivärld; frågan gäller hur knappa resurser kan kompenseras genom fördjupat kunskapsengagemang.

Bo Lönnqvist

Växter och växtnamn – ett möte mellan botanik och språkvetenskap. Föredrag från ett symposium i Stockholm och Uppsala 25–26 november 2010. Utgivna av Lars-Erik Edlund, Inger Larsson och Staffan Nyström. Uppsala 2013. 198 s. Ill. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 123.) ISSN 0065-0897, ISBN 978-91-85352-99-9.

Växtnamn är lite konstiga just som namn. För några årtionden sedan grubblade man mycket över detta och ville i stället för *namn* använda ord som *växtbeteckningar* eller *växtbenämningar*. I den bok som här behandlas struntar man förståndigt nog i hårklyverier – här träffas botanisten och språkvetaren/etnologen i ett roligt möte. Här är några intryck från läsningen.

Själva sinnebilderna för innehållet i boken kan sägas vara Kjell Lundqvists bidrag »*Rödh Hednisk Lilia, Gullroot och Krook-Lillior. Om krolliljans (Lilium martagon) namn och namngivningsmotiv i Sverige under 1600-talet*». Krolliljan har påståtts ha medeltida anor i Sverige men har uppenbarligen introducerats på 1600-talet under flera namn.

Runt om denna artikel grupperar sig övriga, där de femton andra författarnas infallsvinklar är rätt olika men där namn och namngivning är det centrala. Specialister redogör insiktsfullt för svårigheter att systematiskt skapa nya växtnamn för vetenskapligt bruk. Björn Aldén, Mats Hjertson och Svengunnar Ryman berättar också om hur invecklat det kan vara att skapa nya svenska växtnamn. Norska erfarenheter redovisas av Mats G. Nettelbladt och Jan Ingar I. Båtvik, och Simon Skovgaard Boeck diskuterar växtnamnen i danska ordböcker från 1500-talet. Hur »plantenemningar» inordnas i Norsk ordbok beskrivs av Åse Wetås.

Välbekant är att växtnamn förekommer i ortnamn och som förnamn. Goda exempel ges i artiklar av Staffan Nyström och Karin Martinsson. Om olika folkliga benämningar på och handfast användning av växter finns mycket bevarat i våra arkiv. Bengt af Klinberg berättar underhållande om användningen av lummersporer, nikten, som givit upphov till benämningar av typen *käringkrut* och *futtemjöl*.

Ett par betydelsefulla forskare porträtteras. Mats Rydén skriver om den engelske 1500-talsbotanisten William Turner och Per M. Jørgensen om biskopen Johan Ernst Gunnerus, mest känd för sin *Flora Norvegica* 1–2 (1766–1776).

I boken ges också några utredningar om enstaka växtnamn: om *missne*, i en etymologisk djupdykning av Lennart Elmevik, och om *våtarv*, språkgeografiskt belyst av Lars-Erik Edlund. Vidare exemplifierar Gerd Eklund från det s.k. ALE-projektet namnmotiv för *blåklint* samt ord för begreppet 'träd'.

Den utsökt illustrerade framställningen kan locka många med mycket. Ett viktigt inslag i boken är därtill Inger Larssons inledande, gedigna artikel »Från *byttgräs* till *älgört* – svensk växtnamnsforskning i ett historiskt perspektiv». Hon ger en fin sammanfattning.

Jan Nilsson

Ulf Peder Olrog, Studier i folkets visor. Utgivna och kommenterade av Mathias Boström, Märta Ramsten och Karin Strand. Stockholm 2011. 308 s. (Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv 31.) ISSN 0081-9840, ISBN 978-91-979205-0-6.

I samband med Svenskt visarkivs 60-årsjubileum 2011 publicerades Ulf Peder Olrogs vetenskapliga arbeten i antologin *Studier i folkets visor*. Olrog var visarkivets förste chef och en drivande kraft bakom dess tillkomst. Hans stora insatser för och betydande kunskaper om den folkliga vissången har många gånger kommit i skymundan för hans egna visor och arbetet som artist och radioman. Flera av Olrogs vetenskapliga texter har inte tidigare publicerats. Det är därför av stort värde att nuvarande och tidigare medarbetare vid Svenskt visarkiv – Mathias Boström, Märta Ramsten och Karin Strand – på detta sätt har tillgängliggjort och kommenterat Olrogs texter.

Ulf Peder Olrog (1919–1972) växte upp i Nyköping, där han tog studenten 1938. Intresset för den folkliga vissången grundlades redan under studietiden i Uppsala på 1940-talet, där han 1944 blev fil. mag. i nordiska språk, historia, klassisk fornkunskap och litteraturhistoria. En inriktning mot visor i skillingtryck ledde honom vidare till studier i folklivsforskning och en fil. lic. 1952. Han kom under 1950- och 1960-talen att väsentligt utveckla dels de grundläggande förutsättningarna för forskningen, dels kunskapen om den folkliga vissången under framför allt 1800-talet.

Enligt utgivarna finns det flera anledningar till bokens tillkomst; de framhåller Olrogs pionjärgärning och menar att innehållet i hans texter ännu har giltighet: Olrogs »beskrivningar av svenska skillingtryckssamlingar och deras historia är till exempel än idag de enda i sitt slag och bör därför vara kända och tillgängliga för dagens och framtidens användare av dessa fascinerande folktryck» (s. 11). Samtidigt måste texterna ses i sitt sammanhang. De berättar något om den tid då de har kommit till och kan ge värdefulla nycklar för att förstå samlingarna vid en institution som Svenskt visarkiv. Olrog formade uppbyggnaden av arkivet, hans hand syns än idag. Arkivets grundläggande register och sammanställningar har också fungerat som utgångspunkter för Sveriges Radios och senare Svenskt visarkivs inspelningsverksamhet under 1950-, 1960- och 1970-talen. Olrog planerade inspelningsresorna och hans texter kan ge »en fördjupad förståelse för varför traditionsmaterial vid flera kulturarvsinstitutioner ser ut – och klingar – som de gör» (s. 11).

I inledningen ges en bakgrund till Ulf Peder Olrogs forskning och de sex texter som presenteras. Visforskaren Olrog skilde sig från flera av sina föregångare och ut-

gick inte från någon romantiserad syn på folkets visor och deras innehåll. Han var framför allt intresserad av att undersöka »vad folk *egentligen* sjöng och tyckte om, utan värderande raster eller inskränkningar till vad insamlare och forskare dittills lyft fram som 'önskvärda' och 'värdefulla' repertoarer» (s. 11). De materialkategorier som han använde sig av för att undersöka visrepertoaren kom inledningsvis att bli skillingtrycken, därtill utgivna, skriftliga uppteckningar från hela Sverige och svenskspråkiga Finland, men också handskrivna och tryckta visböcker och slutligen levande folklig vistradition. Hans forskningsfokus var det äldre materialet, främst från 1800-talet, men han intresserade sig också för samtiden.

Olrogs visforskning är deskriptiv till sin karaktär och problematiserande snarare än analytisk. I sina tidigare studier utgick han från arkivmaterial, var huvudsakligen kvantitativt inriktad och hämtade inspiration från sociologin. En grundläggande metodisk uppgift blev att inledningsvis upprätta olika typer av kortregister, som saknades men som krävdes för att man skulle kunna göra sammanställningar och frekvensundersökningar samt dra slutsatser utifrån dem. I samband med att Olrog kom i kontakt med levande vistradition, kom hans fokus att förflyttas till fältarbeten, mer kvalitativa metoder och ett intresse för personliga repertoarbilder.

Av inledningen framgår Olrogs stora betydelse för svensk visforskning men också att han hade ett totalitetsanspråk och därför ständigt strävade efter ytterligare kartläggningar, som skulle kunna ge en mer fullständig bild av den folkliga visrepertoaren. De slutgiltiga svaren fick vänta; flera av Olrogs undersökningar är programförklaringar för fortsatt forskning.

De sex texterna presenteras i kronologisk ordning med inledande introduktionsavsnitt, som ger värdefulla inblickar i de tids- och forskningssammanhang där de har kommit till. Till grund för introduktionerna ligger ett gediget bakgrundsarbete och efterforskningar i olika arkiv och samlingar. Olrogs tidigare utgivna texter har publicerats i det skick som Olrog lämnade dem. Därtill har litteraturförteckningar kompletterats, och saknade källhänvisningar samt förklarande kommentarer har tillförts i fotnoter. En del av Olrogs mycket omfattande bilagor har inte kunnat publiceras i boken men finns tillgängliga på Svenskt visarkivs hemsida.

Text I, »Studier i folkets visor», utgörs av Olrogs licentiatavhandling från 1951 och har fått ge namn åt hela antologin. Inriktningen mot att undersöka olika skillingtrycks popularitet gjorde att Olrog, som stod inför att fördjupa sina studier i litteraturvetenskap, i stället bytte ämne och kom att bli en av professor Dag Strömbäcks studenter i folklivsforskning. Olrogs första utmaning var att det inte fanns något övergripande register över svenska skillingtryck, men han hade ett brett kontaktnät, en drivande förmåga och kunde konsten att bygga broar mellan människor och organisationer. Dag Strömbäck var ledamot av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, och Olrogs tidigare professor i litteraturhistoria, Anton Blanck, var ordförande i Svenska litteratursällskapet i Uppsala. År 1949 ansökte dessa tillsammans om medel ur Humanistiska forskningsfonden för att katalogisera skillingtryck vid Kungliga biblioteket och Uppsala universitetsbibliotek. Ansökan beviljades och följdes av flera; ytterligare material från andra institutioner införlivades. Detta material låg till grund för licentiatavhandlingen och blev början på flera grundläggande register och katalogiseringsrutiner.

Olrogs arbete var »en undersökning av källmaterialet till folkets visrepertoar i äldre tid och metoderna för att studera detta» (s. 21). I ett första kapitel diskuteras också olika slags källor grundligt med avstamp i tidigare forskning och begrepp. I särskild bilaga finns en av Olrog sammanställd och omfattande svensk bibliografi över folkets visor. Olrog använder inte termen »folkvisa» och är inte som många föregångare intresserad av visornas ålder och vandringar. Han måste ha varit nyskapande i

utgångspunkten att »folkets visor» var de som över huvud taget var populära; han gav sig i kast med skillingtrycksvisorna och betraktade dem som folklig kultur. Jag slås av hans stora kunskaper inom detta fält, av hans reflekterande förhållande till källorna och hans medvetenhet om de metodiska utmaningar som låg i upprättandet av förteckningar och register. Ett andra kapitel behandlar samlingar av svenska visor i skillingtryck. Ingen svensk samling hade tidigare bibliografiskt behandlats och Olrog uppskattar omfattningen till minst 33 600 tryck. Olrogs kartläggning och beskrivningar av samlingar i såväl Sverige som Finland är ett pionjärbete som fortfarande äger aktualitet. Av bilagorna framgår allt det arbete som låg bakom detta kapitel. Där redovisas antalet tryck per år i tabeller, grafiska kurvor och förteckningar. En sammanfattande tabell innehåller antalet tryck i tolv samlingar. Uträkningarna gjordes med hjälp av en räknemaskin. I det tredje och avslutande kapitlet presenteras resultaten av de s.k. frekvensundersökningar som Olrog genomförde utifrån tidigare redovisat material. Den första undersökningen omfattar de vanligaste vistyperna (cirka 70 visor) i KB:s samling av skillingtryck till och med 1877 med antal upplagor och äldsta belägg, där Sinclairsvisan intar en säker första plats, följd av Kors på Idas grav, Flickan som trampade på brödet, Fingal, Amanda och Herman samt Hjalmar och Hulda. De är inte som här registrerade efter titlar utan efter textbörjan, ett system som kom att bli praxis. Följande frekvensundersökning omfattar »litteraturskalder som upphovsmän till dikter i KB:s skillingtryck» (s. 76). Av det hundratal författare som förtecknas är Carl Michael Bellman den i särklass mest återkommande, men också Wilhelm von Braun, Anna Maria Lenngren, Carl Wilhelm Böttiger, Esaias Tegnér och Elias Sehlstedt tillhör de mer frekventa. Därefter redovisas de melodier som har varit vanligast som melodiangivelse till KB:s och UUB:s skillingtryck 1700–1829, frekvenser av vistyper under olika decennier och slutligen en katalog över de vanligaste vistyperna bland KB:s och UUB:s skillingtryck 1770–1829. Sammantaget är detta en grundläggande utgångspunkt och ett omistligt arbete för fortsatt svensk visforskning. Olrogs avhandling med bilagor omfattar mer än hälften av antologin.

Text II, »Svenskt visarkiv 1951–1960. Något om dess tillkomst, arbetsresultat och framtida uppgifter», är en artikel som ursprungligen skrevs för tidskriften *Arv* 1953 och som uppdaterades 1960 till utgåvan *Om visor och låtar. Studier tillägnade Sven Salén* den 7 nov. 1960.

Genom Visans vänner i Stockholm kände Ulf Peder Olrog skeppsredaren Sven Salén som stod bakom visarkivets finansiering under de första åren. I denna festskrift till honom beskriver Olrog idéerna och arbetet bakom arkivets framväxt. Jag har tidigare, för ganska länge sedan, läst denna artikel, men ser den i detta sammanhang, efter att ha läst licentiatavhandlingen och den introducerande texten, i nytt ljus. I samband med avhandlingen hade Olrog redan påbörjat och presenterat idén om ett »Svenskt visregister», där inte bara skillingtrycken skulle ingå, utan också alla de uppteckningar som fanns vid olika arkiv runt om i landet. I grunden fanns tanken om att skapa en fullständig överblick över skillingtryck, upptecknade visor och tryckta vissamlingar; denna låg bortom de enskilda arkiven och en persons arbete. Olrogs förmåga att finna finansiärer, utnyttja ny teknik och sammanföra människor och organisationer blev essentiell för Svenskt visarkivs tillkomst, men idén om en central institution fanns sedan tidigare också på andra håll.

När artikeln publicerades 1960 hade Svenskt visarkiv verkat i nästan tio år. Olrog var arkivets föreståndare fram till sommaren 1954, då han fick ett doktorandstipendium och efterträddes av Bengt R. Jonsson (1930–2008). Olrog fortsatte som sekreterare i styrelsen och planerade verksamheten tillsammans med Jonsson. Han berättar om de första årens arbete och understryker att arkivet inte i första hand bedriver

insamling utan att det genom att kopiera och mikrofilma uppteckningar från redan befintliga institutioner har som mål att »skapa överblick i och sammanställa det redan förefintliga materialet» (s. 180). Visarkivet blev en institution, där en rad äldre samlingar från hela Sverige och de svensktalande bygderna i Finland infogades i ett nytt sammanhang. Olrog beskriver också det huvudsakliga arbetet som har bestått av »katalogiseringar och sammanställningar av materialet» (s. 184); bl.a. upprättades ett »centralt textbörjanregister över cirka 80 000 visuppskrifter». Här framgår också de tankar som låg till grund för visarkivets klassificeringssystem och allt det arbete som ligger bakom arkivet och den forskning som under åren bedrivits med utgångspunkt i samlingarna. När textbörjanregistret hade kopierats gick Olrog och Jonsson »igenom de 89000 katalogkort och gjorde en preliminär stor typbestämning av materialet på en av kopiorna» (s. 191). Olrogs artikel utgör ännu en betydelsefull nyckel för att förstå hur Svenskt visarkivs samlingar är sammansatta och har kommit till.

Text III, »Studier i folkets visor under 1800-talet. Skillingtryck och uppskrifter», är ett föredrag från 1960, en delrapport som skulle ha blivit en del av Olrogs doktorsavhandling. Ytterligare två delar planerades. Artikeln återgår bl.a. på de typologiseringar som Olrog och Jonsson tidigare genomfört. Det »äldre vismaterialet», som hade omformats i muntlig tradition och fanns i många varianter med olika textbörjan, typologiserades i olika nummerserier och kallas här N-materialet. De medeltida balladerna (DgF) delades exempelvis in efter numreringen i Danmarks gamle Folkeviser. Efterklangsvisorna (Ekl) och de äldre skämtvisorna (SkV) följde också de danska registranterna, medan småvisorna (Nordl) ordnades efter Johan Nordlanders Svenska barnvisor och barnrim och sånglekarna (D) efter Nils Denckers sångleksregistrant, sammanställd för visarkivet. Det »yngre» materialet bestod till stor del av skillingtrycksvisor, som typologiserades efter första raden i visan (T-materialet). I bilagorna, som omfattar flera hundra sidor och endast exemplifieras i boken, förtecknas 2 161 vistyper, av dessa hör 1 470 till T-stoffet.

En grundläggande fråga för Olrog är skillingtryckens betydelse för spridningen av visorna; han undersöker hur det äldre materialet (N-stoffet) förhåller sig till skillingtrycken (T-stoffet). Redan i den andra bilagan kan Olrog visa hur relativt liten del av N-stoffet som över huvud taget förekommer i skillingtryck. Småvisor och sånglekar trycks nästan inte alls, skämtvisor i något större utsträckning, efterklangsvisor är ofta återkommande. »I fråga om balladerna (DgF-materialet) råder det förhållandet, att en del av dem, särskilt under 1700-talet förekom i åtskilliga tryck, medan däremot andra, som av uppskrifterna att döma måste ha varit mycket spridda, trots detta tydligen inte återfanns i de kringvandrande försäljarnas lager» (s. 211). Med detta visar Olrog hur en stor del av N-stoffet har traderats i muntlig tradition utan att spridas i skillingtryck. I materialet finns också exempel på flera yngre visor, ur T-stoffet, som har förts vidare på detta sätt utan skillingtryckens hjälp. Omvänt visar Olrog också på skillingtrycken som viktiga primärkällor för balladforskningen. I föredragets avslutning läggs tyngdpunkten just på förhållandet mellan de medeltida balladerna och skillingtrycken, något som hade bäring på en planerad utgåva av Sveriges medeltida ballader.

I sin undersökning kunde Olrog bl.a. dra slutsatsen att de äldre visorna levde kvar under 1800-talet, oberoende av skillingtrycken. På ett nyanserat sätt visade han också hur olika källor kan förhålla sig till varandra. Olrog satte fingret på en fråga som fortfarande är aktuell inom olika discipliner: förhållandet mellan muntlig och skriftlig tradition. Han menade dock att ytterligare material krävdes för att kunna teckna en fullständig bild av viserepertoaren under 1800-talet; det återstod cirka 10 000 uppteckningar att katalogisera och tryckta visböcker hade inte registrerats i tillräcklig

omfattning. Olrog planerade också jämförelser med den levande vistradition som hade spelats in i samtiden.

Text IV, »Om ballader i levande tradition», är en artikel från 1962, som ingick i boken *Den medeltida balladen*, utgiven av Sveriges Radio tillsammans med en skivutgåva med samma namn. Denna innehöll medeltida ballader, de flesta inspelade med »traditionsbärare»; flera av de medverkande var kvinnor, däribland Svea Jansson (1904–1980), Nötö, Åbolands skärgård, Lena Larsson (1882–1967), Kungälv Ytterby, Bohuslän och Ulrika Lindholm (1886–1977), Frostviken, Jämtland. En av samlingens fyra LP-skivor innehöll också rekonstruktioner av hur man tänkte sig att balladerna en gång hade låtit, uppfört med försångare och kör från musikskolan i Ingesund.

Sveriges Radio hade från 1948, under Matts Arnbergs ledning, påbörjat inspelningar av visor och folkmusik runt om i landet och tidigt inleddes ett samarbete mellan radion och visarkivet. Utifrån det material som hade sammanställts vid visarkivet gjordes förteckningar över de ballader som fortfarande kunde finnas i muntlig tradition; dessa efterlystes i radion. Radioprogrammen bidrog till att öka intresset och under olika inspelningsresor kom man i kontakt med många förut okända traditionsbärare. När resorna planerades använde Olrog också en »spårmetod», där han gick tillbaka till äldre uppteckningar av medeltida ballader, för att försöka hitta traditionsbärare som fortfarande kunde vara i livet, eller yngre släktingar. På detta sätt lyckades han bl.a. »spåra upp» Lena Larsson från Kungälv Ytterby, vars bror, Anders Carlsson, var meddelare vid Västsvenska Folkminnesarkivet i Göteborg.

I introduktionstexten pekar utgivarna på det faktum att man tidigare, för att presentera medeltida ballader i radion, hade anlitat skolade sångare, ofta från operascenen. I en serie radioprogram med Mats Arnberg och Ulf Peder Olrog fick lyssnarna nu höra medeltida ballader i traditionsinspelningar. För Olrogs och samtidens del måste det ha varit en omvälvande upplevelse. Olrog skriver: »Mycket av stoffet är så sällsynt att det kanske kan jämföras med vad paleontologerna kallar för levande fossiler, dvs. djur som anses utdöda, men som genom en slump eller ett systematiskt sökande återupptäckts i levande gestalt» (s. 233). En del av detta systematiska sökande syns som en röd tråd genom Olrogs verk.

Olrog ser också vikten av de intervjuer som gjordes i samband med inspelningarna. De har stort värde som källor när man ska undersöka visornas funktion och sammanhang. Hans fascination över sina möten med sångarna och deras repertoarer framkommer. Han vill gärna dröja vid beskrivningen av Lena Larsson. Kanske är dessa möten också en anledning till att han här, i samband med avsnittet om omformningsprocesser, diskuterar det tyska begreppet »Zersingen» (söndersjungning), som Olrog anser ger »förklenande associationer». De estetiska värdena kan visserligen gå förlorade i traditionen. »Men så är inte alltid fallet» (s. 245). I förändringen kan ligga en stark uttrycksfullhet. I detta framträder en idag utbredd syn, där sångaren inte ses bara som bärare av traditioner utan också som en kreativ skapare. Artikeln omfattar också en förteckning över alla uppteckningar och inspelningar av ballader från Sverige och svensktalande Finland. De inspelade varianternas förhållande till den tidigare upptecknade traditionen var något som skulle undersökas närmare i balladutgåvan som planerades på Svenskt visarkiv men som Olrog aldrig fick uppleva. Sveriges medeltida ballader, i sju band, kom ut efter Olrogs död, mellan 1983 och 2001. Huvudredaktör för den diplomatariska utgåvan var Bengt R. Jonsson och för ederingen av texter och melodier svarade Sven-Bertil Jansson respektive Margareta Jersild.

Text V, »Kända och okända skalders visor, populära under 1800-talet». Detta föredrag från 1962 höll Ulf Peder Olrog inom ramen för seminarieverksamheten vid

Institutionen för visforskning, Stockholms Högskola. Genom denna institution, där Bengt R. Jonsson var anställd som assistent, löstes en del av visarkivets finansiering under 1960-talet. Ämnet hade Olrog tidigare berört, dels i sin magisteruppsats i litteraturhistoria, dels i sin licentiatavhandling. Frågan blev återigen aktuell genom Lars Lönnroths polemiska text »Litteraturforskningens dilemma» från 1961, där han efterlyser socialhistoriska, bredare undersökningar av litteratur, oberoende av vad man i samtiden anser vara estetiskt värdefullt. Olrog lyfter i detta ljus fram sina undersökningar av vad folk faktiskt sjöng under 1800-talet; samtidigt är han kritisk till att ensidigt fokusera visornas författare. Hans fokus ligger fortfarande på visornas popularitet och spridning, på det som folk faktiskt har sjungit, oberoende av bakgrunden; de populära visorna säger något om den aktuella tidens människor. I texten diskuterar han »de viktigaste media för visornas utbredning under 1800-talet» (s. 261): muntlig trädning, skriftlig trädning (t.ex. handskrivna visböcker), skillingtryck, böcker (t.ex. religiösa sångsamlingar och läroböcker). Olika slag av belägg kompletterar varandra. Olrog pekar också på möjligheten att »introducera repertoireundersökningar av traditionsbärare i nutiden» (s. 261). Som bilaga finns en sammanställning över visor i skillingtryck på 1830-talet och 1880-talet, vars författare Olrog identifierat.

Text VI, »Visorna från Nötö. Synpunkter kring ett inspelningsprojekt». Denna artikel publicerades i Arv 1965 och redogör för det stora dokumentations- och forskningsprojekt som Olrog arbetade med under 1960-talets första hälft. Genomgång och analys av materialet genomfördes aldrig; Olrog skriver bl.a. för att motivera en inspelningsverksamhet medan traditionsbärarna fortfarande lever. Utgivarna kommenterar att inspelningsverksamheten också kom igång 1968, från 1970 i Svenskt visarkivs regi, »på Ologrs tillskyndan» (s. 278).

I samtiden fanns ett forskningsintresse för s.k. byundersökningar. Nötö-projektet var en undersökning av »vistraditionens liv och repertoireförhållanden inom ett begränsat samhälle» (s. 286). Olrog ville också pröva och utvärdera de metoder som han tidigare utarbetat. I samband med Sveriges Radios inspelningar i de finlands-svenska kusttrakterna 1957 hade man genom den s.k. spårmetoden kommit i kontakt med Svea Jansson från Åbolands skärgård, som visade sig vara en enastående traditionsbärare av en gehörstraderad och delvis ålderdomlig repertoar. En av uppgifterna var att kartlägga hennes repertoar i förhållande till omgivningens visor. Ett trettio-tal Nötöbor intervjuades under sammanlagt tre besök; tolv spelades in, däribland flera släktingar till Svea Jansson. Olrog ville belysa traditionens liv utifrån ett lokalsamhälle. För att väcka minnet till liv använde han sina tidigare frekvensundersökningar över populära visor samt en »proportionsanalys av de upptecknade visorna i de trakter som man ämnar besöka» (s. 295). Med i förväg sammanställda frågelistor och genom att direkt nämna bestämda visor kunde sångarens minne väckas till liv och undersökningen genomföras på ett systematiskt sätt. Denna metod och Ologrs frågelistor användes också senare i Svenskt visarkivs insamlingsarbete.

Med Studier i folkets visor har utgivarna tillgängliggjort och kommenterat en central del av svensk visforskning på ett föredömligt sätt. Att läsa Ologrs texter i denna kronologiska ordning, med de introducerande avsnitten, ger en direkt inblick i de tankar och handlingar som har format en del av våra kulturarvsinstitutioner och särskilt Svenskt visarkiv, där Ologrs arbete har varit av grundläggande betydelse. Texterna har också ett stort värde i sig; de är resultatet av flera års kunskapsupbyggnad inom det folkloristiska fältet och visforskningens speciella område. Ologrs texter måste ses i sitt sammanhang. Att kritisera hållningar som hade dåtidens intressefokus är inte relevant i detta sammanhang. Forskning förändras – som visorna förändras ge-

nom tiden. Idag ställer vi andra frågor, utgår från andra teorier och metoder. Ett positivistiskt vetenskapsideal har ersatts av ett mer hermeneutiskt. Men i vår egen tolkande tid kan också de kvantitativa metoderna synas närmast befriande. Så bra att Olrog har lagt denna kvantifierbara grund att stå på för vidare forskning!

Antologin avslutas med en epilog och innehållsförteckningen till den doktorsavhandling som Olrog planerade men som aldrig kom till. Dag Strömbäck, som snart skulle pensioneras, uppmanade 1966 Olrog att samla ihop sina skrifter till en doktorsavhandling; det fanns ett erbjudande om ett års finansiering från Sven Salén. Men från och med 1965, då Olrog fick en heltidsanställning vid Sveriges Radios underhållningsavdelning, återvände han inte till visforskningen. Utgivarna menar att Olrogs »planerade avhandling är en undersökning som fortfarande saknas inom svensk visforskning» (s. 302). Av den tänkta innehållsförteckningen framgår att det var ett mycket ambitiöst projekt som tecknades, en total undersökning med arbetstiteln »Den populära visan under 1800-talet. En folkloristisk studie». Av det tecknade innehållet framgår också att flera av de delar som planerades redan hade behandlats av Olrog i tidigare skrifter, men hans ambitionsnivå var mycket hög och krävde ytterligare material och ytterligare undersökningar. Den som skriver en avhandling vill att resultaten ska vara betydelsefulla och göra skillnad i framtiden. Att Olrogs avhandlingsprojekt aldrig fullbordades kan synas sorgligt, men jag menar att hans insatser på detta område tillsammans med hans forskning verkligen har gjort stor skillnad och att boken som jag nu håller i min hand, *Studier i folkets visor*, redan i sig är en mycket ambitiös avhandling.

Annika Nordström

Laponicae investigationes et uralicae. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Herausgegeben von Eberhard Winkler, Hans-Hermann Bartens und Cornelius Hasselblatt. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 82. Wiesbaden 2012. 268 S. ISSN 0340-6423, ISBN 978-3-447-06815-9, EAN: 9783447068154.

Helt i enlighet med sin titel erbjuder denna festschrift till Lars-Gunnar Larsson en provkarta på samisk och uralisk forskning i dag. Ung och full av visioner om sitt ämne blev festföremålet professor i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet 1982 och pensionerades 2012. De tjugofem bidragen som publicerats i festskriften till honom på hans 65-årsdag fördelar sig någorlunda jämnt mellan tre huvudrubriker: allmän uralistik, samiska eller samisk kultur och detaljundersökningar om något enskilt uraliskt språk utom samiska: estniska, finska, mariska, mordvinska och udmurtiska. Alla bidrag utom tre är språkvetenskapliga.

Som sig bör i en festschrift anknyter många av bidragen direkt eller indirekt till frågor som festföremålet själv ägnat forskarmöda åt eller åtminstone intresserar sig för. Ett sådant är de uraliska språkens ljudhistoria som aktualiseras genom ett bidrag som försöker förklara förhållandet att andra personens personliga pronomina och motsvarande suffix i såväl singularis, dualis som pluralis uppvisar ett initialt (historiskt svårförklarligt) *n*- i stället för det *t*-element som möter i de andra språken. Fenomenet uppträder i främst mansiska och chantiska, i mindre utsträckning även i andra östliga uraliska språk (artikelförfattare: László Honti).

Ett annat bidrag väcker frågan huruvida de indoeuropeiska språken kan ha haft possessivsuffix, alltså ändelser som till sin funktion motsvarar possessiva pronomen, som finskans *isäni* 'min far' och *isäsi* 'din far', där *-ni* och *-si* är possessivsuffix för första respektive andra person singularis. Förekomsten av sådana suffix i hettitiska (exv. *-mi-* 'min', *-ti-* 'din') skulle kunna tala för detta och aktualiserar den gamla frågan om ursläktskap mellan de indoeuropeiska och uraliska språken (Tryggve Sköld).

Ett tredje uralistikbidrag jämför matord i de permiska språken, dvs. komi, komi-permjakiska och udmurtiska. Det rör sig dels om ord för grundläggande begrepp som att 'tillreda', 'äta' och 'dricka' som är finsk-ugriska arvord, dels om ord för födoämnen från växt- och djurriket, förrätter (soppor, gröt) och huvudrätter samt ord för matens kvalitet. Orden för huvudrätter inkluderar *pel'nañ*, köttfärsfyllda »öron» av pastadeg, dvs. ett slags ravioli, som kokta eller stekta äts med syrad grädde (smetana) eller smält smör. Komiordet är en sammansättning och betyder i ordagrann översättning »öronbröd». Ryska upptog ordet från komi i formen *pel'meni* och via ryska har ordet sedan spritts vidare till många andra språk i f.d. Sovjetunionen (Anatolij Rakin).

Med utgångspunkt i en nederländsk »utlåningsordbok», dvs. en ordbok som uppger ord som »exporterats» från nederländska till andra språk, sammanställd av etymologen Nicoline van der Sijs, dryftas frågan om nederländska lånord i estniska, finska och ungerska. Det nederländska bidraget till ordförrådet i världens språk ska enligt van der Sijs uppgå till 17 560 exporterade ord som givit upphov till 46 310 nyord fördelade på 138 språk. Som det påpekas i artikeln kan en forskare svårligen hålla sig à jour med ordhistorisk forskning om så många språk. Därför är framställningen behäftad med flera direkta felaktigheter och missgrepp. Detta gäller åtminstone framställningen om de nederländska orden i estniska och ungerska (Cornelius Hasselblatt).

Ett bidrag ägnas namnforskning, särskilt den i Ungern (inklusive en kort översikt över svensk-ungerska namnforskningskontakter), och presenterar den relativt nystartade tidskriften »Onomastica Uralica». Bidragets viktigaste budskap är ett förslag till ett namnforskningsprojekt inom vilket svenska, finska och ungerska, eventuellt även samiska, namnsystem skulle jämföras med hänsyn till areal, språklig och kulturell närhet (István Hoffmann).

Ett vetenskapshistoriskt bidrag till festskriften belyser samojedologins första början genom arkimandriten Veniamins (i Archangelsk) brev till Anders Johan Sjögren, en på sin tid berömd finländsk forskningsresande, språkforskare och etnograf. Som ett led i sin missionsverksamhet bland samojederna på tundrorna mellan Vita havet och Bolsjezemelskaja tundra 1824–1830 hade arkimandriten inte endast gjort en pionjärinsats genom att översätta de fyra evangelierna, Apostlagärningarna och en del smärre delar av Nya Testamentet till nenetsiska, utan även sammanställt en nenetsisk språklära och ordlista som han sände till Sjögren i S:t Petersburg för kommentarer. Omfattande excerpter och kommentarer ur språkläran finns bland Sjögrens efterlämnade papper (Marja Leinonen).

Det nominala objektets formväxling i översättningar mellan finska och samiska är ämnet för ett bidrag. Satser med verb tillhörande någon av de tre huvudkategorierna resultativa, irresultativa och resultativa-irresultativa verb analyseras för att utröna huruvida det nominala objektets kasusväxling i finska återspeglar regelbundenheter i textens och informationens strukturering på samiska (M. M. Jocelyne Fernandez-Vest). Detta bidrag kan sägas utgöra en innehållsmässig övergång till de artiklar som helt ägnas samiska eller samisk kultur.

De samiska artiklarna i festskriften har en påfallande sydlig slagsida. Förutom tre artiklar om sydsamiska är umesamiska, den nordligare av de två sydsamiska språkformerna, ämnet för två bidrag. Ytterligare tre artiklar behandlar andra västsamiska språk eller är allmänt samiska.

Ett innehållsmässigt något disparat bidrag handlar om sydsamisk snöterminologi, rumsadverb och verb som beskriver olika gångarter samt frågor rörande ordboksarbete och syntaktisk beskrivning av sydsamiskan, i synnerhet satstyper och predikatslöshet. Den senare företeelsen kan exemplifieras med en sats som *Tjåetskeme* '[det är/var] kallt', där ordet är den predikativa formen av adjektivet (den attributiva slutar på *-mes* i stället för *-me*) och utgör en grammatiskt fullständig sydsamisk sats. Beträffande satstyperna kan man fråga sig, vilket artikelförfattaren (Henrik Magga) inte tycks göra, om man inte på formella och semantiska grunder skulle kunna skilja mellan inte bara dels normalsatser bestående av ett subjekt i nominativ och finit verb plus eventuella andra satsled, dels existentialsatser som *Gåetesne guessieh* 'i huset [är/finns det] gäster', utan som en tredje kategori även urskilja possessivsätser som *Staaloen lin golme baernieh* 'Stalo hade tre söner'. Existentialsatserna inleds i vanliga fall med ett rumsadverbial i inessiv (som *gåetesne* 'i huset'), medan possessivsätserna inleds med ett ägaradverbial, dvs. nomen i genitiv (som *Staaloen* 'Stalos') eller possessivt pronomen. Ordet för det som finns och det ägda står däremot i nominativ. Magga har annars helt rätt i att gränsen mellan normalsatser med rumsadverbial efter det grammatiska subjektet och existentialsatser med omvänd satsledsföljd är svår att dra, eftersom satsledens inbördes placering kan varieras beroende på att talaren vill framhäva något satsled.

Den ovan anförda existentialsatsen utan kopula anknyter till ett annat sydsamiskt bidrag till festskriften. Det undersöker fördelningen av konstruktioner med och utan kopula mellan olika syntaktiska kategorier, nämligen kopula med substantiv och adjektiv som predikativ, i tids- och rumsuttryck, med ett nomen i genitiv för att uttrycka ägande, med perfekt particip och gerundium för att bilda sammansatta tempus och progressiva former samt övriga fall. Undersökningen baserar sig på de 169 förekomster som författaren funnit i Björn Collinders »Lappische Sprachproben aus Härjedalen» från 1942 (Cecilia Hedlund).

Ett tredje sydsamiskt bidrag ägnas åskgudsnamnet *Hovragaellies*, belagt sedan första hälften av 1700-talet. Namnets förled *Hovra* är ett fornnordiskt lånord, < *Pórrr*, som måste ha inlånats före övergången *p-* > *t-* i de nordiska språken eftersom senare skandinaviska lånord i samiskan inte behövt substituera *p-* med *h-* utan har behållit det initiala *t*-ljudet. Gudanamnet liksom andra ord på *hovre*, som *hovresåektie* 'åska' och *hovrenstievkhie* 'regnbåge', förekommer endast i sydlig sydsamiska och ses av artikelförfattaren som ett tecken på sydsamisk närvaro i detta område redan mellan 600- och 1400-talet, dvs. tidigare än vad forskningen hittills antagit (Håkan Rydving).

Umesamiskan är som sagt föremål för två bidrag till festskriften. Det ena är en grundlig undersökning i pragfonologisk anda av umesamiskans fonemsystem. Detta karakteriseras av både stadiévaxling (som inte förekommer i sydsamiska) och om-ljud som orsakas av ett efterföljande *i* och *u*. På grundval av fonetiska kriterier anser författaren det vara fullt möjligt att dela de umesamiska varieteterna i två huvudgrupper, skogs- respektive fjälldialekt (Pekka Sammallahti).

Om Sammallahtis bidrag är ämnesmässigt tydligt avgränsat, så är det andra av festskriftens bidrag om umesamiska brokigare. Det jämför umesamiska med sydsamiska och behandlar några umesamiska syntaktiska egenheter som avsaknaden av kopula (egenheten delas med sydsamiska, vilket framgår av Maggas och Hedlunds bidrag till festskriften), kasusmarkering av objekt, ordföljd, ägarkonstruktioner och

komitativ (Florian Siegl). Artikeln skulle ha vunnit mycket på att vara avfattad på artikelförfattarens modersmål tyska i stället för svenska.

Vår hittillsvarande kunskap om umesamiskan, som i våra dagar talas av endast ett fåtal människor, bygger i stort sett på en enda informants idiolekt. Informanten är Lars Sjulsson i Setsele, vars språk upptecknades under andra världskriget av Wolfgang Schlachter och utgavs i tryck 1958. De umesamiska bidragen till festskriften inbegriper även andra källor och vidgar därför på ett förtjänstfullt sätt vår kunskap om denna samiska språkform – i likhet med Lars-Gunnar Larssons nyligen publicerade undersökning »Grenzen und Gruppierungen im Umesamischen».

De samiska bidragens sydliga slagsida uppvägs till en del av en etymologisk artikel om himlavalvets benämning på centralsamiskt område, lulesamiskans *almē(n)-assē*, nordsamiskans *ál'bmě-ásse* och enaresamiskans *alme ase*. Ordet är en sammansättning där förleden betyder 'himmel; oväder' och efterleden 'hudens, pälsens insida; skinn; hud'. Ordet har en direkt parallell i komipermjakiska och torde kunna föras tillbaka till det finsk-permiska urspråket (Raija Bartens).

Det andra samiska bidraget som inte ägnas syd- eller umesamiska tar upp samiskan i Jukkasjärvi. Vanligen ses Jukkasjärvisamiskan som en nordsamisk varietet, men artikelförfattaren argumenterar för åsikten att dialekten tidigare stått lulesamiskan närmare, vilket återspeglas i ett antal språkliga drag som Jukkasjärvisamiskan delar med lulesamiskan men inte med nordsamiskan (Mikael Svonni).

De samiska bidragen till festskriften avrundas med en artikel i vilken tre sägenmotiv i den samiska folkloren analyseras med avseende på samernas relationer med andra folk. Det gäller sagor om Stalo, tjuder och pesten. Stalo är ett manligt väsen som hyser fiendskap mot människor men som av ickesamer, exempelvis »ryssar» (därmed avses förmodligen karelare), kan hetsas mot samerna. Tjuderna är ett aggressivt folk som är en betydligt farligare fiende till samerna än Stalo men som övervinns med list. Tjud kan möjligen vara ett samlingsnamn för östersjöfinnar, i första hand karelare. Pesten antar i de samiska sägnerna antropomorf eller zoomorf gestalt. På sydsamiskt område förknippas den förmänskligade pesten med skandinaver (Hans-Hermann Bartens).

Artiklarna om enskilda uraliska språk domineras av två språk, udmurtiska och mordvinska, som representeras av tre artiklar vardera.

Udmurtiska, som är ett utpräglat agglutinerande språk, uppvisar en rad lite ovanliga språkdrag som är föga kända till och med bland udmurtologer. Ett sådant är en jämförelsekonstruktion med ablativ och möjligheten att utelämna komparativsuffixet för det man jämför något med (»en kilometer är kort[are än] en verst» med ordet för 'verst' antingen i ablativ eller i nominativ följt av en postposition som betyder 'över'); att suffixen för person och possessivitet i plural skiljs åt av kasusändelse i akkusativ; ett reciprokt pronomen som i ordagrann översättning betyder »en-en» i stället för det i andra språk vanliga »en-annan» (som tyskans *einander*); en kontrast mellan exklusivt och inklusivt personligt pronomen för första person plural; dualis i verbböjningens adhortativ; negation som uttrycks med ett negationsverb som böjs i presens, futurum och preteritum samt optativ, med negationspartikel i konditionalis och imperativ, med negationssuffix i perfekt och pluskvamperfekt II samt, främst i nordudmurtiska, med en oböjlig negation för 'finns inte'; en avledningsändelse för skenbar verksamhet ('låtsas arbeta' i motsats till 'arbeta'); egenheter i verbbildningen och, slutligen, kontextbunden utelämnning av definitiva akkusativobjekt (Eberhard Winkler).

Ett annat udmurtiskt bidrag ägnas månadsnamn och frågan om vilka bland fyrtio-talet synonymer som ska väljas som udmurtiska standardspråkliga benämningar. Valet står ofta mellan ett lånord och olika dialektala varianter, inklusive inhemska benämningar som fallit ur allmänt bruk (Valentin Kef'makov).

I det tredje udmurtiska bidraget behandlas åtta udmurtiska ord etymologiskt (Vladimir Napolskich).

De mordvinska bidragen ägnas myter i mordvinernas folktro om människans och gudarnas ursprung (Tatyana Devyatkina), frikativornas utveckling i mordvinska (László Keresztes) och allomorfiska varianter av erzämordvinska nominala avledningsändelser (Sándor Maticsák).

Bidraget om mariska presenterar en översikt över mariskans postpositioner och deras fördelning i mariskans dialekter. Till skillnad från svenskans prepositioner, som räknas som en sluten ordklass, utgör mariskans postpositioner en öppen klass som tillförs nya element genom grammatikalisering och lån. Kategorin är också svår att avgränsa från adverbena. Eftersom många postpositioner kan kasusböjas föredrar artikelförfattaren att tala om postpositionsstammar; antalet sådana i hennes korpus är 76, av vilka 35 används i såväl västliga som östliga mariska dialekter (Sirkka Saarinen).

Två bidrag i festskriften handlar om estniska. Det ena tar upp *rahe*, ett sydestniskt ord för nötskrikan (*Garrulus glandarius* L.). Ordet föreslås vara av baltiskt ursprung och sällar sig därmed till de ca tio estniska (i de flesta fall också östersjöfinska) fågelnamn för vilka mer eller mindre säkra baltiska etymologier föreslagits (Lembit Vaba).

Det andra bidraget analyserar estniska skomakartermen ur etymologisk synvinkel. De ord som tas upp i artikeln inkluderar beteckningar på olika typer av skodon (skor, stövlar, kängor m.fl.), skodonens olika delar, material och redskap för hantverksmässig skotillverkning och, naturligtvis, själva yrkesbeteckningen: *kingsepp*, *kingissepp*, *kängissepp*, *kängsepp*, där förleden betyder 'sko' och efterleden *sepp* används i sin äldre betydelse 'fackman, mästare'; i nuspråket betyder ordet 'smed' (Jüri Viikberg).

Festskriftens enda bidrag om finska behandlar Carl Axel Gottlund och finskans ortografi. Den finlandsfödde Gottlund företog under sin studietid i Uppsala två längre forskningsresor till skogsfinnarna i mellersta Sverige och Norge, en 1817 och den andra 1822–1823, vilket färgade hans syn på hurdant det spirande finska standardspråket skulle formas i ortografiskt hänseende. Han hävdade att standardspråket skulle bygga på det talade språket och att det skulle grundas på finskans östliga dialekter (Torbjörn Söder).

Avslutningsvis kan jag inte avhålla mig från en reflexion med anledning av festskriftens mångspråkiga karaktär, som så väl passar ihop med Lars-Gunnar Larssons polyglotta profil. Om vi bortser från bokens inledande tyska *laudatio* till festföremålet och festföremålets publikationslista, vars metaspråk är tyska, är de flesta bidragen, åtta av tjugofem, skrivna på antingen tyska (av tyskar i tre av fallen) eller engelska (sju artiklar av vilka fem behandlar samiska). Övriga tio artiklar i boken fördelar sig jämnt mellan sju språk (estniska, finska, norska, ryska, svenska, udmurtiska och ungerska) som vart och ett representeras av ett eller två bidrag. (Det ena av de två bidragen på svenska är skrivet av en svensk, det andra av en tysk.) Detta bekräftar ett allmänt intryck av att engelskan fått fast fot inom ett vetenskapsområde som av hävd dominerats av tyska men visar samtidigt också att tyskan fortfarande står stark som uralistikens *lingua franca*, även bland de forskare som inte är tyskar och/eller verksamma vid något universitet eller någon forskningsinrättning på tyskspråkigt område; om jag själv hade nåtts av inbjudan att medverka i festskriften skulle jag tveklöst ha skrivit på tyska. Tyskans framträdande position inom uralisk språkvetenskap beror, vill jag hävda, inte i första hand på att volymen sammanställts av tyska kolleger till festföremålet och utgivits av ett förslag i Tyskland utan är helt enkelt en etablerad och respekterad tradition.

Vad som förtjänar att särskilt uppmärksammas i detta sammanhang är att den udmurtiske forskaren Valentin Kel'makov valt att skriva sitt bidrag på modersmålet udmurtiska. Detta är något av tidens tecken: Även de »små» språken hälsas välkomna och bereds plats jämte de »stora» – udmurtiska är modersmål för cirka en halv miljon människor. Kel'makov motiverar sitt språkval på följande sätt. Vid den bankett som i slutet av april 1994 avslutade ett symposium till hundraårsminnet av att Karl Bernhard Wiklund började undervisa i finsk-ugriska språk vid Uppsala universitet ville de udmurtiska deltagarna innan taffeln bröts framföra sitt tack till värdfolket genom att i enlighet med sina traditioner framföra en udmurtisk folksång, vilket de också gjorde. Detta smittade av sig på föreläsarna för andra finsk-ugriska folk i Ryssland som deltog i banketten och som efter udmurternas stämde upp på sina respektive modersmål. Som Kel'makov påpekar var detta säkerligen första gången som udmurtiska, mariska, mordvinska och komispråkiga sånger klingade i Carl von Linnés orangeri. Saken gjordes inte sämre av att detta skedde i en festsal vars vägg pryddes av Martin Hoffmans porträtt av Linné i samedräkt.

Raimo Raag

Rolf Kjellström, Nybyggarliv i Vilhelmina. 1. Träd och växter som resurs. Uppsala 2012. 168 s. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 119. CBM:s skriftserie 65.) ISSN 0065-0897 resp. 1403-6568, ISBN 978-91-85352-95-0.

Rolf Kjellström, Nybyggarliv i Vilhelmina. 2. Åkerbruk och boskapsskötsel. Uppsala 2012. 189 s. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 122. CBM:s skriftserie 69.) ISSN 0065-0897 resp. 1403-6568, ISBN 978-91-85352-98-2.

Rolf Kjellströms forskningsprojekt »Nybyggarkulturens resursutnyttjande» analyserar »nybyggarnas kunskaper, erfarenheter och uppfattningar» (bd 2, s. 11) i västra Fatmomakke, det sydvästra hörnet av Vilhelmina socken i södra Lappland, under 1800-talet och början av 1900-talet. Av det planerade fembandsverket kom de två första böckerna ut under 2012, en om träd och växter som resurs och en om åkerbruk och boskapsskötsel.

I huvudsak bygger undersökningen på de uppteckningar som folkskolläraren, rektorn och filosofie hedersdoktorn Nils Eriksson (1901–1980) gjorde i sin hembygd. Hans material är ofattbart stort och omfattar inte mindre än »över 11 600 handskrivna kvartblad, över 1 000 teckningar och ca 1 800 fotografier och 100 kartor» (bd 1, s. 16). Böckerna är därigenom ett äreminne över Eriksson, men inte bara över honom utan också över hans informanter (som t.ex. Märta och Hulda Forsberg i Bäcksjö och Fredrik Norman i Risträsk) och framför allt över nybyggarfamiljerna i västra Fatmomakke och angränsande områden inom Vilhelmina. I tillägg till Erikssons material har Kjellström som källor använt egna fältanteckningar (bl.a. information från sina sagesmän Sture Östergren från Tärnåmo och Olle Lindberg från Röttanberg), material från Institutet för språk och folkminnen, Nordiska museet och Silvermuseet, samt ett par av O. P. Petterssons arbeten om Vilhelmina.

Det omfattande materialet är sovrat och ordnat, och Kjellström har lyckats skapa en logisk linje genom texten som är både tematisk och historisk och dessutom följer nybyggarens år. Man kan bara ana vilken enorm arbetsinsats som måste ligga bakom. Texten är informationstät, men lätt att läsa. Till det bidrar att den kompletteras med många illustrativa teckningar och fotografier, som visar enskilda föremål och tillverkningsprocesser, och med Anders Wepsäläinens kongeniala kartor.

Inledningen i band 1 presenterar Eriksson, anger avgränsning och bakgrund, svarar på frågorna om varifrån nybyggarna kom (de flesta från andra delar av Vilhelmina, men också många från Ångermanland och Dalarna) och hur platsen för nybygget valdes (nästan alltid utifrån närheten till en fiskesjö) och ger dessutom exempel på vad som väntade nybyggaren under den första tiden.

Materialet är ordnat i tre kapitel: ett om hur nybyggarna utnyttjade träd och växter, ett om slåttern och ett om slöjd och snickerier. I det första kapitlet behandlas inledningsvis de redskap nybyggaren använde när han skulle bygga hus och båtar, och den betydelse kolning och tjärbränning hade, men huvuddelen av kapitlet tar upp hur olika träslag användes. Särskilda avsnitt behandlar löv-, bark- och lavtäkt, som gav ett viktigt extra kreatursfoder, bark och lav dessutom nödföda åt nybyggarfamiljerna när annan mat tröt. Kapitlet avslutas med avsnitt om bär och andra växter, och där får vi bl.a. veta att lingon var de enda bär man plockade i större mängder, hur torta hackades och fick jäsa till *gompa*, som äts med långfil, och hur starrväxter samlades in för att kamas till skohö.

Det följande kapitlet presenterar slätterarbetet och de redskap som användes i slåttern, som lie och räfsa. Myr-, sjö-, bladfoder- och höslätter beskrivs utförligt med särskilda avsnitt som presenterar bl.a. hässjning, boende och mathållning under slåttern, och hur myrfodret forslades hem. Andra tar upp namn på några av myrarna och diskuterar betydelsen av de metoder man använde för att utöka slättermarkerna. En viktig poäng är att ängsbruket var både passivt och aktivt. I det första fallet hämtade man hem hö från en naturäng, i det andra hade man skaffat sig mer slättermark genom röjning, övervattning eller sjösänkning.

Det är slöjd och snickerier som är temat för det avslutande kapitlet. De olika avsnitten behandlar fiske- och bärredskap, möbler, fortskaffningsmedel, bohag och husgeråd, verktyg och redskap, och slutligen båtar, alltså alla de träföremål som nybyggaren själv måste tillverka. Vi får också möta enskilda slöjdare, Nils Teolin Göransson och Richard Edman (Stornäs) som var kända för sina matspannar respektive träaskar, och de skickliga båtbyggarna Olov Daniel Holmgren (Klimpfjäll), Erik Johansson (Stornäs), Hans Petter Hansson (Grundfors), Jon Persson (Klimpfjäll), Karl Näsström (Lövberg), Harald Jansson (Lövberg), Elis Holmgren (Storvall) och Jonas Petter Jonsson (Lövberg). Kapitlet avslutas med en levande skildring av en slöjdvall hemma hos Erik Olov Salmonsson och hans familj i Lövberg i november 1888 till ljuset från brasan i den öppna spisen.

De första kapitlen i det andra bandet tar upp åkerbruket, men det mesta av boken behandlar boskapsskötseln. Myndigheternas orealistiska idé att nybyggen, även så långt norrut som i södra Lappland, måste ha åkermark för att godkännas lade extra bördor på nybyggarna. Sädesodlingen (av korn, mer sällan råg) krävde väldigt mycket arbete, men lyckades sällan. Kjellström beskriver ingående arbetet: träd skulle avverkas, marken röjas från mindre buskar och träd, stubbar och stenar tas bort innan man kunde börja bearbeta och jämna till och så småningom så och gödsla åkermarken. Och alla redskap måste man tillverka själv. Däremot odlades potatis med framgång. Potatis utgjorde en viktig del av födan och användes både i matlagningen och till bakning. Att ta upp potatisland var också mycket arbetskrävande, lik-

som att förbereda sättpotatisen, sätta den i slutet av maj eller början av juni, rensa och kupa potatisen under sommaren, och så ta upp den i september, men skörden blev ofta så stor att den både räckte som basföda åt familjen under vintern och gav ny sättpotatis nästa vår.

Om åkerbruket, bortsett från potatisodlingen, hade liten betydelse, var boskaps-skötseln desto viktigare och nybyggarfamiljernas huvudnäring. Kon var, skriver Kjellström, »så gott som förutsättningen för livet» (bd 2, s. 40), och gav både mjölk, gödsel, kött, hudar och senor. Mjölken dracks spenvarm, fick stå och surna till surmjölk eller användes till långfil. Under sommaren tillverkade man också ost, mesost och sötost, men framför allt kärnade man smör. Smöret var en viktig inkomstkälla och såldes i Norge. Tack vare de inkomsterna kunde man köpa de produkter man behövde men inte själv tillverkade. Man ansågs behöva en ko per person i hushållet för att klara sig, men flera av nybyggarna lyckades hålla ännu fler kor, eftersom man hade tillgång till bra bete. Vissa år måste man ändå ta till nödfoder som hästdynga, rönnbark, björkris eller lav för att korna skulle överleva vintern.

Om nötkreatur och får var kvinnornas ansvar, hade männen ansvar för hästarna. De användes främst om vintern för att dra foder, ved, sten och handelsvaror och för persontransporter, men under sommarmånaderna fick de gå lösa och beta. Det hårda gemensamma arbetet gjorde att ägaren ofta fick ett mycket nära förhållande till hästen. När Kjellström sammanfattar hästens roll skriver han därför bl.a.: »Hästen var inte bara en arbetskraft; den blev också för de flesta en livskamrat. Man arbetade och slet tillsammans för sitt levebröd. Att förlora en häst blev därför för många inte endast en ekonomisk förlust utan också en personlig tragedi» (s. 94).

Fåren var viktiga framför allt eftersom de gav den ull som användes som råmaterial för de flesta klädesplagg som kvinnorna tillverkade, men de gav naturligtvis också kött. Fåren klipptes tre eller fyra gånger per år, och det var sommarullen som klipptes i september som var den bästa och den som användes att göra tyg av. Förutom nötkreatur, hästar och får hade flera av nybyggarna getter. Svin och höns började man skaffa sig först i början av 1900-talet. Intressant nog saknas uppgifter om hundar och katter i källmaterialet, men Kjellström menar att det antagligen beror på att det varit så självklart att man haft hund och katt att man inte noterat det.

De innehållsrika kapitlen om nötkreatur, hästar och får informerar om många aspekter av djurhållningen och om djurens betydelse för försörjningen. Kjellström tar bl.a. upp hur kvinnorna mjölkade och hur de hjälpte till när en ko skulle kalva eller ett sto föla, hur männen tämjde hästar och kastrerade de handjur som inte behövdes som avelsdjur, hur man försökte bota de sjukdomar som drabbade djuren, och hur de olika djuren slaktades. Bland mycket annat ger texten en intressant bild av hur de olika arbetsuppgifterna på gården var fördelade mellan kvinnor, män och barn.

Från början av juni till i slutet av september vallades nötkreatur mellan morgon- och kvällsmjölknigen på goda beten i närheten av den särskilda sommarladugården och fåren fick följa med. Något av de egna barnen eller någon annans barn hade ansvar för att vakta djuren mot rovdjur, se till att de inte gick in på någon av grannarnas marker och att de kom hem till kvällen. Kjellström beskriver den vanliga klädseln och övrig utrustning, och även vad man sysslade med när djuren vilade, som att slöjda, leka (om det var fler än en getare) eller förbereda sig för husförhöret vid hösthelgen i Fatmomakke. Som lön var det vanligare med kläder än pengar, och så fick getaren med sig en kont med mat för dagen: gräddfil, mjölk, lite kokt fisk och kanske bröd.

Texten innehåller flera längre citat och referat som ger en inblick i hur informanterna själva upplevde livet som nybyggare. I de avsnitten får man som läsare personliga beskrivningar av exempelvis det mödosamma arbetet med att bryta åker

(s. 16 f.), en dags arbete i ladugården (s. 46–50), några ovanligt strapatsrika resor till Norge (s. 83–89), och hur en dag som getare kunde se ut (s. 110 ff.), men också en underbar liten historia om en tjuvaktig ko som under en sommar åt upp åtta katekeser, tre bibliska historier och en psalmbok (!) för en getare som ägnade den lediga tiden åt att förbereda sig för husförhöret (s. 109 f.).

Ett särskilt kapitel ger en kort översikt över nybyggarkvinnornas många uppgifter: att sköta ladugården (utfodra djuren, mjölka, skotta gödsel osv.), hämta in vatten och ved, men också att klippa fåren, spinna, sticka, väva och sy, alltid med något i handen när det blev en paus i annat arbete.

De två sista kapitlen tar upp de produkter som kvinnor och män tillverkade av husdjurens ull eller hår, skinn och senor. Kvinnorna beredde ull, vävde och sydde textilplagg och tvinnade senor, männen tillredde skinn och gjorde färskinnsfällar och olika typer av skodon. I kapitlen redogör Kjellström för de olika tillverkningsprocesserna noggrant och pedagogiskt med både text och väl valda illustrationer. Här får man inblick i allt från hur ullen bereddes (klipptes, plockades, piskades, grovkardades, kardades och spans), hur skoband vävdes eller flätades, hur strumpor, vantar och muddar stickades, hur tyg vävdes, hur kläder syddes, lagades och lappades, hur handskar och benkläder av skinn syddes, hur sensnören tvinnades och tömmar flätades, hur man kokade lim (en viktig inkomstkälla för många nybyggarfamiljer) och hur man beredde och sydde färskinnsfällar (som användes som sängkläder), till hur man beredde skoskinn och tillverkade kängskor av ko- och oxhudar, skor av skinn från antingen nötkreaturens (»kosika»-skor) eller renens (»lappskor») ben och hud med håren kvar, och olika typer av skodon av ull.

Det är med respekt, sensibilitet och värme som Rolf Kjellström beskriver nybyggarlivet i västra Fatmomakke. Hans nya bokverk är inte bara informativt och intresseväckande. Det ger inte enbart information om tillverkning av föremål och olika arbetsrutiner. Framför allt genomsyras böckerna av en berättigad och ödmjuk beundran för nybyggarfamiljernas uppfinningsrikedom och skicklighet. De många mötena med enskilda nybyggare och deras erfarenheter ger en särskild närhet till de människor som är böckernas huvudpersoner. De intressanta dialektorden gör att man som läsare till och med får inblick i deras sätt att uttrycka sig.

Det är inte ofta man som recensent vågar utnämna nyutkomna arbeten till klassiker, men det här är sådana böcker. Den fina avvägningen mellan text och illustrationer, författarens respekt för de människor han skriver om, hans förmåga att sovra och ordna ett omfattande material, att strukturera och klargöra komplicerade ting, det lättflytande språket, som trots den enorma informationsmängden gör böckerna lätta att läsa, bidrar till en ovanligt rik läsupplevelse. Bokverket kommer helt säkert att utgöra den självklara referenspunkten för framtida forskning om nybyggarkulturer, inte bara i södra Lappland utan också på andra håll.

Redan efter två band står det klart att Kjellströms redovisning av projektet »Nybyggarkulturens resursutnyttjande» inte bara är resultatet av en imponerande forskningsinsats. Han håller dessutom på att skapa ett unikt äreminne, både över nybyggarfamiljerna och deras kultur och över de informanter och insamlare som förmedlat så mycket och så detaljerad kunskap om nybyggarlivet i Vilhelmina.

Håkan Rydving

Nils-Arvid Bringéus, Sockenbeskrivningar från Malmöhus län 1828 (=Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift. Årsbok 2013). Lund 2013. 183 s. ISSN 1404-8515, ISBN 978-91-88553-21-8.

Befolkningsmajoritetens – dvs. bondeallmogens – levnadsvillkor i äldre tid är svårstuderad eftersom många aspekter av tillvaron inte fångas upp i gängse administrativt källmaterial och därför att uppteckningar ofta bygger på minnen snarare än på samtidsobservationer. Därför är det förstås särskilt spännande när forskare i arkivens gömmor råkar på äldre, mer omfattande material som hopbragts genom dåtida frågelistor. I Malmöhus län tog Hushållningssällskapet 1828 initiativ till att insamla data för sockenbeskrivningar medelst en frågelista där man efterfrågade uppgifter om naturresurser, jord- och skogsbruk och andra ekonomiska förhållanden, förvaltning av landskapet, kostvanor, ägandeförhållanden, demografiska uppgifter samt historiska minnen av olika slag. De inkomna svaren, som förvaras i domkapitelsarkivet i Lund och i enstaka prostarkiv, har hittills bara undantagsvis kommit till användning som källor i lokalhistoriska sammanställningar. Nils-Arvid Bringéus har i sin forskning hittat sockenbeskrivningar tillkomna i detta sammanhang och kunnat använda data ur dem för egna studier. Han insåg emellertid att det samlade materialet innehåller mycket av värde för kulturhistoriskt orienterade forskare och har med lätt hand redigerat beskrivningarna i en häutig volym, utgiven av Stiftshistoriska sällskapet i Lund. Här finns förstås mycket att hämta, exempelvis rörande fruktodling som höll på att etableras bland bönder vid denna tid, här ges detaljer om kostvanor och måltidsordningar, byggnadssätt, hägnader, ägoförhållanden, utsädes sammanställning, boskapsstocken och dragdjur liksom strödda uppgifter om faunan (vi får bl.a. veta att stör – sannolikt avses *Acipenser oxyrinchus* – har fångats i Högs socken, en anadrom art som redan då var ovanlig i dessa områden). Här finns också skildringar av bröllops seder, uppgifter om drängars och pigors lönevillkor och om böndernas arbetstider, data om jakt på rovdjur (årliga skallgångar efter räv tycks vid denna tid ha varit vanliga i länet), i enstaka fall även långa förteckningar över den lokala floran; från Kågeröds socken är växterna till och med angivna med dialektala benämningar (»böljon» torde avse *Vaccinium uliginosum*). Det finns alltså mycket spännande att utvinna ur dessa källor för alla oss som försöker att få en inblick i äldre tiders levnadsvillkor, där lokala resurser och ekologiska villkor satte ramarna för tillvaron.

Bringéus har tidigare gett ut äldre sockenbeskrivningar som tillkommit på liknande sätt från Hälsingland och Gästrikland, källskrifter som visat sig vara mycket värdefulla för var och en som forskar om allmogens tillvaro i äldre tid. Även den här volymen med skänkt material kommer självfallet att skattas högt av agrarhistoriker, etnobiologer, folklorister, kulturgeografer, kyrkohistoriker, ruralsociologer, trädgårdshistoriker och andra som studerar kulturhistoriska förhållanden. Vi är förstås alla oändligt tacksamma för att dessa volymer kommer ut.

Ingvar Svanberg

A Swedish Field Trip to the Outer Hebrides, 1934. In Memory of Sven T. Kjellberg and Olof Hasslöf, compiled and edited by Alexander Fenton. National Museums Scotland, Edinburgh 2012. 110 s. Ill. ISBN 978-1-905267-65-1.

I början av 1930-talet blickade svenska etnologer västerut till ösamhällena i mitt-Atlanten och utanför Skottlands kuster. Svenska fiskare hade sedan länge bedrivit fångst på långa (*Molva molva*) i Nordsjön och intresset bland forskarna för att undersöka kulturkontakter var stort. Hade människorna i de bohuslänska fiskesamhällena påverkat bebyggelse och föremålsbestånd i väst? Eller vice versa. Till Färöarna, och med ett kortare strandhugg på Shetlandsöarna, åkte den energiska forskartrion Ragnar Jirlow (1893–1982), Sven T. Kjellberg (1892–1978) och Olof Hasslöf (1901–1994) redan 1929, en expedition som resulterade i artikeln »Drag ur färöiskt arbetsliv» publicerad i *Rig* 1931, och som var skriven av den produktive Jirlow (Hasslöf använde observationer därifrån senare i sin doktorsavhandling *Svenska västkustfiskarna* 1949, likaså Kjellberg i sin monumentala avhandling *Ull och ylle* 1943). Den mångsidige kulturhistorikern Kjellberg gav sig några år senare ut, assisterad av etnologen Hasslöf, på en ny forskningsresa i västerled, denna gång till Yttre Hebriderna, Shetland och Orkneyöarna.

Resan till Yttre Hebriderna företogs i juni 1934 och färdstället på ögruppen var huvudsakligen cykel. Motivet var alltså att undersöka kulturella kontakter. Fältstudierna på Yttre Hebriderna (från Lewis till Barra) kom därför att i huvudsak koncentrera sig på materiell kultur. Det blev uppmätningar, noteringar, skisser och fotografering. Materialet från expeditionen till de Yttre Hebriderna har, till skillnad från Färöexpeditionen 1929, endast gett få nedslag i svensk etnologi. Jag kommer främst att tänka på Kjellbergs artikel »Primitivt fångstliv» i festskriften *Från Stenålder till Rokoko*. Studier tillägnade Otto Rydbeck den 25 augusti 1937 (1937 s. 157–181), som dock bygger mer på litteraturuppgifter än på direkta fältobservationer. Kjellberg använde också sina data i andra artiklar (han publicerade en aldrig sinande ström av artiklar i museiårsböcker, många av dem fortfarande läsvärda fina små kulturhistoriska essäer över olika föremål). I jämförande syfte användes också data från expeditionen till Yttre Hebriderna i studier av Alfa Olsson, säkert också andra. Merparten av materialet förblev dock outgivet. En dagbok från fältarbetet på Hebriderna 16–30 juni 1934, förd av Hasslöf, förvaras i Göteborgs stadsmuseum. Där förvaras också ett stort antal fotografier och skisser. Det skulle emellertid dröja tills den skotske etnologen Alexander Fenton – som gick bort 9 maj 2012 – för 40 år sedan fick upp ögonen för dagboken och det övriga materialet. Fenton lät översätta Hasslöfs dagbok och tillsammans med bilderna har det nu publicerats i en läcker, välillustrerad (60 fotografier och 43 teckningar) volym utgiven av National Museums Scotland, i samarbete med the European Ethnological Research Centre. Materialet ger oss en fin inblick i en nu svunnen livsstil, som ännu för en mansålder sedan var en realitet på Yttre Hebriderna. Tänk vad kapabla fältforskare kunde åstadkomma! Här får vi direktkontakt med sagesmännen och vad de hade att förtälja, men vi förstår också vilka observationer som gjordes. Genom fältdagboken får vi goda inblickar i byggnadernas konstruktioner, arbetsprocesser och vardagsliv. Båtar och fiskeredskap har avbildats, likaså odlingsfälten. Vi tar förstås tacksamt emot en publikation av detta slag. Att den därtill innehåller spännande bilder som skildrar en tillvaro som känns väldigt avlägsen, fast det bara gått 80 år, en livslängd, sedan de togs, gör den ännu värdefullare.

Ingvar Svanberg

Fredrik Skott, Påskkäringar. Från trolldomstro till barnupptåg. Göteborg 2013. Institutet för språk och folkminnen. ISBN 978-91-86959-08-1.

Vid en första anblick kan man tänka sig att en bok som handlar om påskkäringar måste vara resultatet av ett hopkok på gammal skåpmat. Häxor har under decennier varit föremål för forskning, grundläggande sådan. Finns det faktiskt ännu något att säga om dem?

Fredrik Skott, forskningsarkivarie vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg, tillbakavisar med kraft en sådan kritik. Han har gett sin bok om påskhäxorna i Sverige undertiteln »Från trolldomstro till barnupptåg». Därigenom inser läsaren strax att Skott dels beskriver en lång förändringsprocess, dels anlägger ett folkloristiskt perspektiv. Förändringsintresset gäller främst traditionen att klä ut sig till påskkäring från mitten av 1800-talet till idag med hänsyn till yttre drag, funktioner och strukturer. Skott anlägger också en mera strikt folkloristisk aspekt på sitt material. Så frågar han sig hur relationen mellan sägner om häxor och unga människors sed att klä ut sig ser ut. Kan man tänka sig att sägnen står som modell för hur utklädningen ska se ut – och tvärtom: påverkar seden att klä ut sig till häxa berättartraditionen? Boken indelas i tre huvudkapitel som avslutas med utmärkta sammanfattningar.

»Trolldomstro och påskupptåg» är rubriken på det första huvudkapitlet, och det tar läsaren raka vägen till 1600-talets häxförföljelser. I stället för att hålla sig till enbart juridiskt förankrade frågeställningar som besvaras av rättegångsprotokoll följer Skott sägnerna om häxornas färd till och upplevelser av Blåkulla och visar hur motiven var välkända, kanske rentav allemansgods på stora geografiska områden allt från protokollens tid till 1900-talets början. Han visar att dessa sägner och berättelser innehöll upplysningar om vad man borde göra för att skydda sig mot eller skrämma bort de onda väsendena. Likaså berättade de vad häxorna gjorde på Blåkulla. I bägge fallen kan han visa att berättandet om häxor har påverkat seden; man skyddade sig länge mot onda väsen i enlighet med berättelserna i protokollen. Man utformade också sin uppfattning om Blåkulla och häxorna enligt berättandet. Sägner påverkade alltså seden och tvärtom.

Andra huvudkapitlet, »Med skräpukansikte och häxattribut», handlar om 1800-talets utklädningsupptåg. Kapitlet behandlar i huvudsak det västsvenska samhället. Fortfarande är det sägnernas skildringar av häxorna som är avgörande för utklädningssederna. I seden med tillhörande ritualer, rim och ramsor möts det skrämmande och det komiska i traditionen. Skott tolkar »häxkäringsinstitutionen» som ett utslag av folklig rättskipning men ser också ungdomliga protester mot de vuxnas krav på skötsamhet och anständighet i den. Intressant är att han också studerar påskfirandet i städerna och i den burgna befolkningen på landsbygden. Han pekar på en stor diskrepans mellan allmogens firande och adelns och borgarnas sätt att se på påskkäringar. Bland allmogen sköttes påskkäringsväsendet av de unga själva, i städerna och på herrgårdarna var tillställningar med påskhäxor välregisserade begivenheter, där de vuxna hade överinseendet över händelseförloppet. Detta blir ännu tydligare under 1900-talet.

I det tredje huvudkapitlet, »Bland påskträd och godisätande gamlingar», ägnas den nutida barntraditionen särskild uppmärksamhet. Barnböckerna är en av inkörsportarna till förståelsen av hur traditionen utformats. Skott visar hur den spritts från Västsverige österut. Andra utklädnings seder vid andra årstilldragelser behandlas och analyseras och Skott ser både paralleller och motsatser, som han använder när han förklarar hur det kommer sig att seden numera blivit en barntradition. Övergången från den rätt så oroliga och bråkiga rurala seden till dagens disciplinerade urbana

bruk får rum i boken. Nu är påskkäringtraditionen införlivad i en välordnad och strikt organiserad påskparad. De kommersiella intressena styr i viss utsträckning den paraden. Ungdomsseden från 1800-talet har förändrats och blivit rumsren nog för att omhuldas i dagis, förskola och skola, så att den kan föras ut till bl.a. åldringshem för att pigga upp de gamla. På olika sätt visar Skott att påskkäringsseden hämtat influenser såväl från jul- och Knuttraditioner som från Halloween. Att föra ut någon fest-seds glädjebudskap till åldringshem är väl ett försök till integration av samhällets annars så åtskilda åldersgrupper. I Finland är det mest Lucia som har den uppgiften.

Skott visar hur sed och sägen hör ihop och influerar varandra. Han pekar på hur trons allvar kan övergå i skämt, hur man samtidigt kan se på samma folklöre med både allvar och komik. Hans övergripande mål är att demonstrera hur ett förfärligt öde att bli utpekad som häxa ändrats till en oskyldig lek för små barn och åldringar. Boken lämpar sig för den intresserade allmänheten – och den är stor, när det kommer till nyfikenheten på och behovet av information om våra seder och bruk och deras ursprung och utveckling. Men den lämpar sig minst lika bra för fackfolk. Sägen och sed hålls oftast i sär i facklitteraturen, liksom skämt och allvar ses som varandras motsatser. Men i folkloren är läget ett annat. Det visar denna bok med emfas. Det är naturligtvis inte heller till nackdel att Skott ser ut över Sveriges gränser och i en bilaga beskriver häxtraditionen i Finland. Genomgående är akribin utmärkt, illustrationerna gör boken läcker att ta i händerna och språket är flytande och klart.

Ulrika Wolf-Knuts

Författare

Daniel Andersson, fil. dr i nordiska språk, universitetslektor, Umeå universitet.

Lars-Erik Edlund, professor i nordiska språk, Umeå universitet.

Katarina Ek-Nilsson, fil. dr i etnologi, avdelningschef, Institutet för språk och folkminnen, Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala.

Lennart Elmevik, professor emer. i nordiska språk, Uppsala universitet.

John Helgander, fil. dr i engelska, f.d. universitetslektor, Linköpings universitet och Högskolan Dalarna, Sala.

Mats Hellspång, professor emer. i etnologi, Stockholms universitet.

Anna Ivarsdotter, professor emer. i musikvetenskap, Uppsala universitet.

Bengt af Klintberg, professor, författare, Lidingö.

Lars-Gunnar Larsson, professor emer. i finsk-ugriska språk, Uppsala universitet.

Jostein Lorås, dr. art., l. amanuensis, forskare, Høgskolen i Nesna, Norge.

Bo Lönnqvist, professor emer. i etnologi (europeisk) vid Jyväskylä universitet, Helsingfors.

Jan Nilsson, docent i nordiska språk, f.d. chef för Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå, Kungsbacka.

Annika Nordström, fil. dr i etnologi, arkivchef, Institutet för språk och folkminnen, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg.

Raimo Raag, professor i finsk-ugriska språk, särskilt estniska, Uppsala universitet.

Håkan Rydving, professor i religionsvetenskap, Universitetet i Bergen.

Fredrik Skott, docent i folkloristik, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg.

Ken Olaf Storaunet, dr. philos., forskare, Norsk institutt for skog og landskap, Ås, Norge.

Ingvar Svanberg, fil. lic., etnobiolog, forskare vid Centrum för rysslandsstudier, Uppsala universitet.

Ulrika Wolf-Knuts, professor emer. i folkloristik, Åbo Akademi.

För översättning/granskning av sammanfattningar svarar aukt. translatorn Martin Naylor, Uppsala.

